

આત્માનુભૂતિ

આ. યશોવિજયસૂરિ

ਪ੍ਰੀਤਮੀ ਮਹਾਂ

આચાર્યશ્રી ઐકારસૂરિ
જ્ઞાનમંદિર ગ્રંથાવલી- ૨૫

આત્માનુભૂતિ

આચાર્ય યશોવિજયસૂરિ

: અર્થ સોજન્ય :
શ્રી ગરાંબડી જૈન સંઘ

: પ્રકાશક :
આચાર્યશ્રી ઐકારસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
ગોપીપુરા, સુરત

વિ.સં. ૨૦૫૮

પ્રથમઆવૃત્તિ

મૂલ્ય :- ચાલીસ રૂપિયા

પ્રાપ્તિસ્થાન :

- સેવંતીભાઈ એ. મહેતા
આચાર્યશ્રી ઝંકારસૂરિ આરાધના ભવન
ગોપીપુરા, સુભાષચોક,
સુરત.
- સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર
હાથીખાના, રતનપોળ,
અમદાવાદ-૧.
- શ્રી બાબુ અમીચંદ પનાલાલ ટ્રસ્ટ
ત્રીન બત્તી, વાલકેશ્વર,
મુંબઈ.
- શ્રી ગોવાલિયા ટેંક જેન સંઘ કાર્યાલય
ગોવાલિયા ટેંક, મુંબઈ.

: મુદ્રક :

કિરીટ ગ્રાફીક્સ, ૨૦૮/આનંદ શોપીંગ સેન્ટર, રતનપોળ,
અમદાવાદ-૧. ફોન : (ઓ) ૫૩૫૨૬૦૨ (ધ) ૬૬૨૨૮૦૬

: તાલક ણયા :

દેવાધિદેવ, પરમતારક, મહામહિમ
શ્રી ભીલડિયાજી પાર્શ્વનાથ ભગવાન

: આશીર્વાત :

પૂજ્યપાદ, સંઘસ્થવિર આચાર્ય ભગવંત
શ્રીમદ્વિજય સિદ્ધિસૂરીશ્વરજી મહારાજ

પૂજ્યપાદ, નિઃસ્પૃહશિરોમણી
શ્રીમદ્વિજય વિનયવિજયજી મહારાજ

પૂજ્યપાદ, ભક્તિયોગાચાર્ય
શ્રીમદ્વિજય ભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ

પૂજ્યપાદ, નિઃસ્પૃહશિરોમણી તપસ્વિરત્ન
મુનિપ્રવરશ્રી વિલાસવિજયજી મહારાજ

પૂજ્યપાદ, શાસનપ્રભાવક આચાર્ય ભગવંત
શ્રીમદ્વિજય ઝંકારસૂરીશ્વરજી મહારાજ

પૂજ્યપાદ, વર્ધમાન તપોનિધિ આચાર્ય ભગવંત
શ્રીમદ્વિજય ભદ્રંકરસૂરીશ્વરજી મહારાજ

: પાવન તિંજા :

પૂજ્યપાદ પ્રશાંતમૂર્તિ આચાર્ય ભગવંત
શ્રીમદ્વિજય અરવિંદસૂરીશ્વરજી મહારાજ

અનુક્રમ

૧ સ્થળ, સમય, સાધકની એકાગ્રતા	૨
૨ ભીતરનો ઝંકાર...	૧૧
૩ ધ્વનિ : સાધનાનું મઝાનું પરિમાણ	૧૭
૪ અક્રિયા : પરમ ક્રિયા	૨૫
૫ સઘળાંય ઢન્દોની પેલે પાર : અનુભૂતિ	૩૪
૬ આત્મા વડે આત્માને વિષે આત્માનુભૂતિ	૪૨
૭ પ્રભુ મહાવીર દેવની લોકોત્તર સાધના	૫૩
૮ સાધનાનું ઉંડાણ નિર્વિકલ્પદશા	૫૯
૯ 'સમુંદ સમાના બુન્દ મેં.....'	૬૮
૧૦ 'સો સાહિબ કા પ્યારા....'	૭૮
૧૧ 'પીઓ અનુભવ રસ પ્યાલા....'	૮૮
૧૨ ભીતરી આનંદલોક	૯૫
૧૩ સમરસી ભાવ	૧૧૦
૧૪ ધ્યાન : સ્વરૂપ સ્થિતિ	૧૨૫
૧૫ શુભ અને શુદ્ધ પ્રવાહો : ગુપ્તિઓ અને સમિતિઓ	૧૩૭

શ્રી ગરાંબડી નગરે
પરમતારક
શ્રી ચિન્તામણિ પાર્શ્વનાથ પ્રભુની
તારક છાયામાં
પૂજ્યપાદ, પ્રશાંતમૂર્તિ
આચાર્ય ભગવંત શ્રીમદ્વિજય
અરવિન્દસૂરીશ્વરજી મહારાજની
પાવનનિશ્રામાં
મુમુક્ષુ કુ. શીતલ બહેન હસમુખભાઈ મહેતા
(સાધ્વીજી જ્ઞાનધારાશ્રીજી)
ની ભાગવતી દીક્ષાની
સ્મૃતિમાં
શ્રી ગરાંબડી જૈન સંઘ તરફથી
પ્રકાશિત
આત્માનુભૂતિ

આચાર્યશ્રી ઐકારસૂરિ જ્ઞાનમંદિર ગ્રન્થાવલી
(પ્રાચીન ગ્રન્થોદ્ધાર તથા નવીન ગ્રન્થોના પ્રકાશનની યોજના)

લાભ લેવાના પ્રકારો

પ્રભુવાણી પ્રસાર સ્તંભ	:	૧,૧૧,૧૧૧/-
પ્રભુવાણી પ્રસારક	:	૬૧,૧૧૧/-
પ્રભુવાણી પ્રસાર અનુમોદક	:	૩૧,૧૧૧/-
પ્રભુવાણી પ્રસાર ભક્ત	:	૧૫,૧૧૧/-
આજીવન સદસ્ય	:	૨૧૦૧/-

ચેક/ડ્રાફ્ટ શ્રી જૈન શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક સંઘ તપાગચ્છ
ગોપીપુરા (સુરત)ના નામનો મોકલવો.

: પત્રવ્યવહાર :

સેવંતીલાલ એ. મહેતા

આચાર્યશ્રી ઐકારસૂરિ આરાધના ભવન

સુભાષચોક, ગોપીપુરા, સુરત-૧.

ફોન : ૦૨૬૧-૪૨૬૫૩૧, ૪૩૯૦૨૪

આચાર્યશ્રી ઝંકારસૂરિ જ્ઞાનમંદિર - ગ્રંથાવલી

પ્રભુવાણી પ્રસારસ્તંભ

- શ્રી સમસ્ત વાવપથક જૈન શ્વે. મૂ.પૂ. સંઘ-ગુરુમૂર્તિ પ્રતિષ્ઠા સ્મૃતિ
- શેઠશ્રી ચંદુલાલ કકલચંદ પરિવાર (વાવ) (બનાસકાંઠા)
- શેઠશ્રી ધુડાલાલ પુનમચંદ હેક્કડ પરિવાર (જુનાડીસા)
- શ્રી ધર્મોત્તેજક પાઠશાળા - શ્રી ઝીંજુવાડા જૈન સંઘ
- શ્રી સૂઈગામ જૈન સંઘ - સૂઈગામ (બનાસકાંઠા)
- શ્રી વાંકડિયા વડગામ જૈન સંઘ - વાંકડિયા વડગામ
- શ્રી ગરાંબડી જૈન સંઘ-ગરાંબડી (બનાસકાંઠા)
- શ્રી રાંદેર રોડ જૈન સંઘ - સુરત.

પ્રભુવાણી પ્રસાર અનુમોદક

- શ્રી મોરવાડા જૈન સંઘ - મોરવાડા (બનાસકાંઠા)
- શ્રી ઉમરા જૈન સંઘ - સુરત
- શ્રી શત્રુંજય ટાવર જૈન સંઘ - સુરત

પૂજ્યપાદ, ભક્તિયોગાચાર્ય દાદા ગુરુદેવ આચાર્ય ભગવંત
શ્રીમદ્વિજય ભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજની દીક્ષા શતાબ્દી વર્ષના
પ્રારંભે પ્રકાશિત થઈ રહેલા પુસ્તકો

- (૧) જૈન કાષ્ઠ પટ્ટ ચિત્ર - વાસુદેવ સ્માર્ત (ગુજરાતી)
- (2) Jain Kasth Patta Chitra
- (૩) દાનોપદેશમાલા
- (૪) ઉપમીતિ પ્રપંચકથા
- (૫) આત્માનુભૂતિ
- (૬) પ્રસંગ કલ્પલતા
- (૭) શતક નામ પંચક કર્મગ્રંથ (રમ્યરેણુ)

: વિમોચન તિથિ :
વૈશાખ સુદ-૧૫, વિ.સં. ૨૦૫૮

: સ્થળ :

આચાર્યશ્રી ઝૂંકાસૂરિ આરાધના ભવન,
ગોપીપુરા, સુભાષચોક, સુરત.

: પાવન લિશ્ચા :

પૂજ્યપાદ, પ્રશાંતમૂર્તિ આચાર્ય
ભગવંતશ્રીમદ્વિજય અરવિંદસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબ
પૂજ્ય આચાર્ય ભગવંત
શ્રીમદ્વિજય યશોવિજયસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબ
પૂજ્ય આચાર્ય ભગવંત
શ્રીમદ્વિજય મુનિચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબ
પૂજ્ય પ્રવર્તકજી જ્યાનંદવિજયજી મ.સા. આદિ
પૂજ્યપાદ મુનિરાજ શ્રી જિનચન્દ્રવિજયજી મ.સા.
પૂજ્યપાદ મુનિરાજ શ્રી ચન્દ્રયશવિજયજી મ.સા.

પૂજ્યપાદ દાદા ગુરુદેવશ્રીનાં ચરણોમાં વન્દનાઃ દીક્ષાશતાબ્દી વર્ષના પ્રારંભે

પૂજ્યપાદ, પરમશ્રદ્ધેય, દાદા ગુરુદેવ
આચાર્ય ભગવંત શ્રીમદ્ વિજય
ભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજા.

આપણા યુગના
બહુ મોટા ભક્તિયોગાચાર્ય
અને યોગિપુરુષ.

દહેરાસરમાં પ્રભુની સામે તેઓશ્રીને
બેસેલા જોવા એ એક
લહાવો હતો.
ક્યારેક પ્રારંભિક ભક્તને
પ્રભુ સાથેની પોતાની દૂરી
અકળાવનારી લાગે : પ્રભુ
કેટલા બધા દૂર છે !

પરંતુ પૂજ્યપાદશ્રીજીને
દહેરાસરમાં પ્રભુની
સમક્ષ
સ્તવનાઓ ગાતા સાંભળતાં
જ આપણને ખ્યાલ
આવી જાય કે પ્રભુ દૂર
છે જ નહિ.
'પ્રભુ તો આ રહ્યા !'

દર્દનાક કંઠે તેઓશ્રી
સ્તવનાઓ ગાતા.....
'આપ સ્વરૂપ દેખાડો ને આછો,
પડદો કરોને પ્રભુજી પાછો.....'

જેવી પંક્તિઓમાં વિરહનું દર્દ ઘુંટાતું....

અને

‘મैं આજ દરिसन पाया...’

જેવી પંક્તિઓ તેઓશ્રીના

કંઠેથી નીકળતી ત્યારે

પ્રભુની આ અપાર

કૃપા પ્રત્યેનો અહોભાવ

સ્પષ્ટ રીતે વરતાતો....

વિક્રમની ૨૦૧૫ની સાલમાં

રાજકોટના ચાતુર્માસમાં

દર્શન કરવા જતાં

પડી જવાયું.

૮૪ વર્ષનું વય... વેદના અપાર....

પણ કહે કે,

મને દહેરાસરે લઈ જાવ.

અને પ્રભુ મળતાં જ,

પ્રભુમિલનના એ અપાર

આનંદમાં વેદના ક્યાં

ગાયબ થઈ ગઈ.....

સાહેબજી પડી ગયા છે

એ સમાચારે

વ્યાખ્યાન અધવચ્ચે આટોપી

પૂ.આ.ભ.ગુરુદેવ શ્રીમદ્ વિજય

ૐકારસૂરીશ્વરજી મહારાજા

અને સેંકડો ભક્તો દહેરાસરે

આવ્યા.....

પણ બધા જ બન્યા

આશ્ચર્યચકિત.....

પોણા કલાક સુધી
એક પછી એક સ્તવનાઓ
પૂજયશ્રી બોલતા જ રહ્યા.
ચહેરા પર માત્ર
ખુશી....આનંદ....

ભક્તિયોગ
અને સાધનાને આત્મ-
સાત્ કરનાર
આ મહાપુરુષ.
સાક્ષિભાવનું હતા શિખર....

યાદ આવે છે પાટણની
ઘટના.
એક આંખ ઝામરામાં
ગયા પછી
બીજી આંખ મોતિયાના
ઓપરેશનમાં ગઈ.
શિષ્યો હતપ્રભ, સ્તબ્ધ.
'ગુરુદેવની બેઉ આંખોની
રોશની ચુકાઈ ગઈ... શું થશે ?
પણ ગુરુદેવનો ચહેરો
હતો પ્રકુલ્લ. સ્મિતથી ભર્યો ભર્યો.

તેમણે કહ્યું :
પ્રભુનો આ સંકેત છે કે
મારે હવે જ્ઞાનયોગમાંથી
ધ્યાનયોગમાં જવાનું છે.
અને એ દિવસથી એમનો
ધ્યાનયજ્ઞ જે મંડાયો,
તે અન્તિમ શ્વાસ સુધી
ચાલ્યો રહ્યો.....

ઘટનાનો અનુકૂળ અર્થ
કરવાની કેવી સરસ
કળા તેઓએ મેળવી હતી.....!

૧૦૪ વર્ષનું વય.
પગના ફેકચરને કારણે
પડખા ભેર સૂવાતું નહિ.
યત્તા ને યત્તા સૂઈ
રહેવાનું...
પણ કોઈ સાતા પૂછે ત્યારે
હસતાં હસતાં કહે :
'ભાઈ ! પ્રભુનો મારગ જ
સાતાનો મારગ છે.
અહીં અસાતા ક્યાંથી
આવે ?'
અહીં તો હોય પરમ આનંદ.
અને એમના પૂરા અસ્તિત્વમાંથી એ
આનંદ પ્રગટતો
દેખાતો..... અનુભવાતો.....

ભક્તિયોગના મહાન
ઉદ્ગાતા,
સાધનાને આત્મસાત્
કરનાર,
વૈરાગ્યમૂર્તિ, તપોમૂર્તિ
પૂજ્યપાદ ગુરુદેવશ્રીનાં
ચરણોમાં
દીક્ષા શતાબ્દી વર્ષના
પ્રારંભે (વિ. ૨૦૫૮, વૈ.સુ.૧૫)
વન્દના.....

પૂજ્યપાદશ્રીજીના અપાર
વાત્સલ્યને
વર્ષો સુધી માણવાનું
સૌભાગ્ય મને મળ્યું.

સ્મૃતિપટ પર તરવરે છે
તેર વર્ષનો એ છોકરો
-બાળમુનિ-
રમતિયાળ, પ્રમાદી.
ગુરુદેવ પૂ.આ.ભ. ઐકારસૂરિ
મહારાજા તેને પૂછે છે :
આજે કેટલી ગાથાઓ
કરી ?
હિસાબ અપાય એવું કાંઈ તો છે નહિ.
પુસ્તક ખોલ્યું હોય તો ને !

ગુરુદેવનું ત્રીજું લોચન
ખૂલે છે : કેમ,
આખો દિવસ રમત કર્યા
કરવાની ?
ભણવાનું બિલકુલ નહિ.....?
આવું કેમ ચાલે ?
આ ય હતું વાત્સલ્ય
-કઠોરતાના આવરણમાં
વીંટળાયેલું-
પણ એને માણવાનું
વય ક્યાં હતું ?
ગુરુદેવનો પુણ્ય પ્રકોપ....

પણ ત્યાં જ દાદા ગુરુદેવ
વહારે આવે છે.
દાદા ગુરુદેવ ગુરુદેવને

(પૂ.આ.ભ.શ્રી ઝંકારસૂરિ મ.સા.ને)
 કહે છે : એ રમતો નથી.
 એની ઉમ્મર એનું કામ કરે છે.
 અને પછી ઉમેરતા :
 તારી એ ઉમ્મરે તું શું
 કરતો'તો તેનો તેને ખ્યાલ છે ?

દાદા ગુરુદેવનું આ ઉપરાણું.
 બંદાને તો મઝા જ મઝા.
 આ વાત્સલ્યધારા સતત
 વહેતી જ રહી.
 વહેતી જ રહી.
 અને એણે જ પેલા
 બાળમુનિને
 ભક્તિ અને સાધનાનાં
 ગુહ્યતમ સૂત્રો
 સરળતાથી શીખવાડવા
 કમર કસી.

આજે લાગે છે કે
 કેવું દિવ્ય ઉપનિષદ્
 માણવાની તક મળેલી.
 પણ હું હતો નિપટ અજ્ઞાની.
 કેવું અનુપમ મળ્યું હતું
 એની સુધ-બુધ વિનાનો.

પણ એ મહાપુરુષે
 અપાર કરુણા કરી :
 એમના નિરવધિ વાત્સલ્યમાં
 ઘોળી ઘોળીને
 'ભક્તિ પદારથ' એમણે આપ્યો.

એ પૂજ્યપાદ દાદા ગુરુદેવશ્રીને
તેમની દીક્ષા શતાબ્દીના
પ્રારંભે વંદના.

આખો એક યુગ
મારી બંધ આંખોની સામે
અત્યારે ફિલ્માઈ રહ્યો છે.

એ યુગના આદિપુરુષ
સિદ્ધયોગી, પૂજ્યપાદ
પ્રદાદાગુરુદેવ આ.ભ.શ્રી વિજય
સિદ્ધિસૂરીશ્વરજી મહારાજા.
એમનાં દર્શન જ માત્ર મળ્યાં છે
આજે ખ્યાલ આવે છે કે
તેઓશ્રી કેટલા મોટા
સિદ્ધ યોગિપુરુષ હતા.

તેઓશ્રીનો વરદ હાથ
મસ્તક પર મૂકાતો ને
સહસ્રાર ખીલી ઊઠતું.
એમનો એક શબ્દ
સાધનાને એવી રીતે પ્રવાહિત
કરી દેતો કે
જુગોના જુગો સુધી એ
વણથંભી ચાલી જાય....

એ વરદ હાથ જેમનાંય
શિર પર પડ્યો;
કલ્યાણયાત્રી બની ગયા તેઓ....
એમનો શબ્દ જેમને મળ્યો :
તેમનું કામ થઈ ગયું.

એમની જ પરંપરામાં

પૂજ્યપાદ, સ્વાધ્યાયયોગી આ.ભ.શ્રી વિજય મેઘસૂરીશ્વરજી મ.સા.

પૂજ્યપાદ વૈયાવચ્ચયોગી, મુનિપ્રવરશ્રી વિનયવિજયજી મ.સા.

સદા પ્રસન્ન આચાર્ય ભગવંત શ્રીમદ્ વિજય મનોહરસૂરીશ્વરજી મ.સા.

પૂજ્યપાદ, વિદ્વદ્વર્ય મુનિપ્રવરશ્રી જનકવિજયજી મ.સા.

પૂજ્યપાદ, ભક્તિયોગી મુનિપ્રવરશ્રી ભુવનવિજયજી મ.સા.

પૂજ્યપાદ, તપસ્વિરત્ન મુનિપ્રવરશ્રી વિલાસવિજયજી મ.સા.

(સંસારી સંબંધે દાદા : સંયમિજીવનમાં દાદાગુરુદેવ)

પૂજ્યપાદ ઈતિહાસવેત્તા પંન્યાસપ્રવર શ્રી કલ્યાણવિજયજી મ.સા.

પૂજ્યપાદ સ્વાધ્યાયયોગી મુનિપ્રવરશ્રી સુમિત્રવિજયજી મ.સા.

પૂજ્યપાદ વિદ્વદ્વર્ય પં. શ્રી ચરણવિજયજી મહારાજ સાહેબ

આ બધા મહાપુરુષો થયા.

-એક સમૃદ્ધ પરંપરા....

અને એ જ પરંપરામાં આવ્યા

પ્રચંડ મેઘાવી, શાસનપ્રભાવક

પૂજ્યપાદ ગુરુદેવ શ્રીમદ્

વિજય ઝંકારસૂરીશ્વરજી મહારાજ.

ત્રીસ ત્રીસ વર્ષ સુધી

એમની વાત્સલ્યધારા

સતત મારા પર વહ્યા કરી.

મુજ અજ્ઞાનીની આંખોમાં

એમણે પ્રવચન અંજન આંજ્યું.

યાદ આવે છે એ સમય.

ત્રીસેક વર્ષનું મારું વય હશે.

પૂર્વનાં ને પશ્ચિમનાં

થોકબંધ પુસ્તકો વાંચ્યા

કરું ને અહંકારને

વિસ્તાર્યા કરું.

ગુરુદેવે મને બોલાવ્યો પાસે.

પૂછ્યું: પૂજ્યપાદ હરિભદ્રસૂરિ

મહારાજના ગ્રન્થો તેં વાંચ્યા ?

મેં કહ્યું : ના, જી.

“તો એ ગ્રન્થો વાંચવાનું શરૂ કર !”

“જી, કયા ગ્રન્થથી શરૂઆત કરું ?”

“યોગબિન્દુથી.”

યોગબિન્દુની યાત્રા મારી શરૂ થઈ.

છેડે જ્યાં શ્લોક આવ્યો :

“વિદુષાં ગ્રન્થસંસારઃ, સદ્યોગરહિતાત્મનામ્ ।”

હું ધ્રૂજી ઊઠ્યો. વાંચતા જ

મને થયું કે ગ્રન્થકારે મારી

અહંચેતના પર જબરદસ્ત ધોલ

લગાવી દીધી છે.

યોગનું ચક્ષુ ન ખૂલ્યું હોય તો

ગ્રન્થોનો પણ એક સંસાર હોય છે.....

એ પંક્તિની લાકડીએ

મારી અહંચેતના પરની

ખાસ્તી ધૂળ કાઢી....

માત્ર આ ગ્રન્થ વાંચવાની

પ્રેરણા કરી ગુરુદેવે

મારી દૃષ્ટિ ખોલી નાખી....

પછી તો

પૂ. હરિભદ્રસૂરિ મહારાજના ગ્રન્થો,

પૂ. દેવચંદ્રજી મહારાજની સ્તવનાઓ...

સાધના જગતમાં પ્રવેશ મળ્યો.

અને એ જ પરંપરામાં આવેલા
હમણાં જ આપણી વચ્ચેથી
વિદાય થયેલા પૂજ્યપાદ, વર્ધમાન
તપોનિધિ આચાર્ય ભગવંત શ્રીમદ્
વિજય ભદ્રંકરસૂરીશ્વરજી મ.સા.

આચાર યુસ્ત જીવન,
ચિન્તન સભર ચિત્ત,
દેખીતી કડકાઈની પેલે પાર
આશ્રિતોના કલ્યાણની સતત
ચિન્તના કરતું મધુર હૃદય....

યાદ આવે છે અમદાવાદની
પંકજ સોસાયટીનો પૂ.આ.ભ.
શ્રી વિજય ભુવનભાનુસૂરિ
સ્મૃતિમન્દિરનો વિશાળ ખંડ.
પૂજ્યશ્રીનાં દર્શન માટે અને
તેઓશ્રીની હિતશિક્ષા લેવા
માટે હું ત્યાં રહેલો.

બપોરે ગોચરી પછી
સૂઈ જવાની મને (કુ)ટેવ.
પણ સૂવાની તૈયારી કરું
એ પહેલાં દૃષ્ટિ પડી
પૂજ્યપાદશ્રીજી પર.
નવ્વાણુ વર્ષની વયે, ટેકા વગર
સ્વાધ્યાય કરી રહેલા તેઓશ્રીને જોઈ
હું શરમિંદો બની ગયો.

અપ્રમત્તતાની આધારશિલા
પર
સ્વાધ્યાયયોગને તેમણે
કેવો આત્મસાત્ કરી દીધો' તો !

અને અત્યારે છે
સ્વાધ્યાયની એ જ પરંપરાના
વાહક, આગમપ્રજ્ઞ, શ્રુતસ્થવિર
આપણા યુગના મહાન ભક્તિયોગાચાર્ય
પૂજ્યપાદ જંબૂવિજયજી મ.સા.

દાર્શનિકક્ષેત્રની એ વિરલ પ્રતિભા.
પૂજ્યપાદ, આગમપ્રભાકર મુનિરાજ
શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજની
ચિરવિદાય પછી
આગમસંશોધન-સંપાદનનું કાર્ય
તેમને સોંપાયું.

એ અરસામાં
શંખેશ્વર મહાતીર્થમાં
તેમનાં દર્શન થયાં.
બહુ જ સરળ એ મહાપુરુષ
મને કહે કે
આગમસંપાદનનું કાર્ય મારા માટે
તત્ત્વચળસેવણા (ગુરુવચન સેવા)નું
કાર્ય છે.
ગુરુ મહારાજ સતત કહ્યા કરતા :
દાર્શનિક ગ્રંથો પર તેં ઘણું કામ કર્યું;
પ્રભુની વાણીની સેવા હવે કર.....
આજે
પ્રભુની વાણીની સેવાનું આ કાર્ય
અને ગુરુવચનસેવા બેઉ મને સાથે
મળી ગયાં.....

આવી શ્રેષ્ઠ પરંપરાના
પુરસ્કર્તાઓ પૈકીના એક

પૂ. દાદા ગુરુદેવશ્રીનાં ચરણોમાં
ભક્તિસભર વન્દનાવલિ.

આખરે બીજું હું કરું પણ શું ?

હું તો છું ખિસ્સાખાલી માણસ.

જે કાંઈ છે તે એમણે જ

આપેલું છે...

શ્રી દલપતભાઈની સ્તવનાની

પંક્તિઓ યાદ આવે :

‘તારું દીધેલું તુજને અર્પણ,

એમાં નથી કાંઈ મારું....’

આપે કેટલું બધું આપ્યું છે....

મારી પાસે એ બતાવવા

માટે શબ્દો નથી, ગુરુદેવ !

તમે અપાર વાત્સલ્યથી

સાધનાના બીજને

મારા હૃદયમાં મૂક્યું,

તેને અંકુરિત ને પુષ્પિત

કર્યું,

તમે અપાર ધીરજથી

મારા જેવા અનાડી માણસ

પર કામ કર્યું.

આપના અગણિત ઉપકારોની

સ્મૃતિમાં

પુનઃ વન્દના....

આ. ચશોવિજયસૂરિ.

વિ.સં. ૨૦૫૮, મહાવદિ દિ. ૧૩,

જૈન ઉપાશ્રય, જુનાડીસા,

(બનાસકાંઠા)

(જુનાડીસા : જ્યાં પૂજ્યપાદ દાદા ગુરુદેવશ્રીએ ઘણાં ચાતુર્માસ કર્યાં. વર્ષોના તેમના
ત્યાંના નિવાસને કારણે એ ભૂમિનાં આન્દોલનો ચાર્જડ / આવેશિત થયેલ છે.)

મુનિ જીવનનો સ્વીકાર થયો એટલે અનંતર ધ્યેય સિદ્ધ થયું, સાથે મોક્ષ એ પરંપર ધ્યેય છે તે પણ નક્કી થયું. પછી એ મંઝીલ મેળવવા માર્ગે ચાલવા માંડ્યા. પણ મુકામે પહોંચાડતા માર્ગની ખાત્રી ન થઈ તેથી મૂંઝવણ થઈ, સહયાત્રી પાસે એ મૂંઝવણ રજૂ થઈ. કહેવામાં આવ્યું. નકસો હતો પણ ક્યાંક ખોવાઈ ગયો છે, કેડી હતી પણ ધૂળથી ઢંકાઈ ગઈ છે.

“આત્મમાં કે દરિયામહી

એક પણ કેડી નથી

એથી જ કોણ કહેશે કે

કોઈએ એ ખેડી નથી” (રાજેશ વ્યાસ મિસ્કીન)

એથી યોગ સાધનાની એ કેડીના ઈંગિતો મંઝીલે પહોંચેલા એ યોગી પુરુષોએ ગ્રન્થોમાં અત્ર તત્ર મૂક્યાં છે. તેને પોતાની જાત સાથેની નિરંતર મથામણ પછી જે યત્ કિંચિત્ લાઘ્યું તેને વર્તમાન મુનિ જીવનના પરિપ્રેક્ષ્યમાં તપાસીને એ માર્ગના ખોજી આત્મ જિજ્ઞાસુ મુનિવ્રતધારી અને મુનિવ્રત ધારિણીની સમક્ષ એની પ્રબુદ્ધજન-મનોરંજક શૈલીમાં રજૂઆત થઈ છે.

સાધક પોતે જે દ્વિધા-મૂંઝવણ હતાશા અને ઠોકર બધામાંથી પસાર થયો હોય અને પછી પામ્યો હોય અને તેના હૈયામાં કરૂણા હોય તો તે પોતાના અનુગામી સાધકવૃંદને તે દ્વિધાના સ્થાને એ ગૂંચવાડાવાળા રસ્તે અટકવું કે અટકવાનું ન પડે તે માટે પોતાને નિશ્ચિત થયેલા રસ્તાનો નકસો આપી જાય. એ ઉત્તમ કૃત્ય અહીં પાને પાને જોવા મળે છે.

એ તો વાત નક્કી છે કે સાધક અધ્યાત્મસાધનાના ક્ષેત્રે ડગ માંડે એટલે એના સહયાત્રી ઓછા હોવાના અને એ માર્ગ એકાકીનો માર્ગ હોવાના નાતે તેમાં ભોમીયો કે ભેરુ મળે તો સારું, એવું સાધકને મનમાં સતત રહેતું હોય છે. એવા સંયોગોમાં આ પુસ્તક ભોમીયાનું અને ભેરુનું કામ કરનારું પુરવાર થશે.

વર્તમાન શ્રી સંઘમાં દેવ-ગુરુની ભક્તિ બે કાંઠે વહે છે. પછી ક્રિયામાર્ગ પણ તેના શિખરની નજીકમાં પહોંચ્યો છે. પણ શ્રી સંઘમાં આત્મકલ્યાણના બીજા અંગો જેવાં કે જ્ઞાનધારા, યોગધારા અને ધ્યાનધારા તો ક્ષીણસ્ત્રોતા જેવાં બની ગયાં છે. જ્ઞાનધારાથી જ તો ભક્તિધારામાં પ્રાણ પ્રગટે છે. યોગધારાથી પ્રાણ ટકે છે. અને ધ્યાનધારાથી એ પ્રાણ પ્રતિષ્ઠિત થાય છે એ ભૂલી જવાયું. ભક્તિધારા તો સાધનાનું પહેલું પગથીયું છે. ત્યાંજ બેસી ગયા, અહીંથી ગરબડ શરૂ થઈ. સાધનને સાધ્ય માન્યું તેથી સાધ્ય ખોવાઈ ગયું, ભૂલાઈ ગયું. અને સાધક આમ તેમ આથડીને થાકી ગયો. પ્રભાવનામાં ઈતિકર્તવ્ય માનવા લાગી ગયો. પ્રભાવના તો પરસાપેક્ષ છે જ્યારે સાધના સ્વસાપેક્ષ છે.

તેવા સંજોગોમાં સાધક માટે આ પુસ્તક પાઠ્યગ્રન્થ છે. માર્ગોપદેશિકા છે. સાધકે તે સાથે રાખી પંક્તિએ પંક્તિનો સ્વાધ્યાય કરવો જોઈએ. તેના તાત્પર્યને/અર્થને સમજવા સતત મથામણ કરવી જોઈએ. તેનાથી ચોક્કસ તેને મુનિ-જીવનની સાર્થકતાનો અહેસાસ થશે. અહીં જ્ઞાનમાંથી જ્ઞાનદશા પ્રગટાવવાનો નકસો છે. લેખક સ્વયં જેમાંથી પસાર થયા અને પામ્યા તેનું પણ બ્યાન મળે છે.

હવે ફરિયાદ નહીં રહે કે આપણે ત્યાં યોગ-ધ્યાન માર્ગમાં અનુભૂતિથી રસાયેલું કશું નથી લખાતું. આ પુસ્તક મુનિરાજશ્રી અમરેન્દ્રવિજયજી મહારાજના પુસ્તકોની હરોળનું અનુગામી પુસ્તક છે. તેમણે વર્ષોની મથામણ પછી મંથન કરી નવનીત આપ્યું હતું. તેજ ધ્યાન-અભ્યાસના માર્ગને વધુ વ્યવહારુ બનાવીને આપણી સમક્ષ મૂકવાનું શ્રેય આચાર્યશ્રીના ફાળે જાય છે.

આજ સુધી તેઓના પુસ્તકો એકથી વધારે પ્રગટ થઈ ગયા છે તેમાં આ જુદું પડે છે તે બધામાં ભક્તિધારાનો પ્રધાન સૂર હતો. આમાં સાધના અને તે પણ નક્કર ધરતી પરની સાધનાનો ક્રમ, પ્રયોગ અને પરિણામ દર્શાવાયેલ છે. વળી તે બધું જ સાધાર છે. આ ક્યાંથી લાવ્યા ? તે પૂછવાની જગ્યા જ રહેવા

દીધી નથી. પોતે એ પૂર્વર્ષિના વચન લઈને ચાલે છે. અને સાથે આપણને આંગળીએ વળગાડીને ચલાવે છે.

હું તો આમાં ઘણાં પાને - ઘણી લીટીએ થોભ્યો છું, મલકાયો છું, વિચારે ચઢ્યો છું. કેટકેટલાં ઉદાહરણો ટાંકું ! પણ મને સ્પર્શી ગયેલાં, ગમી ગયેલાં, વચનો તરફ અંરો દર્શાવવો જ જોઈએ. ક્યાંથી શરૂ કરું ? કમ નથી સાચવવો. આમે આ માર્ગ, કમને ક્યાં ગાંઠે એવો છે ! સૌ સૌનો માર્ગ નિરાલો છે. સોપાન નિરાલાં હોય છે. યોગીના જીવનને વૃક્ષની ઉપમા અપાય છે.

नकस हुकम चले इमारत,

वृक्ष चले निज लीला ।

આમાં આવા પદચિહ્નો ઠેર ઠેર પથરાયેલાં છે.

ઘણાં નોંધપાત્ર વાક્યો પાને પાને મળે છે. એક વાક્ય મંત્રાક્ષર જેવું પહેલાં લખું છું, તેનો વારંવાર જાપ કરવા જેવો છે.

“સંભાવનાઓ આપણી ભીતર અસીમ છે.”

વિચારો જોડેનું જે આપણું તાદાત્મ્ય છે તે તોડવાનું છે.

આપણે છીએ ચિદાકાશમાં, વિચારો છે ચિત્તાકાશમાં.

ખાસ તો તેમણે ધ્યાનનું નિરૂપણ કર્યું છે તે વધુ ઉપયોગી છે. આપણે ત્યાં હજી ભક્તિ, તપ, ધ્યાન વ. યોગો ઓછે વત્તે અંશે પ્રવાહમાં છે. પણ ધ્યાન ! ધ્યાન તો સાવ કોરાણે મૂકાઈ ગયું છે. તે ધ્યાન માર્ગનો રસ્તો અંકે કરી આપ્યો છે. તે માર્ગની જે ભીતિ હતી તે દૂર કરી આપી છે. તેના અમાપ ફાયદા પણ બતાવ્યા છે.

‘ધ્યાન : સ્વરૂપ સ્થિતિ’ એ પ્રકરણમાં કમશ: ધ્યાનનું શાસ્ત્રસિદ્ધ સ્વરૂપ વર્ણવાયું છે. ધ્યાનશતક અંતર્ગત જં થિરમજ્જવસાણં તં જ્ઞાણં એ વ્યાખ્યા દર્શાવીને અનુપ્રેક્ષા અને ધ્યાન એ બે વચ્ચેની ભેદરેખા દોરીને પછી શુભયોગની ઉત્કટતાને પણ ધ્યાન કહેવાય છે એ આવ.હારિ:નું વાક્ય ટાંકી વાત રજૂ કરી છે આવું ધ્યાન તો શક્ય છે એવું આપણને પણ લાગે છે.

મુનિવરોની વાત જ્યાં જ્યાં આવે છે ત્યાં ત્યાં તેઓ નિરંતર ધ્યાનમાં હોય તેમ લાગે છે. એ વાત ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાંથી સરસ રીતે મૂકી છે.

અનાથી મુનિને શ્રેણિક કહે છે કે :

પુચ્છીઋણ મણ તુભ્યં જ્ઞાણવિઘ્નો ઝજો કઝો

ધ્યાનમાંથી ક્ષયોપશમ પ્રગટે છે.

કાયોત્સર્ગ એ જૈન દર્શનની આગવી સાધના છે. ધ્યાન વૈદિક, બૌદ્ધ વગેરે બધી ભારતીય પરંપરાઓમાં મળે છે. પણ કાયોત્સર્ગ ?

કાયોત્સર્ગ તો માત્ર અર્હત્ પરંપરામાં જ મળે છે. ‘પ્રભુ મહાવીર દેવની લોકોત્તર સાધના’ એ પ્રકરણમાં આનું નિરૂપણ છે તે ધ્યાનથી વાંચવા જેવું છે.

‘શુભ અને શુદ્ધ પ્રવાહો : ગુપ્તિઓ અને સમિતિઓ’ એ પ્રકરણમાં પણ રોજ બરોજમાં જે ગુપ્તિ સમિતિ શબ્દો વપરાય છે. તેની શાસ્ત્રીય વ્યાખ્યા-વિવેચના વિશદતાથી મળે છે, તે ખૂબ મનનીય છે. તેમાં સ્વરૂપસ્થિતિ એટલે આરામદાયક ઘર, અનાલંબન : એટલે સીધુંજ આત્મગુણાવલંબન. આવા સૂત્રાત્મક ચિંતન પ્રેરક વાક્યો છે તો યોગવિંશિકામાં જે ઉપશમશ્રેણિક્ષપકશ્રેણિમાં જે અનાલંબન ધ્યાનની વાત છે તે અપ્રમત્ત સાધકની દશામાં

“નેશ્ચયિક રીતે આત્મગુણોનું વિભાવન કરનાર સાધકને અનાલંબન હોય છે જ”

આ વિધાન આશ્વાસન રૂપ છે.

આવી તો ઘણી ઘણી સુંદર વિચાર પ્રેરક સામગ્રી આમાં છે.

પ્રબુદ્ધ વાચકને માટે તો આ પુસ્તક મનભાવતો ખજાનો જ છે.

આમ તો આ ઉદ્ધરણોનો અંત નહીં આવે છેલ્લે વારંવાર મમળાવવાનું ગમે તેવું એક મનન કરવા લાયક વાક્ય રજૂ કરી દઉં.

“હોવું પ્રાગઢ બને છે ત્યારે કરવું નિષ્ક્રિય બની રહે છે”

છેલ્લે થયેલા યોગી પુરુષોમાં શ્રીમદ્ દેવચંદ્રજી મહારાજ સિદ્ધયોગી પુરુષ છે આ યોગી પુરુષના જીવનનો અભ્યાસ હજી આપણા સંઘમાં બાકી છે. હજી તેમને “ખરતર ગચ્છના હતા” તેમ ઓળખાવાય છે, તે આપણી ખામી છે. આવા પુરુષો તો જાતિ-લિંગ-વેષ-ગચ્છથી ઘણા ઉપર ઊઠ્યા હોય છે. સિદ્ધ સનાતન માર્ગના યાત્રી હોય છે અને જેઓ એવી ઊંચાઈને સ્પર્શ્યા હોય છે તે તેમને ક્ષણવારમાં ઓળખી જાય છે.

સંવેગી માર્ગના અગ્રણી પંડિત પદ્મવિજયજી મહારાજને છેદ ગ્રન્થો ભણાવવા માટે તેમના ગુરુવર્ય શ્રી ઉત્તમવિજયજી મહારાજે આ જ શ્રી દેવચંદ્રજી મહારાજના ચરણે બેસાડ્યા હતા. આ જ શ્રી દેવચંદ્રજી મહારાજે નવપદજી શ્લોક/દુહા વગેરેને પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ રચિત શ્રીપાળ રાસના ચોથા ખંડની નવપદના વર્ણનની ઢાળો જોડી સંકલન કરી, પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી મહારાજના નામે એ પૂજા પ્રચલિત કરી આમાં તેમના ગચ્છ વ્યામોહના દર્શન ક્યાં છે ? આતો એમની દીક્ષા એ ગચ્છની પરંપરામાં થઈ એટલું જ, તેઓ તો તેનાથી ઘણાં વહેલા ઉપર ઊઠી ગયા હતા. તેમની પંક્તિઓ અંતરંગ સ્પર્શથી ધબકતી હોય છે. અને તેથીજ તે સીધી હૈયા સોંસરવી ઉતરે છે. પંક્તિથી મુકાબલો કરો નામને બાજુ ઉપર મૂકો, પંક્તિ શેનો પરિચય આપે છે. તેમાં કઈ મુદ્રાનાં દર્શન થાય છે ? તે જુઓ, ‘પડે રહેને દો મ્યાનકો’ જે તલવાર છે તેની સાથે જ કામ પાડોને ! તેમના ગ્રન્થોનો છોછ ક્યાં સુધી રાખીશું?

આચાર્ય શ્રી યશોવિજયસૂરિ મહારાજ તો શ્રીમદ્ દેવચંદ્રજી મહારાજના શબ્દે શબ્દની આરપાર યાત્રા કરી ચૂક્યા છે. તેમને “અયં નિજઃ અયં પરઃ” આવો કોઈ ભેદ છેજ નહીં અને આમે અધ્યાત્મની બારાખડીમાં ક્યાં ભેગું જુદુ છે, ત્યાં તો એક જ જાદુ છે : આત્માના સરોવરની લહેર છે, આવવો દો.

અહીં એ જ આત્મસરોવરની શીતલ સુગંધી મંદ લહર પર લહર આવતી જાય છે અને તન-મનના તાપ-સંતાપ અને શ્રમને હરતી જાય છે. નવી ચેતનાનો સંચાર થતો જાય છે. વાચક પુસ્તક પૂરુ કરતાં સુધીમાં તો સાધના માટેની દીક્ષા-માર્ગ સ્પષ્ટ થઈ જવાના કારણે છાતીમાં નવો પ્રાણવાયુ ભરીને એ પથ ઉપર ડગ માંડવા માટે થનગનતો થઈ જશે એવું અસંદેહ લાગે છે. અને તે જ આ પુસ્તકનું પ્રયોજન છે, તે સિદ્ધ થશે અંતઃકરણ તેવી સાક્ષી પૂરે છે.

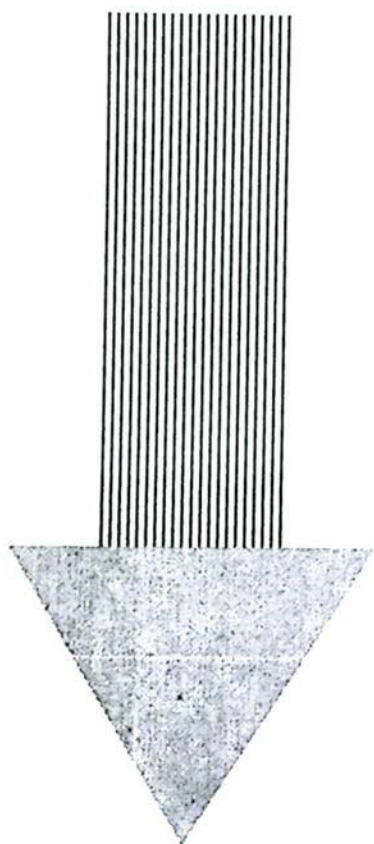
હૃદયના આનંદથી ભીની ભીની આંખે આનો સ્વાધ્યાય કરીએ.

બસ હવે શરુ કરીએ એ યાત્રા !

શાન્તાનુકૂલ પવનશ્ચ શિવશ્ચ પન્થાઃ ॥

ફાગણ વદિ ૧ / વિ.સં. ૨૦૫૮ શ્રી નેમિ-અમૃત-દેવ-હેમચન્દ્રસૂરિ શિષ્ય
ગામ : અમદાવાદ.

પ્રધુમ્નસૂરિ

॥ આભારભૂમિ ॥

સાધના સંકેત
(૨)

- આન્દોલનોથી છલકાતાં મન્દિરો
- રાયણવૃક્ષની સશક્ત ઉર્જા
- સમય : બહુ મહત્ત્વનું પરિબળ
- સાધકની એકાગ્રતા.

સ્થાન, સમય, રાધિકાની ગૌરવ

એક જર્મન સાધિકા ચારસો વર્ષ પહેલાં થઈ ગયેલ એક બૌદ્ધ ગુરુના ગ્રંથને વાંચતી હતી. વાંચતાં, વાંચતાં એણીને લાગવા માંડ્યું કે આ બધું કંઈક અંશે પરિચિત છે, અભ્યસ્ત છે. એવી પણ એક લાગણી ભીતર ઉદ્ભવી કે આવા સશક્ત શબ્દોના સ્વામી સદ્ગુરુનું જીવંત ઉપનિષદ્ પોતાને મળ્યું હોત તો કેવું સારું હતું.

પછી તેણીએ જે પ્રયોગ કર્યો તેની રોમાંચક કથા છે. એ ગુરુ જે આશ્રમમાં રહેતા હતા, તે આશ્રમના સત્તાવાળાઓની અનુમતિ લઈ સાધિકા તે આશ્રમમાં ધ્યાન માટે ગઈ. સંભવત : જે ખંડમાં ગુરુ રહેતા હતા તે ખંડમાં ધ્યાનમાં બેઠેલ તે મહિલાએ દશ દિવસ સુધી એક સંકલ્પની પ્રગાઢતાની પૃષ્ઠભૂ પર ધ્યાન કર્યું, કે તમે (સદ્ગુરુ) અમારી વચ્ચે છો, સાથે છો...

અગ્યારમે દિવસે એણીએ ‘જોયું’ કે ગુરુ પોતાની સમક્ષ પાટ પર બિરાજમાન હતા. એવો જ પ્રાચીન પહેરવેશ, એ મુખમુદ્રા.... સાધિકા ભક્તિ સભર ‘આંખે’ જોઈ જ રહી, જોઈ જ રહી...

પછી એણીએ એવા સંકલ્પનો છોડ્યા કે તમારાં દર્શન બદલ બહુ જ ઋણી છું. હવે આપ જઈ શકો છો... ને ગુરુ અદેશ્ય થયા.

ત્રણ પરિબળો

આ શું હતું ?

ચેતનાને તે સમયમાં લઈ જવાનો આ આયાસ હતો. સમયની દોરી પર ચેતનાને આગળ પાછળ ઝૂલાવી શકાય છે, આ વાતનું આ પ્રયોગાત્મક રૂપ હતું.

તમે એ ઘટનામાંથી પસાર થઈને આવેલા હો તો તમારી સ્મૃતિને પાછળ મૂકીને ફરીથી એ ઘટનાને જીવી શકો છો તમે.

પણ તે ઘટનાની અતીતમાં સાક્ષી ન બનેલ વ્યક્તિ તે વીતી ગયેલ ઘટના સાથે કઈ રીતે જોડાઈ શકે ?

ત્રણ પરિબળો અહીં મહત્વના છે : સ્થળ, સમય, સાધકની એકાગ્રતા.

આન્દોલનો

સ્થળની પાસે છે આન્દોલનોની/વાયબ્રેસન્સની સભરતા. અતિ પવિત્ર ઘટના ઘટી ત્યારે જે આન્દોલનો પ્રસર્યા હોય છે, તેમને એ સ્થળે વર્ષો સુધી રાખવા માટે આપણી પરંપરા પાસે કેટલાક સરસ ઉપાયો હતા. પછી એ આન્દોલનોની પૃષ્ઠભૂ પર સાધકે સરવાનું હોય છે.

ભૂગર્ભનાં મન્દિરો

ભોંયરામાં આવેલાં મન્દિરો એક સરસ ઉપાય હતો પવિત્ર વિકિરણોને વીખરવા ન દેવાનો. થોડા સમય પહેલાં હું એક ગામમાં ગયેલો. ભોંયરામાં દહેરાસર. બેઠો થોડીવાર અને એવાં સરસ આંદોલનો મળ્યા કે મારી ભક્તિધારા સશક્ત રીતે પ્રવાહિત બની.

અર્ધો કલાક બેસી, નવકારસી વાપરી ફરી દહેરાસરે બે એક કલાક બેઠો. લાગ્યું કે આન્દોલનોની પૃષ્ઠભૂ પર બહુ જ અનાયાસ રીતે મારી સાધના દોડતી હતી.

બપોરે સંઘના અગ્રણીઓ મને પૂછવા આવ્યા કે તેઓ નવું દહેરાસર બનાવવા માંગે છે. કઈ રીતે તે બનાવવું જોઈએ ? મેં કહ્યું કે, તમે નવું દહેરાસર બનાવશો. પણ આ સશક્ત આન્દોલનો ક્યાંથી લાવશો ?

ભોંયરું... સશક્ત વિકિરણોને અંદર ને અંદર ધુમરાવા દે છે...

પ્રાચીન ઉપાશ્રયો

વણોદ જેવા પ્રાચીન, ઐતિહાસિક ધરોહરવાળા સ્થાનમાં હું જાઉં છું ત્યારે નવા ઉપાશ્રયમાં ઉતારો ભલે હોય; આચાર્ય શ્રી શીલગુણસૂરિજીની પોસાળમાં બે-ત્રણ કલાક બેસવાનું તો ખરું જ... અને ત્યારે જે મઝાનાં આન્દોલનો મળે... આ જૂનાં સ્થાનો પણ આ દૃષ્ટિને કેન્દ્રમાં રાખીને બનાવેલા હોય છે એટલે એમાં બારી-બારણાં ઓછાં હોય છે. વચ્ચે મૂકેલ ચોકમાંથી જ હવા, પ્રકાશ મેળવવાની વ્યવસ્થા હોય છે...

દહેરાસરોમાં પણ વધુ પડતો પ્રકાશ હમણાં છેલ્લા સો વરસથી જ ચાલુ થયો છે. જૂનાં મંદિરોમાં સકારણ અંધારું રાખવામાં આવતું.

સદીઓની અનુભૂતિની ધારા પર આ બધાં સ્થાપત્યોની માંડણી હતી. સમજ્યા વગર આપણે એ બધાનો છેદ ઉડાડી દીધો.

અંધારું, ભોંયરું, ગાયના ઘીના દીવાનો ઝીલમિલાતો પ્રકાશ; એક અપાર્થિવ વાતાવરણમાં સાધકને લઈ જાય છે.

તિબેટના મઠો

તિબેટની સાધના પરંપરા અને ત્યાંની મોહક સ્થાપત્ય પરંપરા પર ઘણાં બધાં પુસ્તકો હમણાં પ્રકાશિત થયાં છે.

એ પુસ્તકો વાંચતાં એક વસ્તુ પર મારું ધ્યાન ખાસ ગયું કે ત્યાં પ્રાચીન સ્થાપત્યોની અને પૂરા પ્રાચીન વાતાવરણની જાળવણી સરસ રીતે થઈ રહી છે.

ચારસો વર્ષ પહેલાંના મઠને રંગવો હોય તો એ માટેના રંગો પણ નિશ્ચિત છે. મઠના બાંધકામની પદ્ધતિ પણ એ જ છે. ને નાના ભિક્ષુઓ પ્રાચીન પ્રતો હાથમાં રાખીને કે પરંપરાગત પાટલી પર મૂકીને જ ભણતા હોય છે.

સેંકડો વર્ષોથી ચાલ્યા આવતા આ વાતાવરણને જાળવવું... બહુ જ મઝાની આ વાત છે. આન્દોલનોની આ પ્રવાહિતતા. સાધકને મહેનત વિના પ્રાચીન પરંપરા સાથે જોડી આપે છે.

મન્દિરોનાં શિખરો

દહેરાસરનું શિખર બહારના બિનજરૂરી વિકિરણોને ભીતર પ્રવેશવા દેતું નથી.

ઈજિપ્તના પિરામિડો પર લખાયેલ સંખ્યાબંધ પુસ્તકોમાં એક વાત પર ભાર મુકાયો છે કે તેનો ઉપરનો ઢોળાવવાળો આકાર વિકિરણોને ભીતર પ્રવેશવા નથી દેતો. પરિણામે, હજારો વર્ષો પહેલાંનું વાતાવરણ એમાં અનુભવાય છે.

ઋજુવાલિકાને કાંઠે...

પરમાત્મા મહાવીર પ્રભુને કેવળજ્ઞાન ઋજુવાલિકા નદીને કાંઠે ઉપજેલ... કાળના નિરવધિ પ્રવાહમાં અઢી હજાર વરસ કોઈ મોટો ગાળો નથી. આજે ત્યાં ધ્યાનમાં બેસીને તે સમયનાં આન્દોલનોને ઝીલવાનો પ્રયાસ કેમ ન કરીએ ?

તીર્થંકર ભગવાનના કેવલ્ય અને દીક્ષા કલ્યાણકો વૃક્ષની નીચે થાય છે. વૃક્ષમાં આન્દોલનોને પીવાની ક્ષમતા વધુ હોય છે... તે તે સ્થળના તે ચોક્કસ વૃક્ષોને ખોજી શકાય તો સાધનાને એક સરસ આયામ મળી શકે.

રાયણ વૃક્ષની હેઠળ....

હમણાં પાલીતાણા ચોમાસું કર્યું. ચોમાસા પછી પરમ પાવન શત્રુંજય પર યાત્રાર્થે જઈ શકાયું. પણ રાયણ વૃક્ષની નીચે બેસી કલાકો સુધી ધ્યાન કરવાની ઈચ્છા પૂરી ન થઈ... ભીડ ઘણી હોવાને કારણે...

જે રાયણ વૃક્ષની હેઠળ ધ્યાન કરવા પ્રભુ આદિનાથ પૂર્વ નવ્વાણું વાર શત્રુંજય પર પધાર્યા; એ રાયણ વૃક્ષે ધ્યાનની કેવી તો ઉર્જા પીધી હશે !

એ રાયણ વૃક્ષ નીચે ધ્યાનમાં સરી શકાય એ ઘટના પોતે જ પોતાનામાં કેટલી મહત્વપૂર્ણ છે !

પાલીતાણામાં એ વખતે વિચાર આવેલો કે એ પવિત્ર રાયણ વૃક્ષની એકાદ ડાળી નીચે કોઈ સરસ જગ્યાએ રોપી હોય તો પછી તેની નીચે ધ્યાન થઈ શકે.

પાવાપુરીમાં...

આન્દોલનોથી છલકાતા સ્થળથી થોડે દૂર, સ્મૃતિ રૂપે ને ભક્તિ રૂપે, મંદિર બાંધવાની પરંપરા આપણા પૂર્વજોની સૂઝ-બૂઝની પરિચાયિકા હતી.

એ સ્થળને-આન્દોલનોથી ભરેલ ક્ષેત્રને-માનવરચિત કોઈ પણ સ્થાપત્યથી મંડિત ન કરવું. એટલા માટે કે એ આન્દોલનોને અસર ન પહોંચે... એ ધરતી, એ વૃક્ષો; બધું એમ ને એમ રહેવું જોઈએ.

વૈજ્ઞાનિક પૃષ્ઠભૂ પર જોઈએ તો, સૈદ્ધાન્તિક રૂપે એ શક્ય છે કે પચીસસો વર્ષ પહેલાં વહેલ પ્રભુ મહાવીર દેવના શબ્દોને પકડી શકાય... પ્રાયોગિક રૂપે એ શક્ય બને તો આપણે ધન્ય બની જઈએ...

પણ, આન્દોલનોની વાત કરીએ ત્યારે તો, આન્દોલનોના એ પ્રવાહમાં વહેવું બહુ જ સરળ છે...

‘તેણં સમણં.....’

બીજું પરિબળ છે સમય. પાવાપુરીમાં દીપાવલીનો દિવસ, મધ્યરાત્રી હોય ને સાધક ધ્યાનમાં એકાગ્ર બને તો... ?

‘કલ્પસૂત્ર’માં લગભગ દરેક ઘટનાના પ્રારંભે ‘તેણં કાલેણં, તેણં સમણં.’ એવો પાઠ આવે છે. કાળને અહીં મોટા ફલક પર-ઉત્સર્પિણી કે અવસર્પિણીના પરિપ્રેક્ષ્યમાં લેવાયો છે. સમયને સાધનાના પરિપ્રેક્ષ્યમાં લીધો છે.

અમાવાસ્યાની રાત્રી હોય, સ્વાતિ નક્ષત્રમાં ચન્દ્રનો યોગ થયેલ હોય... આ સમયની સૂક્ષ્મતાનું વર્ણન છે. અને એ એટલા માટે છે કે તે ચોક્કસ સમયે ઘટના-એક આયામમાં પુનરાવર્તિત થઈ શકે છે.

ઋતુવર્ષની ભારતીય સૂક્ષ્મ ગણનામાં આ જ ઈગિત નિહિત છે. તે ક્ષણે, તે દિવસે, મૂળ ઘટનામાં પ્રવેશ મેળવવા માટે એક સરસ દ્વાર ખૂલે છે.

રૂમના કબાટમાં અત્તરની બાટલીઓ છે. કબાટ ખૂલે છે ત્યારે ઓરડામાં થોડોક સમય સુગંધ છવાઈ જાય છે. કબાટ બંધ થયો. સુગંધ વિલીન થઈ... ફરી કબાટ ખૂલશે તો...

તે ચોક્કસ સમય ફરીથી આવે. એટલે કે પેલું કબાટ ખૂલે...

‘પુવ્વરત્તાવરત્તકાલસમયમ્મિ...’

શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુના જન્મ કલ્યાણક નિમિત્તે શંખેશ્વર તીર્થ જેવા ચાર્જડ ક્ષેત્રમાં સાધકો ભેગા થાય. અદ્દમ તપ સાથે પ્રભુના નામનો જાપ પણ કરે.

પરંતુ લગભગ સાધકો મધ્ય રાત્રીના સમયને ચૂકી જાય છે.

પવિત્ર કલ્પસૂત્રે ખાસ લખ્યું છે: ‘પુવ્વરત્તાવરત્તકાલસમયમ્મિ...’ મધ્યરાત્રીના સમયે... આ ચોક્કસ સમય ચૂકાવો ન જોઈએ.

સાધકની એકાગ્રતા

ત્રીજું પરિબળ છે સાધકની એકાગ્રતા. ચોક્કસ સ્થળ અને ચોક્કસ સમય આવ્યો એટલે ઘટનાની ગુફામાં પ્રવેશવાનું દ્વાર તમારા હાથમાં આવ્યું. પણ સાધક સાવધાન ન હોય તો કેમ ચાલે ?

આપણે અનેક મનવાળા મનુષ્યો છીએ. ઓર્કેસ્ટ્રામાં વ્યવસ્થાપકની સૂચના પ્રમાણે જો બધા વાદકો બજાવે તો તો મજા આવે. સંગીતનો આસ્વાદ મળે. પણ સહુ અલગ અલગ ધૂન બજાવવા મંડી પડે તો ?

માણસ અનેક ચિત્તવાળો છે. વિજ્ઞાન કહે છે : માણસ મલ્ટિસાઈકિક છે.

પરમ પાવન આચારાંગ સૂત્ર કહે છે : ‘અણેગચિત્તે ખલુ અયં પુરિસે...’ માણસ અનેક ચિત્તવાળો છે. વિજ્ઞાન કહે છે : માણસ મલ્ટિસાઈકિક છે. પણ આ અનેકચિત્તતાને એકાગ્રતામાં ફેરવી શકાય છે.

ચિત્ત એકાગ્ર બને છે ત્યારે ઘણા ચમત્કારો બની શકે છે.

જ્યારે ચમચી વળી જાય છે....

એક રૂસી મહિલાએ આ પ્રયોગ સેંકડો પત્રકારો, ટીવી કેમેરામેનોની હાજરીમાં કર્યો હતો. મહિલા પોતે ખુરસી પર બેઠેલી. દશ ફીટ દૂર ટેબલ પર ચમચી પડેલી હતી. તેને વાળી દેવાની હતી... સાધિકા ધ્યાનમાં એકાગ્ર બની... ને થોડી જ મિનિટોમાં ચમચી વળવા માંડી...

પાછળથી પત્રકારોએ પૂછ્યું ત્યારે એ સાધિકાએ કહ્યું કે વિચારોના એક દિશામાં વહેતા તરંગોને કારણે આ થઈ શકેલું.

લેસર કિરણો

લેસર કિરણોનું એક નાનકડું પેન્સિલ જેવું ઉપકરણ આવે છે. તેને ચાલુ કરતાં તેમાંથી લેસર કિરણોનો એવો પ્રવાહ વહે છે, જે લોખંડની પણ આરપાર જતો રહે છે.

સામાન્ય બત્તીના પ્રકાશમાં વિકેન્દ્રિતતા હોય છે. લેસર કિરણો એક જ દિશામાં વહે છે. કેન્દ્રીકરણને લીધે તે લોખંડને પણ વીધી નાખે છે.

ચિત્તને એક જ વિષયમાં કેન્દ્રિત કરી શકાય તો સાધનાના શ્રેષ્ઠતમ પરિણામને આપણે પામી શકીએ.

નિર્વિચાર દશા

નિર્વિચારતાની આધાર શિલા પર આ એકાગ્રતાને આપણે મેળવી શકીએ.

મૂળ તો, વિચારો જોડેનું આપણું જે તાદાત્મ્ય છે તે તોડવાનું છે.

આપણે છીએ ચિદાકાશમાં. વિચારો છે ચિત્તાકાશમાં...

આકાશમાં વાદળો ઘેરાયેલા હોય તો, તેથી આપણને શો ફરક પડે ?

વિચારયાત્રાનું પગેરું

વિચારોનું મૂળ છે : રાગ, દ્વેષ, અહંકાર... એ પાંખા બની ઊઠે: રાગ, દ્વેષ... વિચારો આધારવિહોણા થઈ રહેશે.

એક દિવસ માટે તમારા વિચાર પ્રવાહનું જો તમે પગેરું લ્યો તો તમને સમજાઈ જાય કે અહંકાર કેવી સૂક્ષ્મતાથી, પણ સતત, પડઘાયા કરતો હોય છે.

પાંચ બૌદ્ધિકોની સંગોષ્ઠિ પછી જો પાંચેના વિચાર પ્રવાહને જોઈએ તો તેમાં એક સમાનતા મળે: મેં બીજાઓને કેવા પ્રભાવિત કર્યા ! અને મજાની વાત એ હોય કે એ પાંચે વક્તાઓ તરીકે જ રહ્યા હોય... શ્રોતા તરીકે એકે ન રહેલ હોય. બીજો બોલતો હોય ત્યારે એને સાંભળતાં આનાથી વધુ ધારદાર ભાષણ પોતે કેવી રીતે આપશે તેનું ધમ્મરવલોણું ભીતર ચાલતું હોય.

માર્ક ટ્વેઇન

ચિન્તક માર્ક ટ્વેઇન એક જગ્યાએ ભાષણ કરી ઘરે જઈ રહ્યા હતા. સાથે રહેલ પ્રશંસકે તેમને કહ્યું : તમારું ભાષણ બહુ સારું ગયું.

માર્ક ટ્વેઇન કહે : ક્યું ભાષણ ?

પ્રશંસક : આજે તમે એક જ ભાષણ કર્યું છે ને ! પછી ક્યાની વાત ક્યાં આવી ?

માર્ક ટ્વેઇન : ભાષણ કર્યા પહેલાં મનમાં એક ભાષણ ચાલતું હતું કે કેવું બોલીશ. ને અત્યારે ભાષણ કર્યા પછીનું ભાષણ અંદર ચાલી રહ્યું છે... 'હું કેવું બોલેલો!'

વિચારયાત્રાનું મૂળ 'અહમ્' છે... 'મેં આમ કર્યું, ને હું આમ બોલેલો...' બુદ્ધિ અને અહંકારની જુગલબંધી ચાલી રહી છે...

પણ એક વાર નિર્વિચાર દશાનો આસ્વાદ મણાઈ જાય તો આ બધું કડકડભૂસ કરતું પડી જાય...

સાક્ષાત્કાર

સ્થળ, સમય, અને સાધકની એકાગ્રતા : આ મજાનો ત્રિકોણ આપણી ભીતર આપણને લઈ જવા સક્ષમ છે... આપણે કરીએ છીએ સાક્ષાત્કાર આપણી જાતનો. આપણી ધારામાં ચાલવાનું બને છે.

જર્મન મહિલા સાધિકાની પેઠે કાર્યોત્સર્ગમાં રહેલ પ્રભુ વીરનાં દર્શન આપણે કરી શકીએ... ને તેમની એ સમયની ઉર્જાને ઝીલી પણ શકીએ... સંભાવનાઓ આપણી ભીતર અસીમ છે...

આધારસૂત્ર

તથાત્મગુરુલિङ્ગાનિ, પ્રત્યયસ્ત્રિવિધો મતઃ ।

સર્વત્ર સદ્નુષ્ઠાને, યોગમાર્ગે વિશેષતઃ ॥ ૧ ॥

આત્મા તદિભલાષી સ્યાદ્, ગુરુરાહ તદેવ તુ ।

તલ્લિङ્ગોપનિપાતશ્ચ, સમ્પૂર્ણ સિદ્ધિસાધનમ્ ॥ ૨ ॥

યોગિવન્દુ, ૨૩૧-૨

બધા જ સદ્નુષ્ઠાનોમાં, વિશેષ કરીને યોગમાર્ગમાં સાધકે ત્રણ પ્રત્યયો પર ધ્યાન આપવું જોઈએ : આત્મપ્રતીતિ, ગુરુપ્રતીતિ, ચિહ્નપ્રતીતિ.

આત્મા યોગમાર્ગનો અભિલાષી બને. ગુરુદેવ તે વાતને સમર્થિત કરે. અને યોગમાર્ગના પ્રવેશને વધાવનારા શુકુનો મળે એ સંપૂર્ણ સિદ્ધિ તરફના પ્રયાણને સૂચવનાર છે.

સાધના સંકેત

- જન્માન્તરીય ધારાને ગુરુદેવ કઈ રીતે સ્પર્શે છે ?
- સાધક જન્માન્તરીય ધારાનું અનુસંધાન કઈ રીતે કરે છે ?
- તમે છો શરીરની પાર.....

ભીતરનો મંકાર...

એક સદ્ગુરુએ શિષ્યોને પૂછેલું : હું ભિન્ન, ભિન્ન ગ્રન્થો પર સતત તમારી સામે બોલ્યા કરું છું; શા માટે તમને એક જ ગ્રન્થમાં ડૂબાડતો નથી ?

પ્રબુદ્ધ શિષ્યો હતા. ગુરુદેવના કહેવાનો ઈંગિત સમજી ગયા. અધ્યાત્મ સાર, અધ્યાત્મોપનિષદ્, સમાધિશતક કે સમતાશતક; અભિવ્યક્તિમાં જ ફરક પડે છે; કહેવાનું તો દરેક ગ્રન્થોને એક જ હોય છે : આત્મપ્રતિષ્ઠ બનો !

શિષ્યોને થયું કે ગુરુદેવનો પ્રશ્ન બિલકુલ બરોબર હતો. ઘડા જ જુદા, જુદા છે; પાણી એકજ છે; તો આ ઘડાનું પાણી કે તે ઘડાનું, શો ફરક પડે ?

શિષ્યો ઉત્તર માટે સદ્ગુરુ સામે જોઈ રહ્યા.

સદ્ગુરુએ કહ્યું : તમે મારી પાસે અહીં આવ્યા છો આ જન્મે; પણ ઘણા

જન્મોથી તમારી આ સાધના-ધારા ચાલી રહી છે; એટલે બની શકે કે તમારી જન્માન્તરીય ધારાનો કોઈ ચોક્કસ ગ્રન્થ હોય; હું ભિન્ન ભિન્ન ગ્રન્થો પર બોલું છું ત્યારે એ શક્યતા રહે છે કે તમારી જન્માન્તરીય ધારાનો ગ્રન્થ તેમાં આવી જાય...

એ શબ્દો... અભ્યસ્ત શબ્દો.... તમારી અભ્યસ્ત સાધનાને ખોલી દે. એ ગ્રન્થ ઝીલ્યો -આગળના જન્મમાં-ત્યારે જે આસપાસના વાતાવરણને ઝીલેલું, તે સાધનામય વાતાવરણમાં, એ શબ્દોના સહારે, ફરીથી સરી શકાય.

અતીતની પગથારે

એક ગ્રન્થ.. એને ઘૂંટવામાં થોડાક મહિના કે થોડાક વર્ષો ગયા હોય. એ સમયગાળા સુધી એક ચોક્કસ સાધનાના લયમાં સાધક સરેલો હોય... ધીમે, ધીમે એ લય ભીતર ઊતરેલો હોય... અજાગૃત મનના એક ખૂણામાં તે સચવાઈને પડેલ હોય. ફરીથી એ ગ્રન્થને વાંચીશું, રટીશું, પેલો આખો લય તાજો થઈ આવશે.

ફૂવામાં લટકતું દોરડું ખેંચાય અને જલપૂર્ણ કુંભ બહાર આવે તેવું આ થયું... વર્તમાનની થોડી ક્ષણોએ સાધનાની ઘણી બધી ક્ષણોને વર્તમાનમાં લાવી...

પૂ. દેવચન્દ્રજી મહારાજ પરમતારક શ્રી સુવિધિનાથ ભગવાનના સ્તવનમાં આ ભીતરના ઝંકારને નિનાદિત કરે છે: ‘મોહાદિક ની ધૂમિ અનાદિની ઊતરે હો લાલ, અમલ અલિપ્ત અખંડ સ્વભાવ જ સાંભરે હો લાલ...’

મોહ સહેજ હટ્યો, ધૂળ ખંખેરાઈ ગઈ; ચિત્ર સ્પષ્ટ થયું. ‘અમલ અખંડ અલિપ્ત સ્વભાવ જ સાંભરે...’ આ જ છે પ્રતીતિ. આત્મપ્રતીતિ.

મોહની ધૂળનું ખરવું અને અતીતની શુદ્ધક્ષણો સાથે સાધકનું જોડાવું

જન્માન્તરીય ક્ષણોનું અનુસંધાન

‘હૃદયપ્રદીપ પટ્ટત્રિશિકા’ મોહક રીતે, કાવ્યાત્મક અભિવ્યક્તિ આ ક્ષણોની આપે છે. ‘શબ્દાદિપञ्चविषयेषु विचेतनेषु, योऽन्तर्गतो हृदि विवेककलां व्यनक्ति । यस्माद् भवान्तरगतान्यपि चेष्टितानि, प्रादुर्भवन्त्यनुभवं तमिमं भजेथा: (૧) ॥’

આવું બને છે : તમે રસ પૂર્વક બોલી રહ્યા છો. તમારી અભિવ્યક્તિની કળા પર તમને નાજ છે. અહંકારે મઢી આ ક્ષણો... પણ એક ક્ષણ એવી આવે છે, જે તમને એકદમ જુદી દુનિયામાં લઈ જાય છે.

તમે બોલી રહ્યા હો છો... અચાનક લાગે છે કે તમે એથી-બોલનારથી એકદમ ભિન્ન છો... વૈભાવિક ક્રિયામાંથી તમારું આ છુટ્ટા પડવું બહુ જ મહત્વનું છે. આ એક ક્ષણ જન્માન્તરીય તેવી ક્ષણોને-સ્વભાવે મઢી ક્ષણોને અનુસંધિત કરે છે.

‘હું’ નું ‘તે’ માં રૂપાન્તરણ

આ અનુભવ... તમે શરીર નહિ, તમે બોલવાની ક્રિયા કરનાર નહિ; તમે માત્ર જોનાર...

અંગ્રેજીમાં લખાયેલ એક બેસ્ટ સેલર પુસ્તક છે, ‘લાઈફ આફ્ટર લાઈફ.’ (જિંદગી પારની જિંદગી.) તેમાં લેખકે મૃત્યુની પળોનો સામનો કરી આવેલ વ્યક્તિત્વોની મુલાકાતો છાપેલ છે.

એક બહેને વીતાવેલી તેવી ક્ષણોની વાત તેણીના જ શબ્દોમાં આ રીતે મુકાયેલ છે: ‘હું ઓપરેસન થિયેટરમાં હતી. ડૉક્ટરે એનેસ્થેસિયા આપ્યું ને હું ઘેનમાં સરી ગઈ. અચાનક એકાદ પળ મને લાગ્યું કે હું ઓપરેસન થીયેટરની છત પાસે હતી અને ડૉક્ટરના શબ્દો મારા કાન પર પડ્યા: અરે, દર્દીની ધડકન ચૂકાઈ રહી છે... સાવધાન...’

એ એક ક્ષણ....મેં મારા શરીરની ચીરફાડ જોઈ, બીજી ક્ષણે પાછી હું મારા શરીરમાં આવી ગઈ...

વેદના સમુદ્ઘાત જેવા લાગતા આ કિસ્સાનું મોહક પાસું તેના સાધના પક્ષમાં ખૂલે છે. તમે તમારા શરીરને તૃતીય પુરુષ તરીકે જોઈ શકો. ‘હું’ અને ‘તે’... કેટલો બધો ફરક પડી જાય ! તમે શરીરની પાર છો એનો આ મજાનો અનુભવ...

‘અંખિયન દેખી...’

આ અનુભવને ‘યોગબિન્દુ’ એ આત્મપ્રતીતિની રૂપકડી સંજ્ઞા આપી છે. સંત કબીરજી કહે છે તેમ આ ભીતરની આંખોએ જોયેલ, અનુભવેલ ઘટના છે. ‘મેં કહતા અંખિયન દેખી.. તૂ કહતા કાગજ કી લેખી...’

ગુરુપ્રતીતિ

શાસ્ત્રીય વિવેચના, અર્થઘટન બે રીતે ઉપયોગી છે. પહેલાં તો એ સાધકને માર્ગ બતાવે છે અને પછી સાધક પ્રાપ્તિ પછી પોતે સમ્યગ્ માર્ગ પર છે કે નહિ તે જોવા ય શાસ્ત્રવચનોને સામે રાખે. ક્યાંક પોતાની ગેરસમજૂતી નથી ને એ જાણવા માટે અનુભવી સાધકો/સદ્ગુરુઓના વચનની એ રાહ જુએ.

આને ગુરુપ્રતીતિ કહેવાઈ છે. સદ્ગુરુ તમારા અનુભવને પ્રમાણિત કરે. નવો સવો માર્ગ, બિનઅનુભવી ચાલક; ગાડી આડવાટે ન ચડે તો જ નવાઈ! અને આડવાટેને જ સાચો માર્ગ માની લેવાની ભૂલ થઈ જાય તો...?

સદ્ગુરુ દ્વારા પરીક્ષા

સદ્ગુરુ દ્વારા તમારા અનુભવને સ્વીકૃતિ... બહુ મજાની ઝેન કથા છે. શિષ્ય પાંચેક વર્ષ આશ્રમમાં રહી, અભ્યાસ કરી, એક દિવસ ગુરુની ચેમ્બરમાં આવે છે.

સદ્ગુરુ પાસે એણે ઊંચો અભ્યાસ કરવાનો છે. પણ એ અગાઉ એણે ગુરુની પરીક્ષામાંથી પસાર થવાનું છે. ગુરુને વન્દના કરી. ગુરુના ખંડની બારી પર્વત તરફ ખૂલી રહી હતી. ગુરુએ પૂછ્યું : સામે શું દેખાય છે ? શિષ્ય કહે છે : પર્વત, ઝરણાં, વૃક્ષો....

ગુરુએ કહ્યું : બે વર્ષ વધુ અભ્યાસ કરી તું મારી પાસે આવજે. ગુરુ એ કહેવા પણ તૈયાર નથી કે એણે શું ભૂલ કરેલી... શિષ્યે પોતાની ભીતર ઊતરીને જ એ જોવું પડે છે.

આખરે, ગુરુ તમારા અનુભવને પ્રમાણિત કરશે... પણ અનુભવ જ ન હોય તો...? એ માટે ઊંડે, ઊંડે, ઊંડે ઊતરવું જ રહ્યું.

શિષ્ય બે વર્ષે ફરી પાછો ગુરુની ચેમ્બરમાં આવ્યો. ખ્યાલ નથી, ગુરુ શું પૂછશે. ગુરુએ ફરી એ જ સવાલ પૂછ્યો : સામે શું દેખાય છે ? શિષ્ય કહે : કંઈ નહિ.

ગુરુએ કહ્યું : બે વર્ષ પછી આવ... ફરી બે વર્ષે ગુરુ પાસે આવ્યો શિષ્ય. એ જ પ્રશ્ન. ને શિષ્યે કહ્યું : સામે પર્વત, ઝરણાં, વૃક્ષો દેખાય છે.

ગુરુએ કહ્યું : બેસી જા. આજથી તારે મારી પાસે ભણવાનું છે.

ગુરુપ્રતીતિ શું છે એનો સશક્ત ઇશારો આ કથા આપે છે. પહેલી વખતે શિષ્યે કહ્યું કે પર્વત આદિ છે. ત્યારે એનો ચહેરો પણ સૂચવતો હતો કે બધું છે... બીજી વાર જ્યારે કહ્યું, કશું નથી; ત્યારે તો એ બરોબર નહોતું જ... જે 'છે' એને 'નથી' કેમ કહેવાય ? ત્રીજીવાર જ્યારે શિષ્ય કહે છે કે પર્વત આદિ છે, ત્યારે ચહેરો, આંખો સૂચવતી હતી કે હોવા છતાં આ બધું મિથ્યા છે. એનાં પર આસક્તિ રાખી તો...

વચનો-શબ્દો શિષ્યના પહેલી અને ત્રીજી વાર સમાન છે. ગુરુને જે અનુભૂતિની દશા જોઈતી હતી, તે ત્રીજા જવાબ વખતે છે. ને ગુરુ તરત જ તેના આત્મપ્રત્યયને પ્રમાણિત કરે છે.

ચિહ્નપ્રતીતિ

આત્મપ્રતીતિ... ગુરુપ્રતીતિ.. અને ત્રીજી છે ચિહ્નપ્રતીતિ. ગુરુપ્રત્યય પછી ચિહ્ન પ્રત્યય જરૂરી નથી; પણ થતો હોય છે માટે ક્રમમાં તેને મૂકેલ છે.

અનુભૂતિ પોતાને થઈ છે એને હકારાત્મક રીતે દર્શાવતાં ચિહ્નો મળ્યા કરે છે હવે. ભીતરી ઝંકારનો વિસ્તરતો રેલો.

દરિયો નજીક આવતો જાય તેમ એને અડીને આવતો ઠંડો પવન શરીરને અથડાતો જાય અને દરિયો નજીક છે એવું અનુભવી શકાય..

આ જ રીતે, પરમાત્મા આદિનું દર્શન, શંખ આદિના મંગળ ધ્વનિનું શ્રવણ વગેરે ચિહ્નો પોતાની ભીતરી પ્રતીતિને વધાવી રહેલ હોય છે...

આત્મ પ્રતીતિ... આટલી સમ્મોહક. છતાં કેવી સરળ ? એકાદ ક્ષણ ભીતર ઊતરાય. જૂની તેવી ક્ષણોની સ્મૃતિ થઈ ઊઠે....વર્તમાન ક્ષણો અતીતની તેવી ક્ષણો સાથે ભળી મધુમય ઝંકારને રેલાવે.

એ ઝંકારને પગલે પગલે ચાલીએ મધુમય દુનિયામાં.

સાધના સંકેત

(૩)

- અનાહત નાદ શું છે ? તે કેવો છે ?
- ભીતરી ધ્વનિ સુધી જવા માટેના બહારી ઉપાયો
- ધ્વનિ દ્વારા, મન્ત્ર દ્વારા રક્ષાછત્ર

૩

ધ્વનિ : સાંભળનારો
મનનારો પરિભાષા

મન્દિરોમાં થતા ઘંટાનાદની પરં-
પરાના મૂળમાં ભીતરી નાદની જાણકારી
હતી. જે લોકોએ અંદરના નાદને,
અનાહત ધ્વનિને ‘સાંભળ્યો’ હતો, તે
લોકોએ જ બહાર તેના સરખા ધ્વનિની
શોધ કરી. ઘંટના નાદમાં લોકની
ઘંટના પડખા પરની ચોટ પછી જે કંપન
ચાલે છે તેની જોડે ભીતરી નાદ સામ્ય
ધરાવે છે.

નાભિથી ઉચ્ચારાતા ‘ૐ’ ને તમે
લંબાવો અને પાછળ જે થડકાર, કંપન
અનુભવો તે પણ કંઈક અંશે આવું છે.

ધ્વનિ : નવું પરિમાણ

ધ્વનિની ભીતર લઈ જવાની
તાકાતનો અનુભવ આપણે અત્યારેય
કરી શકીએ.

‘પકખીસૂત્ર’ નો સ્વાધ્યાય કરતાં
એક વાર પ્રશ્ન થયેલો કે દરેક મહાવ્રતના

આલાવામાં એક સરખો શબ્દ સમૂહ દોહરાવાય છે એની પાછળનું રહસ્ય શું? આ વાતને ‘ઘોષહીનતા’ (ઘોસહીણં-પગામસિજજા સૂત્ર) સાથે સાંકળતાં જ ધ્વનિના નવા પરિમાણનો ખ્યાલ આવ્યો.

સાધકના પોતાના કાન પર અથડાય એ રીતે, સ્વાધ્યાય સાધકે કરવાનો. પછીનું કામ ધ્વનિ પોતે કરી લે છે. ધ્વનિ તમારા કર્ણપટલ પર અથડાયા કરે અને તે સાધનાની પૃષ્ઠભૂમિ માટે જોઈતી શુદ્ધિ ઉપજાવે.

સ્વાધ્યાય, ધ્યાન

ઘણા સાધકોનો આ અનુભવ તો છે જ: એક કે બે કલાક, અવાજ પૂર્વક ગોખેલું હોય તો વિચારો ખરી પડતા હોય છે.

એમ માનવાનું મન થાય કે સૂત્ર પોરિસી પછી અર્થ પોરિસીનો જે કમ શાસ્ત્રોએ આપ્યો છે એનું કારણ આ છે કે સૂત્રો ગોખતાં, ગોખતાં જે નિર્વિચારાવસ્થા પ્રગટી છે, તેની આધારશિલા પર સાધક અર્થાનુપ્રેક્ષામાં યા ધ્યાનમાં સરી શકે.

પરમપાવન ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રની રણઝણાવણનારી ગાથા યાદ આવે: પઢમં પોરિસિં સજ્ઞાયં, બીયં જ્ઞાણં જ્ઞિયાયઈ । તઙ્યાએ ભિક્ષ્વાયરિયં, પુણો ચઙ્ઠીએ સજ્ઞાયં ॥ ૨૬/૧૨ ॥

પૂ. નેમિચન્દ્રાચાર્યની ટીકા આ રીતે વિવરણ આપે છે: ‘દ્વિતીયાયાં ધ્યાનં ધ્યાયેત્, ધ્યાનં ચેહાર્થપૌરુષીત્વાદસ્યા અર્થવિષય એવ માનસાદિવ્યાપારણ-મુચ્યતે, ધ્યાયેદિતિ વા, અનેકાર્થત્વાદ્ ધાતૂનામ્...’ એટલે કે અર્થ-વિષયમાં મનને એકાગ્ર બનાવવું તે પણ ધ્યાન છે અને ધ્યાન (નિર્વિકલ્પતાની પૃષ્ઠભૂ પરની સ્વરુપસ્થિતિ) પણ ધ્યાન છે.

સૂત્રપોરિસી લયને બાંધે છે

સૂત્ર પોરિસી એક લયને બાંધે છે. ધ્વન્યાત્મકતા-અને એય સળંગ ત્રણ કલાકની - વાતાવરણને આવેશિત કરે છે; મનને પણ. એ લય પર હવે ભીતર ઊતરવાનું છે.

ધ્વનિ એ સાધનાનું બહુ જ મઝાનું, અસરકારક પરિમાણ છે. તે તે સાધનાને અનુકૂળ મન:સ્થિતિ ધ્વનિ જ કરી આપે છે.

ઋષિઓને આપણે મંત્રદ્રષ્ટા કહીએ છીએ. મન્ત્રોનું સર્જન તેમના દ્વારા થતું નથી. પણ તે તે સાધનાને અનુરૂપ ધ્વનિના સન્દર્ભમાં તેઓ મંત્રોને/સૂત્રોને ગોઠવે છે.

ધ્વનિમાં રહેલી તાકાત

પૂ. સિદ્ધસેન દિવાકર સૂરિજીને વિચાર થયો કે પોતે પ્રાકૃત સૂત્રોને વિદ્વાનોની સંસ્કૃત ભાષામાં ફેરવે. એમણે કહેલું કે ‘નમસ્કાર મહામંત્ર’ ને જે રીતે ‘નમોર્હત્ સિદ્ધા.....’ ના રૂપમાં મૂકાયેલ છે; તે રીતે બીજા સૂત્રોને પોતે એ રૂપે બદલી દે તો કેમ.

આપણને ખ્યાલ છે તેમ તેમને કડક પ્રાયશ્ચિત્ત અપાયેલ. લાગે છે કે ધ્વનિમાં નિહિત થયેલી તાકાતના સન્દર્ભમાં આ પ્રાયશ્ચિત્ત હોય. પ્રાકૃત સૂત્રોનો ભાવ, કથયિતવ્ય તો સંસ્કૃતમાં આવી જાય; પણ ધ્વનિનું શું ?

ઉચ્ચાર શુદ્ધિ

સંસ્કૃત ભાષા (દેવનાગરી લિપિ)ના યુસ્ત માળખાને હિસાબે ધ્વનિ લગભગ જળવાયેલો રહ્યો છે; પણ હૃસ્વ કે દીર્ઘ ઈ-ઉમાં બોલવામાં સાવધાની વરતાતી નથી. લઘુશાન્તિ સ્ત્રોત્રમાં ‘ઈતિપૂર્વસૂરિર્દર્શિત...’ બોલતી વખતે ‘ઈ’ નાની છે, પૂર્વમાં ઉ મોટું છે, ‘સૂરિમાં’ ઊ મોટું ને ઈ નાની.. આવો ખ્યાલ રાખીને ભણાવાય.... ને તેવો જ ઉચ્ચાર થાય તો સરસ પરિણામ મળે.

પંચાંગી યોગ (સ્થાન, વર્ણ, અર્થ, આલંબન અને અનાલંબન)માં સૂત્ર ઉચ્ચારતી વખતે સંપદાનો ખ્યાલ રાખવાનું કહ્યું છે... ક્યાં અટકવું તે પણ નક્કી કરાયું છે... ઉચ્ચાર શુદ્ધિનો પણ આગ્રહ હતો.

મુખપાઠની પરંપરા

લખવાની પદ્ધતિની જાણ પહેલેથી હોવા છતાં ગ્રન્થોને મુખપાઠથી લેવાનો આગ્રહ પરંપરામાં રહ્યો, કારણ કે ધ્વનિ પર ભાર રહેલો હતો. ગુરુ ચોક્કસ થડકાર, કંપન, ભાર પૂર્વક શબ્દો આપે ને તે રીતે જ ઉચ્ચારાય...

ઋષિના ઋ નો ઉચ્ચાર ઘણા ‘રિ’ કરે છે. ઘણા ‘રુ’ કરે છે. હકીકતમાં ઋ નો ઉચ્ચાર રિ કે રુ ની નજીકમાં કે એ બેઉની વચ્ચે હોય. કારણ કે ‘ર’ ની બારાખડીમાં રિ અને રુ હતા જ. સ્વરની ઋ કેમ આવી ?

આ જ રીતે ‘અ’ અને ‘આ’ પછી ‘ઉ’ અને ‘ ઊ’ ના ઉચ્ચારમાં ‘અ’ નો ધ્વનિ છે; તો ઈ માં ‘ય’ ના ઉચ્ચારની છાંટ કેમ ?

મુખપાઠની પરંપરા હોત તો આ ભૂલો ન હોત.

ગ્રન્થ: ગુરુ દ્વારા અનુમત

તો, ધ્વનિ એવી એક પૃષ્ઠભૂ પૂરી પાડે છે, જેના પર સાધક એક ચોક્કસ લય પર દોડી શકે છે.

સાધક કોઈ પણ ગ્રન્થ ભણે; એ ગુરુ દ્વારા અનુમત અને પ્રદત્ત હોવો જોઈએ (પ્રશમરતિ: ગુર્વાયન્તા યસ્માત્, શાસ્ત્રાગમ્ભા ભવન્તિ સર્વેઽપિ ।) એ પરંપરાની પાછળનું કારણ તે ગ્રન્થનો ધ્વનિ જ હોઈ શકે.

ઋષિમંડલ સૂત્ર જેવા પવિત્ર સૂત્રોને અનધિકારીને નહિ આપવા પર જે ભાર મૂકાયો તેની પાછળનું આ જ કારણ છે કે માત્ર ઉચ્ચારણને કારણે, ધ્વનિગત લાભો અનધિકારીના હાથમાં ન જવા જોઈએ.

ગુરુમંત્ર

સમષ્ટિ ગત ધ્વનિના આ છત્રની સામે છેડે છે ગુરુમંત્ર. જ્યાં ચોક્કસ વ્યક્તિની ચોક્કસ સાધનાને ઊચકવા માટે ગુરુ ગુરુમંત્ર આપે છે. તે સાધક માટે એ ગુરુમંત્ર બહુ જ મજાનું સશક્ત માળખું બની જાય છે; જેના પર એની સાધના વેગથી લસરી શકે.

‘દ્વિજ’ શબ્દનો અર્થ સૂચવે છે તેમ, માતા દ્વારા મળેલ પ્રથમ જન્મ પછી ગુરુ દ્વારા સાધકને બીજીવાર જન્મ મળે છે. આઠ વર્ષના બાળકને ગુરુ પાસે લઈ જઈ ગુરુ દ્વારા તેને મંત્ર અપાવવાની વિધિને ‘કાન કુંકવાની’ વિધિ કહેવાય છે.

પૂ. વીરવિજય મહારાજ રચિત પંચકલ્યાણક પૂજામાં સરસ શબ્દ પ્રયોગ છે: ‘ક્યા કાન કુંકાયા ?’

સ્વામી રામનો અનુભવ

ગુરુ ગુરુમંત્રને શી રીતે પ્રયોજે છે, આપે છે એ ગુહ્ય વાત છે; છતાં એક સશક્ત ઈશારો ‘હિમાલયન માસ્ટર્સ’ માં સ્વામી રામે આ અંગે ક્યો છે.

સ્વામી રામ સંન્યાસી ગુરુ સાથે જંગલમાં ગયેલા. ગુરુ એક વૃક્ષ પર ચડે છે; એ ડાળ પાસે; જ્યાં બાજુમાં ભમરાનો મોટો મધપૂડો હતો. સ્વામી રામ ગભરાયા. ગુરુએ ઉપરથી ઈશારો કર્યો: ગભરા નહિ.. એ વૃક્ષનાં પત્તાં લઈ ગુરુ નીચે ઊતર્યા.

સ્વામી રામ કહે : હું તો ગભરાઈ ગયેલો, ગુરુ કહે : મેં મંત્ર દ્વારા એમને શાન્ત કરેલ. તને પણ એ મંત્ર આપું. હિન્દી ભાષામાં જ એ મંત્ર હતો... ભાવ એ હતો કે, હું તમને ઈજા નહિ પહોંચાડું. તમે મારાથી ભયભીત ન બનશો. ગુરુએ એ વખતે ઉમેર્યું : આ મંત્ર તારા માટે જ છે. બીજા કોઈને આપતો નહિ.

સ્વામી રામે ઘણીવાર એ મંત્રનો સફળ પ્રયોગ કરેલો. એકવાર તેઓ ઝાડ પર ચડ્યા, મધપૂડો બાજુમાં, નીચે રહેલા સાધકે પહોળી આંખે આ દૃશ્ય જોયું ને પાછળથી કહ્યું : મને એ મંત્ર ન આપો !

સ્વામી રામ ગુરુની આજ્ઞા ભૂલી ગયા. તેમણે મંત્ર આપ્યો. સાધક તરત ઝાડ પર ચઢ્યો. તેણે મંત્રોચ્ચાર કર્યો. પણ શું થાય ? ભમરીઓ તૂટી પડી સાધક પર. હેબતાઈ ગયેલો સાધક નીચે પડ્યો. આખું શરીર સૂજી ગયું..... ભમરીઓને મહામહેનતે ઉડાડી..... ગાડામાં તેને નાખી નજીકની હોસ્પિટલે લઈ જવામાં આવ્યો.

બે દિવસ વીતી ગયા... જીવન-મૃત્યુ વચ્ચે સાધક ઝોલાં ખાઈ રહ્યો છે... સ્વામી રામને પોતાની ભૂલનો તીવ્ર અહેસાસ થાય છે. ત્રીજી રાત્રે તેઓ ગુરુદેવનું સ્મરણ કરે છે... ‘ગુરુદેવ ! અપરાધ મારો છે. સજા આ નિરપરાધીને કેમ ભોગવવી પડે છે ? ગુરુદેવ ! કંઈક કરો...’

એ જ વખતે ગુરુનાં ‘દર્શન’ થાય છે... તેઓ સ્વામી રામને કહે છે: ચિન્તા ન કરતો. કાલે સવારે પેલો સાજો-નરવો ઊઠશે... ગુરુનાં વચનો.. રામ આશ્ચસ્ત બન્યા. બીજી સવારે જોયું તો પેલાને ન સોજો, ન કોઈ દર્દ... તે કહે : મને ભૂખ લાગી છે. નાસ્તો આપો.. !

ગુરુની શક્તિ

ગુરુમંત્ર.....સાધકની સાધના-ધારાને અનુરૂપ ગુરુ દ્વારા પ્રયોજાયેલ વિશિષ્ટ ધ્વનિના આધાર પરની શબ્દશૃંખલા, અક્ષરશૃંખલા કે એકાદ અક્ષર

(ૐ) અને એમાં ગુરુએ રેડેલી પોતાની શક્તિ... સાધકને તો એ મંત્રની ગાડીમાં બેસીને દોડવાનું છે કે મંત્રના વિમાનમાં બેસીને ઊડવાનું છે... અનાયાસ સાધના...

૯૯% કૃપા અને ૧% પ્રયત્ન આ છે ભાગવતી સાધના. કેવી અનરાધાર કૃપા વરસી રહી છે આપણા પર !

મંત્રની આધારશિલા છે ધ્વનિ. ધ્વનિને પસંદ કરનાર હોય છે મહાપુરુષ. ધ્વનિમાં નિહિત શક્તિ મહાપુરુષોની. શબ્દ રટતાં જ એ શક્તિનો અનુભવ થાય.

‘પોલ ન તૂટે કોય...’

મહાપુરુષોના ગ્રન્થો વાંચતાં આપણને એમાં રહેલી શક્તિનો ખ્યાલ આવે છે. એક ગ્રન્થની આરપાર પસાર થતાં જ મોહબંધનો શિથિલ બને... ‘પંચસૂત્ર’ નો સ્વાધ્યાય કરતાં ‘સિદ્ધીલીભવંતિ પરિહાયંતિ ચિજ્જંતિ અસુહકમ્માણુબંધા...’ બોલતી વખતે કર્મબંધનોની શિથિલતા આપણે અનુભવી શકીએ છીએ.

સંત દરિયાએ એક સરસ રૂપક આપ્યું છે. જુના જમાનામાં દુશ્મનની નગરીના દરવાજાને તોડવા હાથીનો ઉપયોગ થતો. હાથી પોતાના દંતૂશળને દરવાજા જોડે અથડાવી જોશથી પોતાનું બળ વાપરતો. ને દરવાજા કડકડ ભૂ...સ થઈ નીચે પડતા... અહીં એમણે વાતમાં સરસ નિખાર લાવ્યો છે. સંત દરિયા કહે છે કે, કોઈ માણસ મરેલ હાથીના દાંતને પોતાના હાથમાં લઈ જઈ બંધ દરવાજાને અડાડે તો શું થાય ? ‘દંત ગ્રહે હસ્તિ બિના, પોલ ન તૂટે કોય...’

ધ્વનિને ઝીલવાની રીત

મંત્રો જ્યારે પ્રગટ રૂપે બોલાય ત્યારે એને ઝીલવાની-એના ધ્વનિને ઝીલવાની એક સરસ રીત આ છે: દxદ (ફીટ) નો રૂમ હોય. જેની ઉપર ઘુમ્મટ હોય. હવે સાધક એ રૂમને બંધ કરી પ્રગટ રૂપે મંત્રને જપે.

ધ્વનિને ભીંતો પરથી ને ઘુમ્મટથી પરાવૃત થઈ, ટકરાઈ પોતાના પર વરસતી સાધક અનુભવશે...

મંદિરમાં ઘુમ્મટ આટલા માટે જ હોય છે: ધ્વનિના પરાવર્તન માટે...
ધ્વનિનું ઘુમરાવું... એક લય...

પછી, હોઠ બંધ કરી સાધક જીહ્વાને ઊંચી-નીચી કરી મંત્ર બોલે, ને
ત્યારે ભીંતો ને ઘુમ્મટ જે કાર્ય કરતા હતા, તે જ શરીર કરતું હોય તેમ
લાગશે.

ત્યારબાદ મૌનપણે મંત્ર લહેરાતો હશે... અજપાજપ... પૂરા અસ્તિત્વમાં
એ શબ્દોની-ધ્વનિની સુગંધ ફેલાયેલી હશે...

આધારસૂત્ર

અતસ્ત્વયોગો યોગાનાં, યોગઃ પર ઉદાહતઃ ।

મોક્ષયોજનભાવેન, સર્વ-સંન્યાસ-લક્ષણઃ ॥ ૧૧ ॥

યોગ દૃષ્ટિસમુચ્ચય

અયોગ એ યોગોમાં સર્વશ્રેષ્ઠ યોગ છે. કારણ કે તે મોક્ષ સાથે સાધકને જોડી આપે છે. અયોગ....મન-વચન-કાયાના યોગો જ્યાં સમાપ્ત થયેલા છે. અયોગ : સ્વરૂપસ્થિતિ.

સાધના સંકેત

- અકાર્યનું મૂળ.
- અક્રિયા બરોબર પરમ ક્રિયા.
- પરભાવમાં સુષુપ્તિ, પર દ્રવ્યોમાં ઉદાસીન ભાવ.

અક્રિયા : પરમ ક્રિયા

પૂજ્ય આનંદધનજી મહારાજ ઉપાશ્રયમાં બેઠેલા છે. એક રાજરાણી ત્યાં આવે છે. ખ્યાલ છે કે મોટા જોગંદર છે આ મહાત્મા. તેણીએ ખોળો પાથર્યો: મને એક દીકરો થાય તેવો આશીર્વાદ આપો !

નિઃસ્પૃહતાના શિખર પર બેઠેલા આ મહર્ષિ... સામે રાજરાણી હોય કે સામાન્ય વ્યક્તિત્વ હોય; શો ફરક પડે?

છતાં, કરુણા અપાર છે હૃદયમાં. કરુણા, નિઃસ્પૃહતા, ગીતાર્થતાનો મધુર સમન્વય એમની નાની-નાની, મૃદુ-મધુર ક્રિયાઓમાં જોવા મળે... (એટલે જ તો ગીતાર્થોની નિશ્રામાં સાધનાને વિકસાવવાની વાતો કરી છે શાસ્ત્રોએ.) તેઓ કહેતા નથી કે, બહેન ! તું અહીંથી જતી રહે... સામી બાજુ, નથી તેઓના અન્તસ્તરમાં એવો સંકલ્પ કે રાજરાણીની ઈચ્છા પૂરી થાય.....

(ઈચ્છા તો છે ઝાંઝવાનું નીર... શો અર્થ ઈચ્છાપૂર્તિનો ! માણસ જ કાળના સમુદ્રમાં એક પરપોટો છે; ત્યારે તેની ઈચ્છા તો પરપોટાનોય પરપોટો...)

પૂ. આનંદધનજીએ એક ચિટ્ટી લખીને આપી... રાણીએ ભાવથી એ સ્વીકારી. માદળીયામાં બાંધી. કથા કહે છે કે તેણીની ઈચ્છા ફળીભૂત થઈ.

ચિટ્ટીમાં શું લખેલું પૂ. આનંદધનજીએ ? ‘રાજરાણી કો બેટા હો તો ભી આનંદધન કો ક્યા ? ન હો તો ભી આનંદધન કો ક્યા ?’

અસંકલ્પની, અક્રિયાની ભૂમિકા પરનું આ નાનકડું કૃત્ય... અહીં કૃત્યનો મહિમા તેની પૃષ્ઠભૂના કારણે છે. Non-Action ની, અકાર્યની પૃષ્ઠભૂને લીધે. આ કથા અહીં ઉદ્ધૃત પણ આ જ કારણસર કરી છે.

મૂલ્યવાન છે અક્રિયતા

પૂરા વિશ્વના બૌદ્ધિકો Non-Action (અકાર્ય) ના મૂલ્યથી આજે પરિચિત છે. આખરે આપણા કાર્યનું મૂલ્ય શું હોઈ શકે ? આપણા કરતાં તો આપણું કાર્ય નાનું જ હોવાનું. યાદ આવશે પેલી ઉપમા-હમણાં જ આગળ આપી તે-પરપોટાનો પરપોટો !

અને ‘આપણે ગેરહાજર થઈએ છીએ ત્યારે પરમચેતના આપણી ભીતરથી વિલસે છે. અક્રિયાની આ કાવ્યાત્મક પ્રસ્તુતિ થઈ શકે: આપણી અપ્રગટ થવાની ક્ષણોમાં પરમ ચેતનાનું પ્રગટવું.

યાદ આવે પૂજ્યપાદ દેવચન્દ્રજી: ‘પરમ અક્રિયતા અમૃત પીધું...’ કંઈક કરી નાખવાનો ધખારો, આની સામે, ઝેર બનશે જ.

સાક્ષીભાવ... ઘટનાઓનો સ્વીકાર... અહીં તમે કવિની દૃષ્ટિએ રહસ્યના ધુમ્મસમાં અટવાયેલ ઘટનાઓના મોહક સૌન્દર્યને માણી શકો છો.

એક એક ઘટનાને પોતાનું સૌન્દર્ય હોય છે. આપણે નથી માણી શકતા એનું કારણ છે આપણી માન્યતાઓ, આપણા પૂર્વાગ્રહો. આપણી માન્યતાથી વિરુદ્ધ જ્યારે ઘટનાઓ ફંટાય છે ત્યારે આપણે તેમને માણી શકતા નથી. હકીકતે, ઘટનાઓ માણવા જેવી ચીજ છે.

કેવી સરસ પતંગ !

‘સરસ્વતીચન્દ્ર’ ના લેખક ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી વકીલ હતા. તેમની

નાનકડી દીકરી એકવાર તેમની ગેરહાજરીમાં તેમની રૂમમાં ગઈ. અગત્યનાં કાગળિયાં પર કાતર ચલાવી ને મજાનો પતંગ તેણે બનાવ્યો ! સાંજે પિતાજી આવ્યા ત્યારે ‘હોંશ’ થી બતાવ્યું : જુઓ, તમારા ‘નકામા’ કાગળિયામાંથી કેવો સરસ પતંગ બનાવ્યો !

ગોવર્ધનરામ હેબતાઈ ગયા. બહુ જ અગત્યના કાગળ... પણ ઘટના ઘટી ચૂકી હતી. હવે સ્વીકાર કરવો એ જ બરોબર હતું. દીકરીની મજા કિરકિરા થઈ જાય તે કેમ ચાલે ! તેમણે હસીને કહ્યું : બેટા, સરસ પતંગ બનાવ્યો હો ! પણ હવે મારા કાગળને પૂછ્યા વિના નહિ લેતી...

‘બીજું જોડું આવવા દો !’

સુભાષચન્દ્ર બોઝ ભાષણ કરતા હતા. અધવચ્ચે ભાષણ પહોંચ્યું હશે. ને ધડા...મ કરતોક ને એક જોડો મંચ પર આવ્યો. બીજા કોઈ વક્તા હોત તો હતપ્રભ થઈ જાત. પણ આ તો સુભાષ... ધીરેથી નીચે ઝૂકી જોડું ઉપાડ્યું. પછી બોલ્યા : વાહ ! સરસ છે ! પણ એક જોડું શું કામનું ? ભાઈ, જરા બીજું આવવા દો !

રાજનીતિજ્ઞનો ઉત્તર !

એક રાજનીતિજ્ઞ ચૂંટણી અંગે ભાષણ કરતા હતા. એક જણ વચ્ચે ઊભો થયો. કહે : તમારા પિતાજી તો ગધેડાગાડી ચલાવતા હતા ને ! એ ચલાવવાનું છોડીને આ ધખારો ક્યાં માંડ્યો ? રાજનીતિજ્ઞ કહે : ગાડી ગેરેજમાં પડેલી છે. ને ગધેડો સામે જ છે...

પેલો ભાઈ શું બોલે ?

‘તમે આવા ક્યાંથી ?’

આયરિશ કવિ મૂર એક સભામાં કવિતા વાંચતા હતા. એક જણે ટીખળ કરી : તમારા પિતાજી તો મરચું-મીઠું વેચતા’તા, તમે આ ક્યાંથી શરૂ કર્યું ?

મૂર બહુ જ વિદ્વાન અને પ્રભાવ-સંપન્ન કવિ હતા. તેઓ સહેજ પણ આ ટિપ્પણથી હતપ્રભ ન બન્યા. તેમણે પેલા ભાઈને કહ્યું : મને ખ્યાલ છે ત્યાં સુધી તમારા પિતાજી બહુ જ સારા સજ્જન હતા. તમે આવા ક્યાંથી ?

આ માત્ર હાજર જવાબીનું પ્રતિનિધિત્વ કરતી ઘટનાઓ નથી.

ઘટનાઓથી અપ્રભાવિતતાનું પ્રતિબિંબ આમાં પડે છે. અક્રિયતાનું મૂલ્ય સમજનારા આ લોકો હતા. નાની નાની ક્રિયાઓથી હતપ્રભ બનવાનો શો અર્થ હોઈ શકે ?

ઘટનાઓ પરત્વે બે જ દૃષ્ટિકોણ સંભવિત છે. યા તો તમે ઘટનાના પથ્થરને તમારી યોગ શક્તિના બુલડોઝરથી ચગદીને-કશ કરીને પસાર થઈ જાવ. અથવા તો તમારી નાનકડી ગાડી હોય તો ડાયવર્ઝન લઈ બાજુમાં થઈ પસાર થઈ જાવ.

યોગશક્તિનું બુલડોઝર યોગીઓ પાસે હોય છે. આપણી શક્તિ તો છે ટચૂકડી કાર જેવી... ઘટનાને ચગદી નહિ શકાય; બાજુમાંથી આરામથી પસાર થઈ જવાશે.

ઘટનાઓનો સ્વીકાર... અક્રિયતા... નોન-એક્સન. તમે પોતે અનુભવી શકો કે તમારી પ્રતિક્રિયા અહીં નકામી થઈ ગઈ હોત...

અકાર્ય બરોબર પરમકાર્ય આવી વ્યાખ્યા અહીં આવી શકે.

અક્રિયાનો સાધનામાં પરિણમતો આયામ

વૈભાવિક-બહારના જગતની અનિવાર્ય ક્રિયાઓની ક્ષણે સાધક તેમાંથી ગેરહાજર રહી શકે. સાધક ભોજન લે છે... હકીકતમાં, તેનું શરીર ભોજન લઈ રહ્યું છે. તે એ ક્રિયાને જોઈ રહ્યો છે.

મુનિ વાપરતા હોય છે ત્યારે 'અહો જિણેહિં અસાવજ્જા, વિત્તિ સાહૂણ દેસિઆ...' જેવી પંક્તિઓ તેમના હૃદયમાં ધુમરાતી હોય છે.. હૃદયમાં જામે છે અહોભાવનું પૂર: મારા ભગવાને કેવી સરસ સાધના દર્શાવી છે ! મોક્ષના હેતુરૂપ દેહને ધારણ કરવા માટે કેવી સરસ આ રીત બતાવી છે મારા પ્રભુએ.

વૈભાવિક ક્ષણોમાં ગેરહાજરી... અથવા એમ કહીએ કે શુદ્ધ વર્તમાનમાં ઉદાસીનભાવે રહેવું.

અક્રિયા બરોબર પરમ ક્રિયા. Being. અસ્તિત્વ, 'અસ્તિ સ્વભાવ જે આપણો રે, રુચિ વૈરાગ્ય સમેત; પ્રભુ સમ્મુખ વંદન કરીને, માંગીશ આતમહેત (પૂ. દેવચંદ્રજી, સ્ત. ૧૭).

પોતીકું શું ?

તમારા વૈભાવિક રૂપના પ્રગટ ન થવાની ક્ષણોમાં તમારા સ્વાભાવિક રૂપોનું પ્રગટવું તે છે આ અસ્તિત્વ. આ સન્દર્ભમાં અક્રિયા પાયો બનશે; જેના પર ગુણોમાં ઝૂમવાનો મહેલ તૈયાર થશે. નરસિંહ મહેતા કહે છે: ‘નિશ્ચયના મહેલમાં વસે મારો આત્મા...’ આપણું પોતાનું ઘર.

આપણા પોતાના સ્વરૂપ વિષે સરસ આંગળી-ચીંધણું ‘અમૃત વેલની સજ્જાયે’ કરેલ છે: ‘દેહ મન વચન પુદ્ગલ થકી, કર્મથી ભિન્ન તુજ રૂપ રે...’

વિચારો પણ પરાયા... શબ્દો પરાયા... દેહ પોતીકો નહિ... ‘સંથારા પોરિસી સૂત્ર’ની હૃદયંગમ ગાથા યાદ આવે: ‘एगो मे सासओ अप्पा, नाणदंसण संजुओ । सेसा मे बाहिरा भावा, सब्बे संजोगलक्खणा ॥’ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર વગેરે મારી સંપદા; બાકીનું બધું મારાથી પર.

ગુણો સાથે તાદાત્મ્ય - એકાકારતાનો સંબંધ છે. બીજા બધા સાથે સંયોગ સંબંધ છે.

ગહન યુષ્પી

ધ્યાન કે સમાધિની કક્ષાએ નિજગુણની અનુભૂતિ મેળવીને નીચે ઉતરેલ સાધકને તમે એ અનુભૂતિ વિષે પૂછો છો ત્યારે તેની પાસે હોય છે ગહન યુષ્પી..

એ ક્ષણોમાં-સ્વરૂપસ્થિતિની એ પળોમાં એનું હોવાનું જ પ્રગટેલું. હોવાને શબ્દબદ્ધ કેમ કરી શકાય ?

કાર્યોની વ્યાખ્યા થઈ શકે. અસ્તિત્વની વ્યાખ્યા શું હોય ? તમે એને માણી શકો.

ગજસુકુમાર મુનિ

ગજસુકુમાર મુનિના મસ્તક પર ખેરના અંગારા મૂકાયેલા... આપણા જેવાઓને હયમયાવી નાખે તેવી આ ઘટનાની ક્ષણોમાં ત્યાં શું હતું ? ‘અન્તગડ દસા’ સૂત્ર કહે છે: ‘एक पुगलं झियायइ...’ તેઓ ધ્યાન કરતા હતા. બહાર રહેલ એકાદ પથ્થર પર દૃષ્ટિને સ્થિર કરી તેઓ પોતાની ભીતર ઊતરી ગયા હતા.

હોવાની-સ્વરૂપસ્થિતિની આ દશામાં અંગારા ખલનાયક તરીકે તો નહોતા જ; સામાન્ય નોંધ પણ તેની લેવાઈ નથી એમ લાગે.

‘હોવું’ પ્રગાઠ બને છે ત્યારે ‘કરવું’ નિષ્ક્રિય બની રહે છે.

પરિષદ-સહન

આના પ્રારંભિક ચરણ રૂપે છે પરિષદસહન. પૂજ્યપાદ પદ્મવિજય મહારાજની સરસ અભિવ્યક્તિ છે: ‘પરિષદ સહનાદિક પરકારા, એ સબ હે વ્યવહારા; નિશ્ચય નિજગુણ ઠરણ ઉદારા, લહત ઉત્તમ ભવપારા...’

પરિષદોને સહેવા એ વ્યવહાર ચારિત્ર એ સંદર્ભમાં થશે કે પરિષદ-સહન શરીરને બધી પરિસ્થિતિઓમાં અભ્યસ્ત કરી દેશે.

તાવ આવ્યો... પણ એનાથી તમે ટેવાયેલ હશો તો એ તાવ સાધનામાં બાધક નહિ બને. પછી, શરીર શરીરનું કામ કરશે, સાધક પોતાનું કામ કરશે... કેવી મજા !

તત્ત્વાર્થ સૂત્રનું પ્યારું સૂત્ર અહીં યાદ આવે: ‘માર્ગાચ્યવનનિર્જગ્ધર્થ પરિષોઢ્ઢ્યા: પરિષહા:...’ પ્રભુના સાધના માર્ગ પરથી સાધક નીચે ન જતો રહે એ માટેના આ મજાના પરિષદો...

ભીતર જવાની પ્રક્રિયા

આ ભૂમિકા અભ્યસ્ત બને છે ત્યારે પેલી ભૂમિકા ઉદિત બને છે; જ્યાં શરીરના સ્તરના પરિષદોની નોંધ પણ નથી લેવાતી.. શરીર કેટલું તો મજાનું છે ! ને મનને થોડુંક બદલી કાઢ્યું. આમ જુઓ તો કામ સહેજે અઘરું ક્યાં છે?

પરનું સ્તર આખું જ ધીરે ધીરે નિષ્ક્રિય હવે બનતું જાય છે.

કાર્યકલાપો, જે અગાઉ રસપૂર્વક થતા હતા; અસાર-અસાર બધું જ લાગ્યા કરે.

આ ભૂમિકાએ કાર્યોનો થાક વરતાય... બોલવાનો પણ થાક લાગે. ને વિચારવાનો પણ...

‘પર’માં જવાનો રસ ઊડી ગયો. હવે ફરજના ભાગ રૂપે ‘પર’માં જવું પડે છે ત્યારેય હોય છે ગહન ઉદાસીનભાવ. ‘પંચવિંશતિકા’ કહે છે તેમ

પરભાવમાં સૂઈ જવું, પરદ્રવ્યોમાં ઉદાસીન ભાવે રહેવાનું. (જાગ્રત્યાત્મનિ તે નિત્યં, બહિર્ભાવેષુ શેરતે; ઉદાસતે પરદ્રવ્યે, લીયન્તે સ્વગુણામૃતે...-પરમ-જ્યોતિઃ પચ્ચવિંશતિકા, ૧૫)

‘તબ દેખે નિજ રૂપ...’

‘સમાધિશતક’ ની મઝાની પંક્તિ યાદ આવે: દેખે નહિ જબ ઔર કુછ, તબ દેખે નિજ રૂપ...’ બીજું કશું જ ન દેખાય ત્યારે અનુભવાય પોતાનું રૂપ... અસ્તિત્વ...

વૈભાવિક ક્રિયાઓની-બોલવાની, ખાવાની, ઊંઘવાની-પેલે પાર છે આપણું સ્વરૂપ... અક્રિયા એ પાયો બનશે. જે પર રચાશે મહેલ અસ્તિત્વનો.

શો ફરક પડ્યો ?

રીંઝાઈને પૂછવામાં આવેલું પાછળથી; તમે પહેલાંય જમતા’તા, પીતા’તા, ચાલતા’તા... હવે પણ એ ક્રિયાઓ ચાલુ છે. ફરક ક્યાં પડ્યો ? રીંઝાઈએ કહ્યું: પહેલાં હું ચાલતો’તો, હું ખાતો’તો, હું પીતો’તો.. અત્યારે ચલાય છે, ખવાય છે, પીવાય છે... ક્રિયા છે; કર્તા અદેશ્ય બનેલ છે.

તો અક્રિયાનો મઝાનો અર્થ થયો એવી વૈભાવિક ક્રિયાઓના સમયે સાધકનું ગેરહાજર રહેવું.

સાધુ માટે આ અભ્યસ્ત પદ્ધતિ છે: શરીર વાપરતું હોય, મન સ્વાધ્યાય કરતું હોય.. પરમક્રિયા તરફનું દ્વાર ખુલ્લું.....

અયોગ : પરમ યોગ

‘યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય’ નું ગાથાસૂત્ર યાદ આવે છે: ‘અતસ્ત્વયોગો યોગાનાં, યોગઃ પરઃ ઉદાહૃતઃ...’ અયોગ એ જ પરમ યોગ... કારણ કે એ મોક્ષ સાથે સાધકને સાંકળી આપે છે.

યોગોમાં શ્રેષ્ઠ અયોગ... કાર્યોમાં શ્રેષ્ઠ અકાર્ય... કરવાનું બંધ, હોવાનું શરૂ.. અસ્તિત્વની મઝાની યાત્રાએ જઈએ, ચાલો...

આધારસૂત્ર

સન્ધ્યેવ દિનરાત્રિભ્યાં, કેવલશ્રુતયોઃ પૃથક્ ।
 બુધૈરનુભવો દૃષ્ટઃ, કેવલાર્કાઽરુણોદયઃ ॥ ૧ ॥
 વ્યાપારઃ સર્વશાસ્ત્રાણાં, દિક્પ્રદર્શન એવ હિ ।
 પારં તુ પ્રાપયત્યેકો-ઽનુભવો ભવવારિધેઃ ॥ ૨ ॥
 અતીન્દ્રિયં પરં બ્રહ્મ, વિશુદ્ધાનુભવં વિના ।
 શાસ્ત્રયુક્તિશતેનાપિ, ન ગમ્યં યદ્ બુધા જગુઃ ॥ ૩ ॥
 જ્ઞાયેરન્ હેતુવાદેન, પદાર્થા યદ્યતીન્દ્રિયાઃ ।
 કાલેનૈતાવતા પ્રાજ્ઞઃ, કૃતઃ સ્યાત્ તેષુ નિશ્ચયઃ ॥ ૪ ॥
 કેષાં ન કલ્પનાદર્શી, શાસ્ત્રક્ષીરાત્રગાહિની ।
 વિરલાસ્તદ્રસાસ્વાદ-વિદોઽનુભવજિહ્વાયા ॥ ૫ ॥
 પશ્યતુ બ્રહ્મ નિર્વૃન્દ્રં, નિર્વૃન્દ્ધાનુભવં વિના ।
 કથં લિપમયી દૃષ્ટિ-ર્વાઙ્મયી વા મનોમયી ॥ ૬ ॥
 ન સુષુપ્તિરમોહત્વાદ્ નાપિ ચ સ્વાપજાગરૌ ।
 કલ્પનાશિલ્પવિશ્રાન્તે-સ્તુયૈર્વાનુભવો દશા ॥ ૭ ॥
 અધિગત્યાખિલં શબ્દ-બ્રહ્મ શાસ્ત્રદૃશા મુનિઃ ।
 સ્વસંવેદ્યં પરં બ્રહ્માનુભવેનાઽધિગચ્છતિ ॥ ૮ ॥

-અનુભવાટક, જ્ઞાનસાર

જેમ દિવસ અને રાત્રિથી સંધ્યા જુદી છે તેમ કેવલજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનથી જુદો કેવલજ્ઞાન રૂપ સૂર્યના અરુણોદય સમાન અનુભવ પંડિતોએ દીઠો છે. ૧

સર્વ શાસ્ત્રો દિશાને બતાવનાર જ છે. સંસારસમુદ્રનો પાર તો એક અનુભવ પમાડે છે. ૨

ઈન્દ્રિયોથી ન જાણી શકાય એવો, સર્વ ઉપાધિથી રહિત શુદ્ધ આત્મા, વિશુદ્ધ અનુભવ સિવાય, શાસ્ત્રની સેંકડો યુક્તિઓથી પણ જાણી શકાય નહિ, જેથી પંડિતોએ કહ્યું છે :

જો ઈન્દ્રિયોથી ન જાણી શકાય એવા પદાર્થો યુક્તિથી હથેળીમાં જણાય તો આટલા વખતમાં પંડિતોએ તે અતીન્દ્રિય પદાર્થોમાં નિશ્ચય કરી લીધો હોત. ૩-૪

કોની કલ્પના રૂપ કડછી શાસ્ત્રરૂપ ક્ષીરાત્રમાં પ્રવેશ કરનારી નથી ?
પણ અનુભવ રૂપ જીભથી શાસ્ત્ર રૂપ ક્ષીરાત્રના રસના આસ્વાદને જાણનારા
થોડા છે. ૫

શુદ્ધ અનુભવ વિના પુસ્તકરૂપ, વાણીરૂપ અથવા અર્થજ્ઞાનરૂપ દૃષ્ટિ રાગ-
દ્વેષાદિથી રહિત શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને કેવી રીતે જુએ ? ૬

અનુભવ મોહરહિત હોવાથી તે ગાઢ નિદ્રા રૂપ સુષુપ્તિ દશા નથી અને
કલ્પનાનો વિરામ હોવાથી સ્વપ્ન અને જાગ્રદ્ દશા પણ તે નથી. ચોથી જ
અવસ્થા અનુભવ છે... ૭

મુનિ શાસ્ત્રરૂપ દૃષ્ટિથી સમસ્ત શબ્દબ્રહ્મને જાણીને અનુભવથી
સ્વપ્રકાશરૂપ (સ્વથી જ જાણી શકાય તેવા) વિશુદ્ધ આત્માને જાણે છે. ૮

સાધના સંકેત

- નિર્વિકલ્પ અનુભૂતિ માટે શબ્દબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ.
- ગુરુ દ્વારા અનુભવની સ્વીકૃતિ
- ગુરુદેવ દ્વારા શક્તિપાત ક્યારે મળે ?
- તુર્યા - ઉજાગરની વ્યાખ્યા

પ

સવળાંચ દલ્લેની પેલે પાત્ર

અનુભૂતિ

Amiyo Ruhnke એ 'Zen Koans' માં એક સરસ પ્રસંગ મૂક્યો છે:

ગુરુ ઈસાને શિષ્ય ક્યોગેનને પૂછ્યું: તારું મૂળ સ્વરૂપ શું? માતાની કુક્ષિમાં આવતાં પહેલાંનું તારું સ્વરૂપ.. એ કેવું હતું?

ક્યોગેન વિદ્વાન હતો. તેણે આત્મતત્ત્વ વિષે લંબાણ સંભાષણ-ઘણા બધા વિદ્વાનોના મન્તવ્ય સાથે-આપ્યું.

ગુરુ ઈસાન એના એ સંભાષણથી સહેજે પ્રભાવિત ન થયા. તેમણે કહ્યું: ખાલી પેટને ભાખરીનાં ચિત્રો વડે કેમ ભરી શકાય?

નિર્વિકલ્પા અનુભૂતિ

આવો જ પ્રશ્ન જ્ઞાનસાર ગ્રન્થે ભાવકને પૂછ્યો છે: નિર્દ્વન્દ્વ બ્રહ્મ (આત્મા)ને નિર્દ્વન્દ્વ અનુભૂતિ વિના કેમ

જાણી શકાય ? વિકલ્પો ત્યાં અર્કિચિત્કર બની જાય છે. (પશ્યતુ બ્રહ્મ નિર્દ્વન્દ્વં, નિર્દ્વન્દ્વાનુભવં વિના । કથં લિપિમયી દૃષ્ટિર્વાઙ્મયી વા મનોમયી ॥ ૬ ॥ અનુભવાષ્ટક, જ્ઞાનસાર.) દ્વન્દ્વો વડે નિર્દ્વન્દ્વને કઈ રીતે અનુભવી શકાય ?

લિપિમય દૃષ્ટિ (પુસ્તકો), વાઙ્મયી દૃષ્ટિ (હોઠેથી ટપકતા શબ્દો) કે મનોમયી દૃષ્ટિ (વિકલ્પો) ક્યારેય નિર્દ્વન્દ્વ આત્મતત્ત્વને ન અનુભવી શકે એવું જ્ઞાનસાર કહે છે ત્યારે તે દ્વન્દ્વો પરની આપણી આસ્થાને ઊતરડી નાખે છે.

કઠોપનિષદનો પ્રસિદ્ધ મંત્ર યાદ આવે : 'નાયમાત્મા પ્રવચનેન લભ્યઃ, ન મેધયા, ન બહુના શ્રુતેન....' (પ્રવચન વડે, બુદ્ધિ વડે કે ઘણા શ્રુત વડે પણ આત્મા ન મળે.)

પ્રશ્ન લાગલો જ મનમાં ઉદ્ભવશે: તો શેના વડે આત્માનુભૂતિ થાય ?

શબ્દબ્રહ્મ દ્વારા અનુભૂતિ

જ્ઞાનસારે જ તેનો જવાબ આપ્યો છે: શાસ્ત્રદૃષ્ટિ વડે સંપૂર્ણ શબ્દબ્રહ્મને પામીને પોતાના દ્વારા અનુભવવા યોગ્ય પરમબ્રહ્મને સાધક અનુભૂતિ વડે મેળવે છે. (અધિગત્યાખિલં શબ્દ-બ્રહ્મ શાસ્ત્રદૃશા મુનિઃ । સ્વસંવેદ્યં પરંબ્રહ્મા-નુભવેનાધિગચ્છતિ ॥ ૮ ॥ અનુભવાષ્ટક, જ્ઞાનસાર)

પહેલાં પુસ્તકો (લિપિમયી દૃષ્ટિ)ની ના પાડી. હવે કહે છે કે શબ્દબ્રહ્મને શાસ્ત્રદૃષ્ટિ વડે પામવું જરૂરી છે.

શબ્દ તમારો: શબ્દ ગુરુનો

અહીં મઝાનું ઊંડાણ રહેલું છે. લિપિમયી દૃષ્ટિ દ્વારા સાધકના શબ્દની વાત કરાઈ છે. શબ્દબ્રહ્મ ગુરુદેવનો શબ્દ છે. શાસ્ત્રદૃષ્ટિ વડે શબ્દને પામવાની વાત દ્વારા ગુરુ દ્વારા મળતા શબ્દની વાત સૂચવાઈ છે. (ગુર્વાયત્તા યસ્માત્ શાસ્ત્રારમ્ભા ભવન્તિ સર્વેઽપિ ॥ પ્રશમરતિ.)

શબ્દ તમારો. શબ્દ ગુરુદેવનો. તમારો શબ્દ ઈંટ જેવો છે, જે વિકલ્પોના મહેલને ખડો કરશે. ગુરુનો શબ્દ હથોડા જેવો છે, જે વિકલ્પોના મહેલને ધરાશાયી કરશે.

ગુરુનો એક શબ્દ

ગુરુ કેવી કુશળતાથી ઉથોડો ફેરવી સાધકના વિકલ્પોની ભીંતને જમીન-દોસ્ત કરે છે તેની મજાની વાત 'Zen Koans' માં છે :

ગૂંઈ ગુરુ સેકિતો પાસે ગયો અને તેણે કહ્યું : કૃપા કરીને એકાદ શબ્દ પણ મને આપો ! ખ્યાલ છે કે ગુરુ મૌનમાં જ રહે છે. ક્યારેક જ બોલે છે... ને માટે એણે કહ્યું: વધુ નહિ તો એકાદ શબ્દ તો મને આપો !

ગુરુને શબ્દ આપવામાં ક્યાં વાંધો છે ? ગુરુ તો કરુણામય છે જ. પણ એ રીતે શબ્દ આપવો છે કે... કામ થઈ જાય. શબ્દ પણ આપવો છે અને શબ્દને સાધક ઝીલી શકે તેવું વાતાવરણ પણ આપવું છે. ગુરુ મૌન રહે છે.

ગૂંઈ નિરાશ થઈને ચાલ્યો. દશ-બાર ડગલાં એ ચાલ્યો હશે અને ગુરુએ કહ્યું : થોભ ! ગૂંઈએ મોઢું ફેરવ્યું. ગુરુ બોલ્યા: બસ, આટલું તો કરવાનું છે... થોભી જા.. વિભાવો તરફ જતી તારી જાતને રોક.. અને મોઢું ફેરવી દે પરમાત્મા પ્રતિ...

ગૂંઈ પામી ગયો.

ગુરુ દ્વારા અનુભૂતિની ચકાસણી

ગુરુનો શબ્દ... શબ્દ બ્રહ્મ... જે તમને અશબ્દની, અવિકલ્પની દુનિયા ભણી લઈ જાય... અનુભૂતિથી ભર્યો ભર્યો શબ્દ....

ગુરુ તમારી અનુભૂતિની એક એક ક્ષણને ચકાસશે.

તમે તો તમારી અનુભૂતિને કેમ ચકાસી શકો ? તમારી પાસેના માપદંડો કયા ? અનન્ત જન્મોમાં કદાચ ન થયેલો આ અનુભવ... તમે એને પ્રમાણિત શી રીતે કરી શકો ?

બુદ્ધિની ચમચી વડે..

સિકંદરના ગુરુ એરિસ્ટોટલ દરિયાકાંઠે બેઠા બેઠા ચમચી વડે પાણી ઉલેચતા હતા. સિકંદરને નવાઈ લાગી: આથી શું થઈ શકે ? શું દરિયો ખાલી થઈ શકે ?

તેના ચહેરા પરના ભાવને ‘વાંચી’ એરિસ્ટોટલે કહ્યું : બુદ્ધિની ચમચી વડે તું જો પરમચેતનાને પામી શકે તો હું આ ચમચી વડે દરિયાને ખાલી કરી શકું. સિકંદર સમજી ગયો...

શાસ્ત્રવચનોનો દૂધપાક

બુદ્ધિની ચમચી... જ્ઞાનસારે મઝાનું પ્રકલ્પન આપ્યું છે: બુદ્ધિની ચમચી વડે શાસ્ત્રવચનોના દૂધપાકને ઘણાએ હલાવ્યો, ડખોળ્યો, ડહોળ્યો; પણ અનુભવની જીભ વડે શાસ્ત્રવચનોના દૂધપાકને આસ્વાદનાર કેટલા ? (કેષાં ન કલ્પનાદર્શી, શાસ્ત્રક્ષીરાગ્રગાહિની । વિગ્લાસ્તદ્રસાસ્વાદવિદોઽનુભવજિહ્વા ॥ -જ્ઞાનસાર, અનુભવાષ્ટક, ૫)

ગુરુ આપે તે જ જ્ઞાન...

શાસ્ત્રવચનોના રસાસ્વાદ માટે અનુભૂતિ. પણ અનુભૂતિની પૂર્વે શબ્દ-બ્રહ્મને પામવાનું.

ગુરુ દ્વારા મળતા શબ્દને શબ્દબ્રહ્મ કહી શકીએ. અનુભૂતિવાનુ ગુરુનો અનુભૂતિથી હર્યો ભર્યો શબ્દ. પણ એને ઝીલવા માટેની સાધકની સજ્જતા કઈ ?

અહોભાવની પૃષ્ઠભૂ પર સાધક ગુરુદેવના શબ્દોને ઝીલી શકે. આને જ પૂ. આનંદધનજી “વાસિતબોધ” કહે છે. માત્ર શબ્દાણુતા નહિ; ભાવાત્મક જ્ઞાન..

આ ભાવાત્મકતાની પૃષ્ઠભૂ પર જ ગુરુનો શક્તિપાત વરસે છે.

ઔપનિષદિક પરંપરા એક સરસ વાત પર ભાર મૂકે છે: ગુરુ આપે તે જ જ્ઞાન...

જન્મ-મૃત્યુની પાર...

સૂઈગાન વિદ્વાન શિષ્ય હતો. દેશનું ભ્રમણ કરી ગુરુ જિમ્મો પાસે તે આવ્યો.

ગુરુ પૂછે છે : ધર્મનો સાર શું પામ્યો તું ?

સૂઈગાન : જો પર્વત પર વાદળ ન હોય તો ચન્દ્રપ્રકાશ તળાવનાં મોજાંને પ્રકાશિત કરે.

ઈશારો દોપરહિત, નિષ્કલંક આત્મતત્ત્વ પર હતો...

ગુરુ કહે છે : તું આ રીતે ધર્મનો સાર પામ્યો ? તું આ રીતે જન્મ-મૃત્યુની પાર કેમ જઈશ ?

સૂઈગાન ઝૂક્યો. તેની આંખમાં આંસૂ. તેણે પૂછ્યું; આપ જ કહો : શું સાર?

ગુરુ : જો પર્વત પર વાદળ ન હોય તો ચન્દ્રપ્રકાશ તળાવનાં મોજાંને પ્રકાશિત કરે.

ગુરુએ સૂઈગાન બોલ્યો ત્યારે જોયેલું કે તેની પ્રસ્તુતિ કાવ્યાત્મક હતી. પણ અનુભૂતિ ક્યાં હતી ?

ગુરુ તમારા શબ્દ પર નહિ, તમારા ચહેરા પર, તમારી આંખોમાં ઝાંકે છે.

તુર્યા તે જ અનુભવ

ગુરુ અનુભૂતિ દ્વારા, ચોક્કસ રીતે, ભીતરની કઈ સ્થિતિ તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરે છે એની મઝાની વાત જ્ઞાનસાર કહે છે: તુર્યા-ચોથી દશા તે જ અનુભવ. (ન સુષુપ્તિમોહત્વાદ્ નાપિ ચ સ્વાપજાગરૌ; કલ્પનાશિલ્પ-વિશ્રાન્તેસ્તુર્યૈવાનુભવો દશા ॥- જ્ઞાનસાર, અનુભવાષ્ટક, ૭)

કહેવાતી જાગૃતિ અને સ્વપ્નાવસ્થા એ બેઉમાં કલ્પનાના/વિકલ્પોના ઘોડાપૂર ચાલતા હોય છે. નિદ્રામાં જડતા હોય છે. ત્રણેની પાર છે ઉજાગર... નિર્વિકલ્પ દશાની પૃષ્ઠભૂ પરની જાગૃતિ, હોશ.

“સો ચાખે સમતા સુધા...”

ગુર્જિએફે એકવાર ત્રીસ સાધકોના એક વૃન્દ પર સાધનાનો પ્રયોગ કરેલો. એક જ મોટા ખંડમાં ત્રીસ સાધકો... બીજા સાથે બોલવાનું તો નથી જ; પણ એ રીતે રહેવાનું છે કે એવું લાગે કે હાલમાં પોતાના સિવાય કોઈ ન હોય. ઇશારો પણ નહિ. આંખ ઊંચી કરવાની પણ નહિ.

ત્રીસ દિવસની સાધના પછી, ગુર્જિએફ પ્રમુખ સાધક ઓસ્પેન્સ્કી સાથે સવારે એ શહેરની બજારમાં થઈને નીકળે છે. ઓસ્પેન્સ્કી પૂછે છે: આ શહેર આખું બદલાઈ ગયેલું લાગે છે. ગુર્જિએફ હસ્યા : તું બદલાઈ ગયો છે ને !

સમાધિશતક આવા પરિવર્તનની મઝાની વાત કરે છે: ‘જંગમ જગ થાવર

પરે, જાકું ભાસે નિત્ત; સો ચાખે સમતા સુધા, અવર નહિ જડ ચિત્ત'...હાલતું-ચાલતું જગત જેને સ્થિર લાગે છે તે જ સમભાવને મેળવી શકે છે...

માટીનાં પૂતળાં

સાધક બ્રહ્મજ્ઞાની ગુરુદેવ પાસે બ્રહ્મવિદ્યાનાં આગળનાં સૂત્રો સમજવા આવે છે. ગુરુ એને પૂછે છે: તું નગરને વીંધી આશ્રમમાં આવ્યો. નગરમાં તેં શું જોયું? સાધક કહે છે: ગુરુદેવ! માટીનાં પૂતળાં માટી માટે દોડતાં હતાં તે જોયું.

ગુરુદેવે કહ્યું : બેસી જા, ભણવા માટે. પરની અસારતાનો તીવ્રબોધ સાધક પાસે હતો. અને એ જ સાધકની બ્રહ્મવિદ્યાને પામવાની સજ્જતા હતી.

વિચારોનો ગ્રાફ

અસારતાનો તીવ્ર બોધ વિકલ્પોના પ્રવાહને અવરુદ્ધ કરે છે...

તમે તમારા વિચારોનો સવારથી સાંજ સુધીનો એક દિવસનો ગ્રાફ (રેખાંકન) જુઓ તો પણ તમને સમજાઈ જાય કે વિચારોના મૂળમાં શું છે? લગભગ આ વાત દોહરાવાતી જોવાશે : હું આમ બોલેલો, ત્યારે પેલા પ્રભાવિત થયેલા... મેં આમ કર્યું ત્યારે... વિચારોના મૂળમાં સતત 'હું' પડઘાયા કરતું તમને દેખાયા કરશે. સાચું 'હું' આવતું, જશે; ખોટું 'હું' વિદાય લેતું જશે...

અનુભૂતિ... નિર્વૃત્તિ અનુભૂતિ... શબ્દો એને કેમ સમજાવી શકે? તમે એને કહી ન શકો. એને અનુભવી જરૂર શકો.

નિર્વિચાર એ પાયો બનશે... ને એ પાયા પર જાગૃતિનો મહેલ યજ્ઞાવો શરૂ થશે...

આધારસૂત્ર

૬

મન્યતે યો જગત્તત્ત્વં, સ મુનિઃ પરકીર્તિતઃ ।
 સમ્યક્ત્વમેવ તન્મૌનં, મૌનં સમ્યક્ત્વમેવ વા ॥ ૧ ॥
 આત્માઽઽત્મન્યેવ યચ્છુદ્ધં, જાનાત્યાત્માનમાત્મના ।
 સેયં રત્નત્રયે જ્ઞપ્તિરુચ્યા-ચારૈકતા મુનેઃ ॥ ૨ ॥
 ચારિત્રમાત્મચરણાદ્, જ્ઞાનં વા દર્શનં મુનેઃ ।
 શુદ્ધજ્ઞાનનયે સાધ્યં, ક્રિયાલાભાત્ ક્રિયાનયે ॥ ૩ ॥
 યતઃ પ્રવૃત્તિર્ન મળૌ, લભ્યતે વા ન તત્ફલમ્ ।
 અતાત્ત્વિકી મણિજ્ઞપ્તિ-ર્મણિ-શ્રદ્ધા ચ સા યથા ॥ ૪ ॥
 તથા યતો ન શુદ્ધાત્મ-સ્વભાવાચરણં ભવેત્ ।
 ફલં દોષનિવૃત્તિર્વા, ન તજ્ઞાનં ન દર્શનમ્ ॥ ૫ ॥
 યથા શોફસ્ય પુષ્ટત્વં, યથા વા વધ્યમણ્ડનમ્ ।
 તથા જાનાન્ ભવોન્માદ-માત્મતૃપ્તો મુનિર્ભવેત્ ॥ ૬ ॥
 સુલભં વાગનુચ્ચારં, મૌનમેકેન્દ્રિયેષ્વપિ ।
 પુદ્ગલેષ્વપ્રવૃત્તિસ્તુ, યોગાનાં મૌનમુત્તમમ્ ॥ ૭ ॥
 જ્યોતિર્મયીવ દીપસ્ય, ક્રિયા સર્વાપિ ચિન્મયી ।
 યસ્યાનન્યસ્વભાવસ્ય, તસ્ય મૌનમનુત્તરમ્ ॥ ૮ ॥

-મૌનાષ્ટક, જ્ઞાનસાર

જે જગતના સ્વરૂપને જાણે છે તે મુનિ કહેલ છે, તેથી સમ્યક્ત્વ જ મુનિપણું છે અથવા મુનિપણું એ જ સમ્યક્ત્વ છે. ૧

આત્માવડે આત્મામાં જ કર્મોપાધિથી રહિત આત્માને જે જાણે છે તે આ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર રૂપ રત્નમાં જ્ઞાન-શ્રદ્ધા-આચારની અભેદ પરિણતિ મુનિને હોય છે. ૨

શુદ્ધ જ્ઞાનનયના અભિપ્રાયે મુનિને આત્મામાં ચાલવાથી ચારિત્ર, જ્ઞાન અથવા દર્શન સાધ્ય છે. ક્રિયાનયના અભિપ્રાયે જ્ઞાનના ફલ રૂપ, ક્રિયાના લાભથી મુનિને જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર સાધ્ય છે. ૩

જેથી મણિમાં પ્રવૃત્તિ ન થાય અથવા પ્રવૃત્તિનું ફળ મળે નહિ, તે મણિનું જ્ઞાન અને મણિની શ્રદ્ધા અવાસ્તવિક છે; તેમ જેથી શુદ્ધ આત્મસ્વભાવમાં આચરણ અથવા દોષની નિવૃત્તિ રૂપ ફળ ન થાય તે જ્ઞાન નથી અને શ્રદ્ધા નથી. ૪ - ૫

જેમ સોજાનું પુષ્ટપણું અથવા વધ કરવા યોગ્ય પુરુષને કરેણની માળા વગેરેથી શણગારવો તે અર્થ વગરનું છે તેમ સંસારની ઘેલછાને વ્યર્થ જાણતો મુનિ આત્મામાં જ સંતુષ્ટ થાય. ૬

વાણીને નહિ ઉચ્ચારવા રૂપ મૌન એકેન્દ્રિયમાં પણ સુખેથી પ્રાપ્ત થઈ શકે એવું છે. પરંતુ પુદ્ગલોમાં મન-વચન-કાયાની પ્રવૃત્તિ ન થવી તે શ્રેષ્ઠ મૌન છે. ૭.

જેમ દીવાની બધી ય જ્યોતિનું ઊંચે, નીચે, આડું, અવળું જવું વગેરે ક્રિયા પ્રકાશમય છે તેમ અન્ય સ્વભાવે નહિ પરિણમેલા જે આત્માની સર્વ ક્રિયા જ્ઞાનમય છે તેનું મુનિપણું (મૌન) સર્વોત્કૃષ્ટ છે. ૮

સાધના સંકેત

- આત્મા વડે આત્માની અનુભૂતિ
- આત્મચરણ (ભીતર ચાલવું) તે જ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર
- ભક્તિના સ્તર પર : પ્રભુનું ધ્યાન તે જ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર
- બહિર્ભાવમાં અપ્રવૃત્તિ તે મૌન.
- મૌન તે જ શ્રામણ્ય.

આત્મા વડે આત્માને વિશે આત્માનુભવિ

શિષ્યોએ હિતશિક્ષા આપવા બહુ જ પ્રાર્થના કરતાં સંન્યાસી ગુરુદેવે કહ્યું: નદીને ઊતરો ત્યારે તેનું પાણી તમને ન સ્પર્શવું જોઈએ.

પ્રબુદ્ધ શિષ્યો ગુરુદેવના ઇશારાને સમજી ગયા. ગુરુદેવનો ઇશારો અસંગ દશા ભણી હતો. ઘટનાઓમાં જીવવા છતાં એમનો સંગ ભીતર ન ઊતરે.

સામાન્ય બુદ્ધિવાળા શિષ્યો ન સમજી શક્યા. એમની પ્રતિક્રિયા એવી હતી કે ગુરુદેવ જેવા સિદ્ધયોગીઓ નદીની સપાટી પર, હવામાં તરી શકે...

થોડાક દિવસ પછી, ગુરુદેવને નદી ઓળંગી સામે પાર જવાનું હતું. પેલા શિષ્યોએ ધારીને જોયું. પણ તેમને નિરાશા ઉપજી: ગુરુજી તો સામાન્ય માનવની પેઠે નદીમાં પગ મૂકીને ચાલ્યા હતા. ધારણા હતી તેમ, હવામાં નહિ.

પાછળથી એ શિષ્યોએ પૂછ્યું ત્યારે ગુરુએ કહ્યું; હું ક્યાં પાણીને સ્પર્શતો હતો ? હું તો મારા આત્મ-ભાવને જ સ્પર્શતો હતો. પાણી મને અડતું હતું. હું પાણીને અડતો નહોતો.

સમ્યક્ત્વ અને મૌન

‘જ્ઞાનસાર’ના મૌનાષ્ટકનો પ્રારંભ અહીંથી થાય છે. જે જગતના તત્ત્વને માત્ર જાણે તે મુનિ... બહારની, ઘટનાઓની દુનિયામાં જે તરે નહિ, સરે નહિ, ડૂબે નહિ, તે મુનિ. સાક્ષીભાવ તે મુનિત્વ. મુનિત્વ; દૃષ્ટિનું સમ્યક્પણું.

(મન્યતે યો જગત્તત્ત્વં, સ મુનિઃ પરિકીર્તિતઃ ।

સમ્યક્ત્વમેવ તન્મોનં, મૌનં સમ્યક્ત્વમેવ વા । ૧૩/૧)

પૂજ્યપાદ, સાધનામનીષી પં. શ્રી ભદ્રંકરવિજયજી મહારાજને સમ્મત પૂર્વોક્ત શ્લોકના ઉત્તરાર્ધનો અર્થ જોવો ગમશે. એનું મૂળ આચારાંગ સૂત્રના જં સમ્મં તિ પાસહા, તં મોણંતિ પાસહા...’ (૧/૫/૩/૧૫૫) આ સૂત્રમાં છે.

‘તાત્ત્વિક પત્રવેલીમાં’ વિદ્વદ્વર્ય પૂજ્ય તત્ત્વાનન્દવિજય મહારાજે પૂજ્ય પંન્યાસજી ભગવંત પરના પત્રોમાં આ સૂત્ર વિષે થોડીક અનુપ્રેક્ષા કરી છે.

‘સમ્મ’ એટલે માધુર્ય રસથી પરિપૂર્ણ સમ્યગ્દર્શન ને માધુર્ય તે જ ચારિત્ર. (‘સર્વજીવસ્નેહપરિણામ; સાધુત્વમ્.’-હરિભદ્રસૂરિ મ.સા. [દશવૈકાલિક ટીકા])

શ્રદ્ધા અને સામ્ય (સમરસીભાવ) તત્ત્વથી એક જ છે. જ્યાં સામરસ્ય છે. ત્યાં જ તાત્ત્વિક શ્રદ્ધાનો સર્વાંશે આવિર્ભાવ છે. (તાત્ત્વિક પત્રવેલી, પૃ. ૧૩૫)

સર્વભૂતાત્મતા

સમરસતા... સમભાવ... આત્મતત્ત્વની અખંડાકારા અનુભૂતિ, પરમપાવન આચારાંગ ગ્રન્થનું ‘એગે આયા’ (આત્મા એક છે) સૂત્ર અહીં અનુભૂત બને છે.

પરમપાવન દશવૈકાલિક સૂત્ર સાધકને સર્વભૂતાત્મા (સર્વભૂયષ્-ભૂયસ્સ..૪/) કહે છે. અને એ પછીની જ પંક્તિમાં, ત્યાં, સર્વભૂતાત્મત્વની સાધના પણ બતાવાઈ છે : સમ્યક્ રીતે પ્રાણીઓને જોવા. (‘સમ્મં ભૂયાં પાસઓ...’) અત્યાર સુધી વ્યક્તિ પોતે કેન્દ્રમાં રહેતી... અને ગણિતના નિયમાનુસાર કેન્દ્રને આધારે પરિઘ રચાતો હોઈ દુનિયાના તમામ પ્રાણીઓ પરિધિમાં આવતા. નિયમ આગળ વધતો; કેન્દ્રને અનુકૂળ તે અનુકૂળ. કેન્દ્રને

પ્રતિકૂળ તે નકામું... પરિણામે કાં તો જન્મતો રાગ, કાં તિરસ્કાર અન્ય આત્માઓ પ્રત્યે.

સમરસતા પરિસ્થિતિને પૂરેપૂરી પલટી દે છે.

હવે બધું મઝાનું, મઝાનું લાગે છે.

સાધકને દુનિયા પ્રત્યે, દુનિયાની કોઈ પણ વ્યક્તિ પ્રત્યે ક્યારેય કોઈ ફરિયાદ હોતી નથી...

તો, 'જં સમ્મં તિ પાસહા...' નો પૂજ્યપાદ પંન્યાસજી ભગવંત દ્વારા સમ્મત નિષ્કર્ષ આવો નીકળ્યો : સમરસતા-સર્વ જીવો પ્રત્યેનો મૈત્રીભાવ તે ચારિત્ર. અને આ જ તો જીવ તત્ત્વ પ્રત્યેની શ્રદ્ધા છે ને !

રત્નત્રયીની એકાકારતા

સમ્યગ્દર્શનથી સમ્યક્ચારિત્ર સુધી ફેલાયેલી આ મઝાની ભાવધારાની વાતને જ્ઞાનસાર આગળ વધારે છે: આત્મા, આત્માને આત્મા વડે આત્માને વિષે જાણે તે છે રત્નત્રયીની એકાકારતા. (આત્માત્મન્યેવ યચ્છુબ્ધં, જાનાત્યાત્માનમાત્મના । સેયં રત્નત્રયે જ્ઞાસિ-રુચ્યાચારૈકતા મુનેઃ ॥)

આત્માને શી રીતે જાણવો ?

આત્મા આત્માને જાણે. સાધક તરીકે રહેલ આત્મા પોતાના મૂળભૂત સ્વરૂપને જુએ.

પણ શી રીતે એ જોવાશે ? ઉપનિષદ્ તો કહે છે: 'વિજ્ઞાતાતરં અરે કેન વિજાનીયાત્ ?' (જ્ઞાતાને તમે કોના વડે જાણો ?) એવું જ નિષેધમુખી ભાષ્ય કઠોપનિષદના આ મન્ત્રમાં છે: 'નાયમાત્મા પ્રવચનેન લભ્યઃ, ન મેધયા ન બહુના શ્રુતેન...' (આ આત્મા ન પ્રવચનથી મળે, ન બુદ્ધિ વડે, ન ઘણા શ્રુત વડે...)

જરૂર, બુદ્ધિ કે શબ્દો અનનુભૂત તત્ત્વની પ્રતીતિ નહિ જ કરાવી શકે. જેણે પ્રકાશને કદી જોયો જ નથી, એ અંધ વ્યક્તિ માટે પ્રકાશ શબ્દ શબ્દકોશમાંના એક એકમથી વધુ શું હોઈ શકે ?

અંધજન યાને રંગ

રામકૃષ્ણ પરમહંસ એક સરસ વાત કહેતા: આંધળાએ ખીર ખાધી. તેને ભાવી. પૂછ્યું : ખીર કેવી હોય ? જવાબ મળ્યો : સફેદ.

‘સફેદ એટલે શું ? એ કેવું હોય ?’

પંડિતે ઠાન લીધી કે પોતે પેલાને બરોબર સમજાવી દેશે... એણે કહ્યું :
બગલાનો રંગ હોય છે ને એવી સફેદ...

પણ અંધજન... બગલો કોણે જોયો છે ?

પંડિતે પોતાનો હાથ સહેજ વાંકો કર્યો અંધનો હાથ એના પર ફેરવાવ્યો.
‘બગલાની ડોક આવી હોય...’ પેલો કહે : સમજી ગયો... વાંકું-વાંકું હોય તે
સફેદ...

પંડિતે કપાળ કૂટ્યું. એણે હાર કબૂલી લીધી....

‘કેરી કેવી મીઠી...?’

અનનુભૂત તત્ત્વ... શબ્દ દ્વારા એને સમજીશું શી રીતે ? ‘કેરી મીઠી
છે’ એવો ખ્યાલ વક્તા સાંભળનારના મનમાં જરૂર આરોપી શકે. પણ એ
મીઠાશની વ્યાખ્યા સાંભળનાર પોતાની ભૂમિકા પર જ કરશે.

બાજરીના રોટલા જોડે ગોળ મળે ત્યારે જેને ઓચ્છવ થઈ જાય એ
માણસ ગોળની મીઠાશ સાથે કેરીની મીઠાશને સાંકળશે. અથવા તો, ગોળ
કરતાંય વધુ મીઠી કેરી આવી કોઈ સમજણ તેની ભીતર ઘર કરશે.

માટે જ, શબ્દો દ્વારા આત્મતત્ત્વને ન પામી શકાય એમ કહ્યું. એ એક
કુંડાળું જ થશે.

આત્મા વડે આત્માની અનુભૂતિ

પણ હા, એક રસ્તો છે. આત્માને શબ્દો વડે ન પામી શકાય. આત્મા
વડે જરૂર જોઈ શકાય, અનુભવી શકાય.

બહુ જ સશક્ત શબ્દ છે: ઝાત્ઞના. આત્મા વડે જ આત્માને પામી શકાય.
અહીં ગુણ અને ગુણીની અભેદ વ્યાખ્યા કરી છે. જ્ઞાન વડે, દર્શન વડે
આત્માને પામી શકાય.

અને, જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રની અદ્ભુત વ્યાખ્યા અહીં આવે છે:
ચારિત્રમાત્મચરણાદ, જ્ઞાનં વા દર્શનં મુનેઃ । આત્મચરણ તે જ જ્ઞાન, તે જ
દર્શન, તે જ ચારિત્ર.

ભીતર ચાલવું તે જ્ઞાન...

અને એના વડે તમને આત્મતત્ત્વની અનુભૂતિ થાય.

ગાઢ જંગલમાં, ટેકરી પર ચડ્યા પછી સૂર્યોદય દેખાય એવું આ થયું.

‘તાહરું ધ્યાન તે સમક્ષિત રૂપ...’

આત્મચરણ તે જ્ઞાન, તે દર્શન, તે ચારિત્ર... આ વાતને ભક્તિધારામાં મહો. યશોવિજય મહારાજે પરમતારક શાન્તિનાથ પ્રભુની સ્તવનામાં આ રીતે વણી છે: ‘તાહરું ધ્યાન તે સમક્ષિત રૂપ, તેહિ જ જ્ઞાન ને ચારિત્ર તેહ છે જ; એહથી રે જાયે સઘળાં રે પાપ, ધ્યાતા રે ધ્યેય સ્વરૂપ હોવે પછે જ...’

જિનગુણ ધ્યાન તે જ્ઞાન, તે દર્શન, તે ચારિત્ર...

પ્રભુના ક્ષમાગુણનું ધ્યાન થયું-સ્વસંવેદન રૂપે... અહોભાવ છલકાયો. આંશિક ક્ષમાગુણ પણ જો આવી પ્રયંત્ર સુખાનુભૂતિ આપી શકે છે... મારા નાથ પાસે તો છે આ ગુણની શિખરાનુભૂતિ. હર્ષ... આનંદ... આ છે દર્શન.

એ ગુણમાં થોડી તન્મયતા વધે તે છે જ્ઞાન. અને તે ગુણની ઊંડી તન્મયતા તે ચારિત્ર. યાદ આવે ‘અધ્યાત્મગીતા’ની વેધક પંક્તિ : ‘જ્ઞાનની તીક્ષ્ણતા ચરણ તેહ.’

ભક્તિના આધાર પરની આ રત્નત્રયી.

સાધનાના સ્તર પર...

આત્મચરણ તે જ્ઞાન, તે દર્શન, તે ચારિત્ર.

દ્રષ્ટાભાવ અને જ્ઞાતાભાવ એ શરૂઆતનો પડાવ થશે. ઉદાસીન ભાવ આગળનો પડાવ હશે.

દેશ્યોમાં અટવાવાને બદલે ચેતના માત્ર જોવાની ક્રિયામાં રહે તે દ્રષ્ટાભાવ. અને જ્ઞેયોમાં અટવાવાને બદલે જાણવાની ક્રિયામાં ઉપયોગ તે જ્ઞાતાભાવ.

અહીં ઉપયોગ પોતાની ભીતર વળ્યો.

જ્ઞેયો જાણતો હતો આત્મા, ત્યારે આ પદાર્થ કે વ્યક્તિ સારી અને આ ખરાબ આવી રાગદ્વેષની લહેરો ઊઠ્યા કરતી હતી. માત્ર જોવામાં કે માત્ર જાણવામાં આ લહેરો નહિ ઊઠે.

સાધુ વસ્ત્રો રાખશે કે પાત્ર રાખશે. પણ તેનો સંબંધ પ્રભુની આજ્ઞા જોડે હશે; નહિ કે રાગ-દ્વેષની ધારા સાથે.

‘સબ મેં હૈ ઓર...’

પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજની એક સરસ, ચોટડુક પંક્તિ યાદ આવે છે; ‘સબમેં હૈ ઓર સબકે નાહિ, તૂ નટ રુપ અકેલો...’

સાધકની આ કેવી સરસ ભાવદશા ! ‘સબ મેં હૈ ઓર સબ મેં નાહિ...’ પદાર્થો અને વ્યક્તિઓની વચ્ચે રહેવા છતાં એ કોઈનામાં નથી, પોતાનામાં જ છે.

અષ્ટાવક ઋષિ યાદ આવે: ‘અરણ્યં સંવૃતં મમ...’ લોકોથી ખીચોખીચ આ સ્થાનમાં મને મારું નિર્જન જંગલ મળી ગયું !

જ્ઞાતાભાવ અને દ્રષ્ટાભાવ (જ્ઞાન અને દર્શન) : પોતાના રૂપ તરફની ગતિ. આત્મચરણ.

ઉદાસીન ભાવ

ચારિત્ર છે ઉદાસીન ભાવ. બહુ જ મજાનો આ શબ્દ છે ઉદાસીન ભાવ. ઉત્+આસીનતા... એટલા ઊંચે બેઠેલા હોવું કે જ્યાં તળેટીનો કોલાહલ તો ન જ આવે; તળેટીનો ખ્યાલ પણ ન રહે.

બહારની ઘટનાઓ અર્થશૂન્ય બની રહે.

રત્નત્રયીનો અભેદ

રત્નત્રયીની એકાકારતાનાં બે સ્વરૂપો હવે સ્પષ્ટ થયાં.

પહેલું સ્વરૂપ : જિનગુણધ્યાન તે દર્શન, જિનગુણ વિશેષ ધ્યાન તે જ્ઞાન અને જિનગુણ વિશેષતર ધ્યાન તે ચારિત્ર. ધ્યાન-પ્રભુના ગુણનું સાધકના ભીતર ઉપજતું સંવેદન-ગહેરાતું જાય તેમ દર્શન જ્ઞાનમાં અને જ્ઞાન ચારિત્રમાં રૂપાન્તરિત થતું જાય.

જિનગુણના વિશેષ તન્મયતાવાળા ધ્યાનમાં ચારિત્ર... તન્મયતા સહેજ પાંખી પડે તો જ્ઞાન, દર્શન... અહીં ઓછી તન્મયતા વિશેષ તન્મયતાનું કારણ બની વિશેષ તન્મયતામાં લીન થઈ જાય.. આ એકાકારતા.

બીજું સ્વરૂપ : આત્મચરણ તે જ્ઞાન, તે દર્શન, તે ચારિત્ર. જ્ઞાતાભાવ અને દ્રષ્ટાભાવ રૂપે શરૂઆતમાં જે ભીતર ચાલવાનું હોય છે તે જ ઉદાસીન ભાવ રૂપે પાછળથી આન્તર ચરણરૂપે આવે છે.

અહીં એકાકારતા આ રીતે આવે છે: જ્ઞાતાભાવ અને દ્રષ્ટાભાવને ઉદાસીન ભાવ તીક્ષ્ણતા આપે છે. જ્ઞાતાભાવ કે દ્રષ્ટાભાવના સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મ સ્તરો ઉદાસીન ભાવ દ્વારા અનુભૂત બન્યા.

‘આત્મનિ...’

‘આત્મા આત્મા વડે આત્માને વિષે આત્માને જાણે’ આ સૂત્ર આપણી સામે છે.

‘આત્મા વડે’ આ ચરણને આપણે જોયું. હવે જોઈએ ‘આત્માને વિષે’ આ ચરણને.

આત્માને વિષે એટલે આત્મભાવને વિષે. બહિર્ભાવ પ્રતિષ્ઠિતતા અહીં નકામી છે.

આ ધારાને ‘પંચવિંશતિકા’ માં પૂજ્ય મહો. યશોવિજય મહારાજે ઘૂંટી છે : ‘જાગ્રત્યાત્મનિ તે નિત્યં બહિર્ભાવેષુ શેરતે;

ઉદાસતે પરદ્રવ્યે, લીયન્તે સ્વગુણામૃતે ॥’

આત્મભાવમાં જાગવું, ઊઠવું એટલે શું ? બે વાતો અહીં ચર્ચાઈ છે: બહિર્ભાવમાં સૂઈ જવું, પર પદાર્થોમાં ઉદાસીનભાવે-નિર્લેપભાવે રહેવું.

વસ્ત્ર આદિ પર પદાર્થો તો જોઈશે જ; પણ એ નિર્લેપભાવે રખાયેલ હશે. મૂર્ચ્છાનો ભાવ નહિ જ આવે.

પર પદાર્થો-પર વ્યક્તિઓ પ્રત્યેની નિર્લેપતા એ ‘આત્મનિ...’ ચરણની આધારશિલા છે...

ભીતર ચાલો...

વારંવાર ઘૂંટવું ગમે તેવું છે આ પદ : ‘ચારિત્રમાત્મચરણાદ્, જ્ઞાનં વા દર્શનં મુને:...’ ભીતર ચાલો... ભીતર ચાલો...

આ ચાલવાના બે પક્ષોની વાત અહીં કરી છે : જ્ઞાનપક્ષ, ક્રિયાપક્ષ.

સમ્યગ્દષ્ટિ આત્મા આત્મચરણને આંશિક રીતે અનુભવી રહ્યો છે. અને એટલે જ એને એના સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મ સ્તરોને માણવાનો વિચાર આવે જ. પરંતુ અવિરતિ પડેલી હોવાથી તે સૂક્ષ્મતર અંશોને-વિરતિની પૃષ્ઠભૂ પર આવનાર ઉદાસીનતા આદિને-માણી શકતો નથી.

હા, માણી શકતો નથી. જાણી તો શકે જ છે. સ્વાનુભૂતિના આનંદનો એને જેમ સ્પષ્ટ ખ્યાલ છે; એમ પર-સંયોગથી થતી પીડાનો પણ એને સ્પષ્ટ ખ્યાલ છે.

અને આ ખ્યાલ, બોધ જ ભવિષ્યમાં આવનાર ઉદાસીનતા આદિની પૃષ્ઠભૂ બનશે.

આ સન્દર્ભ પણ લઈ શકાય. બીજો સન્દર્ભ પરંપરિત સન્દર્ભ છે. એમાં ભણવાની પ્રવૃત્તિ કે ચારિત્રધર્મની પાલના આદિને ક્રિયા પક્ષમાં લઈ શકાશે અને આન્તર ચરણની દશાને જ્ઞાન પક્ષમાં લેવાશે.

બહિર્ભાવમાં અપ્રવૃત્તિ

આત્મચરણ... શ્રામણ્ય... મૌન.

એકદમ ઝકઝોરનારી છે આ પંક્તિ: ન બોલવું તે કાંઈ મૌન નથી. તો તો પછી નમો વૃક્ષ બાબાને. મૌન એટલે બહિર્ભાવમાં અપ્રવૃત્તિ. (પુદ્ગલેષ્વ-પ્રવૃત્તિસ્તુ, યોગાનાં મૌનમુત્તમમ્.) બહાર ક્યાંય તમને ગોઠે જ નહિ.

આવું ક્યારે બને ?

વર્ષોથી નાના ગામડામાં સાદા ઘરમાં રહેનાર એક ભાઈ શહેરમાં ગયા. સારું કમાયા. ત્યાં બંગલો બંધાવ્યો. પોતાનો દીકરો-જે શહેરમાં જ જન્મેલો ને ઉછરેલો એને લઈને એકવાર એ ભાઈ પોતાને ગામ ગયા. પોતે રહેતા હતા તે ઘર બતાવ્યું. દીકરો પૂછે છે: પપ્પા, તમે આમાં રહેલા? આમાં કેમ રહી શકાય ?

શહેરના ઘરના રહેવાસે ગામડાના સાદા ઘરમાં રહેવાની કલ્પનાને પણ દૂભર બનાવી.

સાધકને પણ ક્યારેક આવું બને છે... સાક્ષીભાવનો અનહદ આનંદ -પ્રભુની કૃપા વડે-ક્યારેક મેળવાય છે અને એ અવાક, સ્તબ્ધ બને છે : આવું સુખ ! હવે એ કર્તૃત્વની પીડાને સહી શકતો નથી. કર્તૃત્વના ઘરમાં જવાની કલ્પના પણ તેને અકળાવી મૂકે છે.

તદેવ રૂપં રમણીયતાયા:

બહિર્ભાવમાં અપ્રવૃત્તિ.

સ્વભાવ તરફ ગતિ...

એ સાધકનો આનંદ કેવો તો દિવ્ય હોય છે ! જ્ઞાનસાર એને વર્ણવે છે આ રીતે: 'જ્યોતિર્મયીવ દીપસ્ય, ક્રિયા સર્વાપિ ચિન્મયી । યસ્યાનન્ય-સ્વભાવસ્ય, તસ્ય મૌનમનુત્તરમ્ ॥'

દીપક પ્રજળે છે. એની વાટનું નીચે જવું, ઉપર ઊઠવું; હવાને કારણે પ્રકાશનું ટિમટિમાવું; શું બધું મોહક નથી લાગતું ? એની પ્રજળી ઊઠવાની દરેક ક્ષણોને એક સૌન્દર્ય હોય છે... પ્રકાશમયતાની એ ક્ષણો. અને બદલાતા જતાં એ પ્રકાશરૂપો જ કવિ માધના શબ્દોમાં રમણીયતાના પ્રતિરૂપો બની રહે છે. (ક્ષણે ક્ષણે યત્રવતામુપૈતિ, તદેવ રૂપં રમણીયતાયા: ।)

એ દેખાતી ભિન્નતાની પાછળ પણ છે એકાકારતા : રમણીયતાની, મોહકતાની...

‘રસો વૈ સઃ’

આત્મા આત્માને જાણે. આત્મા વડે, આત્માને વિષે... ‘મન્યતે યો જગત્ તત્ત્વમ્’નો ઈશારો અહીં છે. આત્મતત્ત્વની અનુભૂતિ. ‘અધ્યાત્મભિન્દુ’ માં ઉર્ધ્વવર્ધન ઉપાધ્યાયજીની રસસિક્તા અભિવ્યક્તિ છે: ‘તે’ દેખાઈ ગયો તો બીજું જોવા જેવું છે પણ શું ?

‘તે’ આત્મા... સાધકની દૃષ્ટિએ.

‘તે’ પરમાત્મા... ભક્તની દૃષ્ટિએ.

હું અને તું ની દુનિયામાંથી ‘તે’ની દુનિયામાં જવું... ને ઉપનિષદના ઋષિ તો કહેશે: ‘રસો વૈ સઃ...’ રસ તે જ છે.. બાકીનું બધું છે કુચ્ચા...

પર્યાયોની રાસલીલા

અથવા : જગતનું તત્ત્વ એટલે ઉત્પત્તિ અને નાશ વચ્ચે પણ પદાર્થનું ધ્રોવ્ય. આત્મદ્રવ્યને આવી રીતે જાણનારને પીડા ક્યાંથી હોય ? આચારાંગ સૂત્ર કહે છે: ‘કા અરઙ્ ?’

પર્યાયોની રાસલીલા ચાલી રહેલી હોય છે. બાળક યુવાન બને છે. યુવાન વૃદ્ધ બને છે. પણ 'તે..' ? તે તો છે અવિનાશી દ્રષ્ટા.

દ્રષ્ટા પોતાનું દ્રષ્ટાપણું અકબંધ જાળવે. દશ્યોની જોડેની પોતાની દૂરી એ જાળવી રાખે.

દ્રષ્ટા તે મુનિ. દ્રષ્ટાપણું તે મુનિત્વ. (સમ્યક્ત્વમેવ તન્મૌનમ્.) કર્તા લેપાય. દ્રષ્ટા ન લેપાય. આચારાંગ સૂત્ર કહે છે: 'ઉદ્દેસો પાસગસ્સ ણત્થિ...' દ્રષ્ટાને ઉપદેશ નથી.

આત્માનુભૂતિ.

આત્મા આત્મા વડે, આત્માને વિષે, આત્માને જાણે.

તમારી ભીતર તમારે ઊતરવું જ રહ્યું.

પત્રકાર અને લેખક કાન્તિ ભટ્ટ ઋષિકેષ ગયેલા. ગાયત્રી પીઠવાળા આચાર્ય શ્રી રામ શર્માને કાન્તિ ભટ્ટે કહ્યું : ગંગાના માહાત્મ્ય વિષે કશુંક કહો.

શ્રીરામ શર્માએ સામે પૂછ્યું : તમે ગંગાજીમાં સ્નાન કરી આવ્યા ?

કાન્તિભટ્ટ કહે : ના.

શ્રી રામશર્મા : તમે ગંગાજીમાં સ્નાન કરો. થોડીવાર પડ્યા રહો... થોડાક વિકલ્પોને હટાવીને. તટસ્થ બનીને... ગંગાજી પોતે જ કહેશે કે પોતે શું છે ? ગંગાને તમારે અનુભવવી જોઈએ...

ગંગામાં ઊતરો. ગંગાને અનુભવો.

આ જ વાત આત્મા માટે થઈ ને ?

ભીતર ઊતરીએ.

આધારસૂત્ર

ળાઙવત્તતિ અંજૂ ॥ -આચારાંગસૂત્ર
(પ્રભુધ્યાનદશાને છોડતા નથી)

● અયમંતરંસિ કો ઇત્થ, અહમંસિત્તિ ભિક્ખુ આહટ્ટુ ।
અયમુત્તમે સે ધમ્મે, તુસિણીએ કસાઙ્ગે ઝાઙ્ગ ॥

(આચારાંગસૂત્ર, ૯/૨/૧૨)

આ વખતે કોઈએ પૂછ્યું : કોણ છે ? પ્રભુએ કહ્યું : હું ભિક્ષુ છું....
પણ કોઈ ગુસ્સે થતું તો પ્રભુ મૌન રહેતા... ને ધ્યાન કરતા.)

● અદુ પોરિસિં તિરિયં ભિત્તિં, ચક્ખુમાસજ્જ અન્તસો ઝાઙ્ગ.' (પહોર
સુધી પ્રભુ ચક્ષુને નીચે સ્થાપી ચાલતા હતા. ને આ જ તેમનું ધ્યાન હતું.)

-આચારાંગસૂત્ર ૯/૧/૫

સાધના સંકેત

- ધ્યાન એટલે ઉપયોગનું સ્વ તરફ સ્થિર થવું.
- ધ્યાન એટલે Being. અસ્તિત્વ
- સંસાર એટલે કર્તૃત્વ. Doing.

પ્રભુ મહાવીર દેવની લોકોત્તર સાધના

પરમપાવન આચારાંગ સૂત્રના નવમા અધ્યયનમાં પ્રભુ મહાવીર દેવની લોકોત્તર સાધનાનું-સાડા બાર વર્ષ સુધી ફેલાયેલી એ રોમહર્ષક સાધનાનું-વર્ણન આવે છે.

બે નાનકડા સૂત્રખંડોના સન્દર્ભે અહીં પ્રભુની સાધનાને જોઈએ.

એક નાનકડું સૂત્રખંડ છે : 'ળાઙ્વત્તતિ અંજૂ.' (પ્રભુ ધ્યાનદશાને છોડતા નથી.)

પહેલાં પૃષ્ઠભૂ જોઈએ. પ્રભુ એક વૃક્ષની નીચે ધ્યાન કરવા ઊભા છે. કો'ક અજ્ઞાની માણસ ત્યાં આવે છે. ને કહે છે: 'અહીં કેમ ઊભો રહ્યો છે ? આ તો અમારો ચાલવાનો માર્ગ છે. હટી જા અહીંથી.' પ્રભુ આ શબ્દો સાંભળે છે. ધીરેથી ત્યાંથી ચાલે છે. એ સમયનો પ્રભુનો ચહેરો જોઈએ તો...! એ ધીર-

ગંભીર પ્રસન્નભાવ, ધ્યાનની શરીરના સ્તર પર ફેલાયેલી આત્મા... જોયા જ કરીએ આપણે તો. અપલક. જુગોના જુગો સુધી... પ્રભુનું એ ચાલવાનું... નીરખ્યા જ કરીએ... થોડે દૂર, બીજા એક વૃક્ષ નીચે જઈ પ્રભુ ધ્યાન ધરે છે.

હવે આ સૂત્ર ખંડ જુઓ. તમને એ સૂત્રખંડની આરપાર પરમાત્માની અપૂર્વ ધ્યાનાવસ્થા દેખાશે. 'ણાઙ્ગવત્તતિ અંજૂ.' કોઈનેય અપ્રીતિ થાય ત્યાં પ્રભુ રોકાઈ શકતા નથી. પ્રભુ ત્યાંથી ચાલે છે. પણ ધ્યાનદશાને છોડતા નથી. 'ગચ્છઙ્ગ, ણાઙ્ગવત્તતિ અંજૂ.'

ગત્યાત્મક ચિત્રના રૂપમાં હવે આ નાનકડું સૂત્ર ફેરવાઈ ગયું છે. જ્યારે જ્યારે આ સૂત્ર રટાશે, એ જ ધીર-ગંભીર-પ્રસન્ન મુદ્રા પ્રભુની દેખાયા કરશે. શબ્દોનું માનસ-ચિત્રના રૂપમાં ફેરવાઈ જવું...

અને હવે-

એકાદ કલાક કાયોત્સર્ગ ધ્યાનમાં રહીને જો તમે આ સૂત્રખંડને જુઓ તો... તમારું કાયોત્સર્ગ ધ્યાન પૂરું થયેલ હોય. તમે એણે છોડેલા સાક્ષીભાવના ઘેરા લયમાં હો. 'ણાઙ્ગવત્તતિ અંજૂ.' નો નવો સન્દર્ભ તમારી સામે આવશે. ધ્યાનનો અર્થ ઉપયોગનું સ્વ તરફ ફેંટાવું અને સ્થિર થવું એ તમને સમજાયેલું હોય છે; એટલે 'ણાઙ્ગવત્તતિ' પદને તમે શાશ્વતીના લયમાં જોઈ શકો છો. પ્રભુની ધ્યાનાવસ્થા સતત ચાલી રહી છે એની તમને પ્રતીતિ થાય છે.

પારણા વખતની વાપરવાની ક્રિયા વખતે કે વિહારની ક્ષણોમાં પ્રભુની ધ્યાનાવસ્થા-માત્ર ભીતર ઉપયોગનું સ્થિર થવું-કેવી નિરંતર ચાલુ છે, તે તમને દેખાશે.

'ણાઙ્ગવત્તતિ અંજૂ.' નાનકડું એ સૂત્રખંડ તમારા હૃદયનો કબજો લઈ લે છે. અને ત્યારે એ સૂત્રખંડે ઈંગિત કરેલી ધ્યાનદશાને આંશિક રીતે તમે અનુભવો છો.

અનુભૂતિની આધારશિલા પર સૂત્રને-ભગવાન સુધર્માસ્વામીની આ પ્રસાદીને-ઝીલવાની કેવી મઝા !

ક્રપાયવેગ + ધ્યાન

આગળનું એક સૂત્ર આ જ સાધનાભૂમિને વિશદ રીતે વ્યાખ્યાયિત કરે છે:

अयमंतरंसि को इत्थ, अहमंसित्ति भिक्खु आहट्टु ।

अयमुत्तमे से धम्मे, तुसिणीए कसाइए झाइ ॥ (१/२/१२)

પ્રભુ કોઈ ખંડેરમાં ઊભા છે અને કો'ક બહારથી પૂછે છે: કોણ છે અંદર? પ્રભુ કહેતા : હું ભિક્ષુ છું.. પણ જો ક્યારેક કોઈ માણસ અત્યંત ગુસ્સે થયેલ હોય તો પ્રભુ મૌન રહે છે... (તેના ક્રોધને દૂર કરવા માટે પોતાના તરફની કોઈ અસુવિધા લાગે તો તે દૂર કરે છે: દૂર ચાલ્યા જવા આદિની...) પણ, એનો એ ક્રોધ પ્રભુને ધ્યાનમાં જવામાં અવરોધ રૂપ બનતો નથી.

અદ્ભુત છે આ સૂત્ર ખંડ : 'કસાઈએ જાઈ...' સામી વ્યક્તિના કપાયાવેગની વચ્ચે પણ પ્રભુનું ધ્યાનમાં પ્રવેશવું, હોવું.

ઘણીવાર પ્રારંભિક સાધક નિમિત્તોની અસરમાં લપેટાઈ જતો હોય છે. આ સૂત્રખંડ કહે છે કે સાધના સ્થિર થાય છે ત્યારે નિમિત્તોની કોઈ અસર રહેતી નથી.

'કસાઈએ જાઈ...' ધ્યાન માટે હવે કોઈ જ પ્રતિકૂળ ભૂમિકા ન રહી. આ જ અભ્યસ્ત દશા છે ધ્યાનની.

શિખાઉ ડ્રાયવર ગાડી ચલાવતો હોય ત્યારે પગને બ્રેક વગેરે પર ને હાથને સ્ટીયરીંગ પર રાખવામાં કેટલો શ્રમ પડે છે ! ને કુશળતા મળી જાય છે ત્યારે... ! વાતો કરતાં કરતાં કે સિગારેટ ફુંકતાં ફુંકતાં તે આસાનીથી ગાડી હંકારે છે.

'કસાઈએ જાઈ...' દેખીતી પ્રતિકૂળ અવસ્થામાં પણ ધ્યાન ધરી શકાય, કરી શકાય, પ્રારંભી શકાય.

જો કે અહીં થોડીક ભાષાની નબળાઈ નડવાની જ. ધ્યાન કરવાનું એમ ઘણી વાર આપણે કહેતા હોઈએ છીએ. હકીકતે ધ્યાનમાં હોવાનું હોય છે. ધ્યાન એટલે સ્વરૂપસ્થિતિ. સ્વગુણોમાં સ્થિરતા.

અલબત્ત, અનુભવ ભાષાની અસમર્થતા દ્વારા થતી મુંઝવણ પેદા થવા દેતો નથી...

જૂનો અને નવો સાધક

એક આશ્રમમાં પ્રવેશિલ નવા સાધકે જુના સાધકને પૂછ્યું : ગુરુદેવનું પ્રવચન સાંભળતી વખતે ખાસ શો ખ્યાલ રાખવાનો ?

જુના સાધકે કહ્યું : વિદેશી ભાષાના શબ્દને સાંભળતા હોઈએ તે રીતે ગુરુના શબ્દો સાંભળવાના.

નવા સાધકને ખ્યાલ ન આવ્યો. પેલાએ સ્પષ્ટીકરણ આપ્યું : ધારો કે તમે હિન્દીભાષી છો. અંગ્રેજીભાષી વક્તાએ ‘ગુડ’ (Good) શબ્દ ઉચ્ચાર્યો. તમે કહેશો કે વાહ ! આ તો પરિચિત શબ્દ છે. ગુડ એટલે ગોળ, પણ ના અહીં તમે સમજો છો તે અર્થ નથી. વક્તાને અભિપ્રેત છે તે અર્થ સાચો છે. ગુડ એટલે સારું. ગોળ નહિ.

આનંદ જેવા શબ્દોને સમજવામાં આવી ભૂલ સતત થયા કરતી હોય છે. આનંદ શબ્દનો એ અર્થ નથી, જે સામાન્ય મનુષ્ય ધારતો હોય છે. રતિ, હર્ષ કે સુખની સંઘટનાથી પરિચિત મનુષ્ય સુખની માત્રામાં થોડોક વધારો તે જ આનંદ આ કલ્પના કરે છે. આનંદ તો છે ઉદાસીન ભાવ.

સુખ-દુખના દ્વન્દ્વથી ઉપર ઊઠેલા હોવું, દ્વન્દ્વાતીતતામાં હોવું; ને પછી સ્વગુણ સ્પર્શયુક્ત હોવું. તે છે આનંદ નામની સંઘટના.

અનુભૂતિના સ્તર પર જ આ અર્થ ઊગે.

તો, ધ્યાન એટલે Being. અસ્તિત્વ. Doing - કર્તૃત્વ તે સંસાર છે. Being - હોવું તે ધ્યાન. ‘ળાઙવત્તતિ અંજૂ.’ સૂત્ર પ્રભુની ચોવીસ કલાકની હોવાની-સ્વરૂપ સ્થિતિની દશા તરફ ઈશારો કરે છે. ‘કસાઙે ઙ્ઙાઙ...’ સૂત્ર ધ્યાનમાં પ્રવેશવા માટે કોઈ પણ ભૂમિકા પ્રતિકૂળ નથી એની વાત કરે છે.

‘ળાઙવત્તતિ અંજૂ...’ ના ઋજુ -ધ્યાન શબ્દ વડે આપણે દષ્ટાભાવને (દેખીતી ક્રિયાઓ વચ્ચે પણ ઊભરી આવેલા અકર્તાપણાને) લઈ શકીએ અને ‘કસાઙે ઙ્ઙાઙ...’ સૂત્રખંડમાં આવેલ ધ્યાન વડે કાયોત્સર્ગ ધ્યાન લઈ શકીએ.

ધ્યાન અને કાયોત્સર્ગની વ્યાખ્યાઓમાં જે શાસ્ત્રીય ફરક અપાયેલ છે, તે આપણને અહીં દેખવા મળે છે. ધ્યાન એટલે સ્વરૂપસ્થિતિ, સ્વગુણ સ્થિતિ... કાયોત્સર્ગની વ્યાખ્યા છે: કાયગુપ્તિ વત્તા ધ્યાન...

સાધક ઈર્યાસમિતિ પૂર્વક ચાલે છે ત્યારે તેનું ચાલવું પણ ધ્યાન છે. જુઓ આ મઝાનું સૂત્ર : ‘અદુ પોરિસિં તિરિયં મિત્તિં ચક્ષુમાસજ્જ અન્તસો ઙ્ઙાઙ...’ (૧/૧/૫) ટીકાકાર પૂજ્ય શીલાંકાચાર્ય ભગવંતે આ સૂત્રને ઈર્યાપરક

રૂપે વ્યાખ્યાયિત કરેલ છે. પ્રભુ ચક્ષુને નીચે સ્થાપીને ચાલતા હતા અને એ ઈર્ષ્યા તે જ ધ્યાન હતું. પ્રભુ ચાલતા હતા અને ધ્યાન દશાને છોડતા નહોતા. (ગચ્છઙ્ગ ણાઙ્ગવત્તતિ અંજૂ...) આ સૂત્ર ખંડનું કથયિતવ્ય અહીં સમજાઈ જાય.

‘કસાઙ્ગે ઝાઙ્ગ...’ સૂત્રખંડ કાર્યોત્સર્ગ ધ્યાનમાં પ્રવેશની વેળાનું છે. કાયગુપ્તિ પૂર્વક, જિનમુદ્રાએ કલાકો સુધી ઊભા રહેવા રૂપ આ કાયોત્સર્ગ ધ્યાન ચોવીસ કલાક ન હોઈ શકે.

આમ તો ધર્મધ્યાનાદિ પણ અન્તર્મુહૂર્તથી વધારે ન રહે; પરંતુ અહીં ઈર્ષ્યા આદિને પણ ધ્યાન રૂપે ગણેલ છે તે સંદર્ભમાં ચોવીસ કલાકનું ધ્યાન કહ્યું.

‘અદુ પોરિસિં તિરિયિં ભિત્તિં ચક્ષુમાસજ્જ અન્તસો ઝાઙ્ગ...’ (૧/૧/૫) સૂત્રનો એક અર્થ આ રીતે પણ કરાયો છે: એકાદ પ્રહર સુધી, પલકારો માર્યા વગર (અનિમેષ નયને) પ્રભુ ભીંત આદિ (કે સામે રહેલ પથ્થરનો ટૂકડો આદિ કોઈ પણ પદાર્થ) ને જોતા હતા અને એ જોવાની ક્ષણો ધ્યાન દશામાં ફેરવાતી. અહીં પદાર્થદર્શન પર્યાયદર્શન રૂપે પરિણમીને દ્રવ્યદર્શન (આત્મ દર્શન) માં ઠરતું.

અન્તકૃદ્ દશા સૂત્રમાં મહામુનિ ગજસુકુમારની સાધનાને વર્ણવતી વખતે મહામુનિનું આ વિશેષણ આપેલ છે : ‘एकपोग्गल निविट्ठदिट्ठी...’ એકાદ માટીના ઢેખાળા કે પથ્થરના ટૂકડાને જોતા તે મહામુનિ આત્મસ્થ બન્યા હતા.

દિવ્ય સાધના

પ્રભુની આ દિવ્ય સાધના.... ધ્યાન અને કાયોત્સર્ગમયી. એનું વિભાવન કરતાં આપણને પણ ધ્યાન અને કાયોત્સર્ગની દિવ્ય પ્રસાદી મળો!

આધારસૂત્ર

અકળ કળા જગજીવન ! તેરી.....
 અન્ત ઉદધિથી અનંત ગુણો તુજ,
 જ્ઞાન મહા લઘુ બુદ્ધિ જ્યું મેરી.....૧
 નય અરુ ભંગ નિક્ષેપ વિચારત,
 પૂરવધર થાકે ગુણ હેરી;
 વિકલ્પ કરત તાગ નવિ પાવે,
 નિર્વિકલ્પ તેં હોત ભયેરી.....૨
 અંતર અનુભવ વિન તુજ પદમેં,
 યુક્તિ નહિ કોઉ ઘટત અનેરી;
 ચિદાનન્દ પ્રભુ કર કિરપા અબ,
 કીજે તે રસ રીઝ ભલેરી.....૩

-ચિદાનંદજી, (૬, ચિદાનંદ બહોંતેરી)

પ્રભુ! તારી જ્ઞાનાદિ રૂપ કળા અકળ છે. બુદ્ધિથી એનો પાર શેં પમાય?
 તારું જ્ઞાન.....સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રના જળરાશિ કરતાંય અનંતગણું;
 મારી બુદ્ધિ સાવ નાનકડી. ચમચી જેવી. શું થઈ શકે એથી ? (૧)

સાત નય, સપ્ત ભંગી અને ચાર નિક્ષેપો...ગુણ સમૃદ્ધ, પૂર્વધર મહર્ષિઓ
 પણ આ બધાને વિચારતાં થાક્યા. લાગ્યું કે વિકલ્પોથી પ્રભુના - નિજના
 સ્વરૂપનો પાર નહિ પમાય; એટલે નિર્વિકલ્પ દશામાં જ તેઓ સ્થિર થયા.
 (૨)

આન્તરિક અનુભવ ન હોય ત્યાં સુધી પ્રભુ સ્વરૂપને પામવા માટે કોઈ
 માર્ગ નથી.

ને એ અનુભવ થશે પ્રભુની કૃપાથી. પ્રભુ ! મને અનુભવ રસ ગમે
 એવી દશા આપો ! (૩)

સાધનાર્ણ દિકાસ
નિર્વિકલ્પદશા

લીઓનાદોં દ વીચી 'મોનાલિસા' ચીતરતા હતા. ચિત્ર લગભગ પૂરું થયેલું. એક મિત્ર લીઓનાદોંના ઘરે આવ્યો. બે-ચાર દિવસ તે રહ્યો.

ફરી બે વર્ષ પછી તે મિત્રને ચિત્રકારને ત્યાં આવવાનું થયું. તેની નવાઈ વચ્ચે ચિત્રકાર મોનાલિસાને નિખારી રહ્યા હતા. પૂછ્યું મિત્રે : હમણાં ફરીથી આ ચિત્ર હાથમાં લીધું? બે વર્ષ અગાઉ હું આવેલો ત્યારે તો આ ચિત્ર પૂરું થઈ ગયેલું હતું.

લીઓનાદોંએ કહ્યું : આ ચિત્ર પર જ કાર્ય ચાલુ રહ્યું છે. વચ્ચે બીજું કોઈ કામ હાથ પર લીધું નથી. 'શું કર્યું બે વર્ષમાં ?' 'મોઢાના ભાવ સૂક્ષ્મ બનાવ્યા. નાક થોડું સરખું કર્યું.....'

'મોનાલિસા' વિશ્વભરની કળા-કૃતિઓમાં મોખરાના સ્થાને છે એની

પાછળ છે કળાકારની આ સાધના, કળાકારની દૃષ્ટિનું આ ઊંડાણ. વર્ષો સુધી ‘મોનાલિસા’મય બનેલ કળાકાર જ ‘મોનાલિસા’ રચી શકે ને !

સાધનાનું ઊંડાણ

સાધનામાં ઊંડાણ શી રીતે આવે ?

સાધનાની લંબાઈ મજાનાં અનુષ્ઠાનો છે, તો પહોળાઈ છે સુન્દર, શાસ્ત્રીય પંક્તિઓ પરનું ચિન્તન. પણ ઊંડાણ શું છે ? ઊંડાણ છે અનુભૂતિ.

નિર્વિકલ્પ દશાની આધારશિલા પરનો સ્વગુણોનો સ્પર્શ તે જ અનુભૂતિ છે.

વિચારોનું મૂળ છે રાગ-દ્વેષ. મૂળિયા શિથિલ બન્યા તો વિચારો પાંખા બનશે જ. અને એ શિથિલ મૂળિયાવાળા છુટ્ટા છવાયા વિચારો હશે તો પણ એ હેરાન કરનારા નહિ બને. હકીકતમાં, વિચારો છે ચિત્તાકાશમાં, સાધક છે ચિદાકાશમાં. વિચારો સાધકને શું કરી શકે ? આકાશમાં વાદળ હોય તો હોય; તેથી આપણને શું ?

લગભગ વિચારો ‘હું’ને કેન્દ્રિત કરીને ચાલતા હોય છે. ‘હું’નું શિથિલીકરણ થાય તો વિચારોની માત્રા ઘટે જ.

શિથિલ મૂળિયાવાળા વિચારો તે જ નિર્વિકલ્પાવસ્થા. અલબત્ત, પ્રારંભિક સાધકના સ્તરની. પછીની નિર્વિકલ્પ દશા મોહકાયની આધારશિલા પરની હોય છે.

આ ઘર કોનું ?

આઈન્સ્ટાઈનના જીવનની એક સરસ ઘટના છે. રાત્રે દશેક વાગ્યે કોઈ મિત્રના ત્યાં પોતે ગયા. બારેક વાગ્યા હશે. પોતે એ જ ભૂલી ગયા કે પોતે મહેમાન તરીકે કો’કને ત્યાં આવ્યા છે. એમને એમ થયું કે પેલા ભાઈ મહેમાન તરીકે પોતાને ત્યાં આવેલ છે. ને મહેમાનને કેમ કહેવાય કે તમે ક્યારે ઊઠશો ?

એક, દોઢ.... ઘડિયાળનો કાંટો ફરતો ગયો. જજમાનને ઊંઘ આવતી હતી. પણ આવડા મોટા સન્માનમય અતિથિને કેમ કહેવાય કે આપ ક્યારે જશો ?

છેવટે આઈન્સ્ટાઈને કહ્યું : તો આપણે ઊઠીશું ? જજમાન કહે : હા જી, પધારો ! હું ગાડીમાં આપને મૂકવા આવું.

ને આઈન્સ્ટાઈન ચમક્યા : અચ્છા, આ તમારું ઘર છે, ને હું મહેમાન છું; એવું હતું ? ઓ બાપ રે, હું તો ક્યારનો વિચારતો હતો કે તમે ઊઠવાનું નામ કેમ લેતા નથી ?

આઈન્સ્ટાઈન જેવાના વિચારોની પાછળ શું હોય ? મન લગભગ તો બ્રહ્માંડના કે ભીતરના કોઈ વિષયમાં લીન બનેલું હોય અને બહારથી વ્યવહાર સાચવવા વાતચીતના દોરને ચલાવ્યા કરતા હોય. ને તો જ ઉપર કહી તેવી ઘટના ઘટી શકે ને !

‘હું તમારા જેવો જ છું !’

એકવાર આઈન્સ્ટાઈન એક હોટલમાં ગયેલા. વેઈટરે મેનુ-કાર્ડ આપ્યું. આઈન્સ્ટાઈન વાંચવાના ચશ્મા ભૂલી ગયેલા. તેમણે વેઈટરને કહ્યું : તું વાંચ તો મેનુ-કાર્ડ. પીરસણિયો એમ સમજ્યો કે સાહેબ અભણ છે. એણે કહ્યું : સાહેબ, હું ય તમારા જેવો જ છું ! મનેય વાંચતા નથી આવડતું.

આઈન્સ્ટાઈન હસી પડ્યા.....

અહંકાર બહુ જ નાના વર્તુળમાં આવેલ હોય તો જ આવા સ્થળે હસી શકાય.

પ્રભુનું રક્ષાછત્ર

અનુભૂતિને વ્યાખ્યાયિત કરે છે અનુભૂતિવાન સાધકના શબ્દો. પૂજ્યપાદ ચિદાનન્દજી મહારાજનું અનુભૂતિવાન સિદ્ધોની દુનિયામાં બહુ મોટું નામ છે. એમના એક પદને જોઈએ. પ્રારંભ જ કેટલો મીઠડો છે ! : ‘અકળ કળા જગજીવન! તેરી...’ પરમાત્મા છે જગજીવન. પ્રાણવાયુ શરીરને જીવાડી શકે. પરમાત્મા ભાવપ્રાણને રક્ષે છે. સાધનાના જન્મદાતા પણ પ્રભુ છે. એના રક્ષક પણ પ્રભુ છે. પ્રભુના રક્ષાછત્ર વિના સાધનાને ટકાવી રાખવી અઘરું નહિ પણ અશક્ય કાર્ય છે.

ઘણીવાર આવું બને છે : એક ક્ષણ. વિભાવોમાં જવા મન તૈયાર થઈ ગયું હોય. સાધનાનો મહેલ પડું-પડું થવા લાગે તેવી ભીતિ હોય અને કો’ક એને ટકાવી દે છે. આ કોઈ તે બીજું કોઈ નહિ. ‘એ’જ છે. પરમાત્મા જ. એ

એક ક્ષણ એણે આપણને સાચવ્યા ન હોત તો... કમકમાટી છૂટી જાય. લક્ષ્મણરેખાને કુદાવવાની તૈયારી પૂરેપૂરી થઈ ગઈ હોય અને એનો સાદ કાને પડે : નહિ, મારા લાલ ! તારે એ બાજુ જવાનું નથી.

પરમપાવન આચારાંગજીનું એક સૂત્ર પહેલીવાર વાંચ્યું ત્યારે ખરેખર આ ભાવ અનુભવેલો....સૂત્ર આ હતું : ‘એસ ખલુ ગંથે, એસ ખલુ મોહે, એસ ખલુ મારે, એસ ખલુ ણિરણે...’ ક્રોધાદિ વિભાવ તરફ જવા સાધક સજ્જ બન્યો છે. ને પ્રભુનું આ વચન આવી પડે છે : અરે, આ ક્રોધ તો ગાંઠ છે, અજ્ઞાન છે, મૃત્યુ છે અને નરક છે... આ જ મૃત્યુ ! આ જ નરક ! સાધક વિભાવો ભણી જઈ શકતો નથી...

તર્ક અપ્રતિષ્ઠિત

‘અકળ કળા જગજીવન ! તેરી....’ પ્રભુ ! તારી કળા - જ્ઞાનાદિક સંપદા કેવી તો સુંદર ! કેવી ભવ્ય ! પણ અકળ... જેને બુદ્ધિ દ્વારા સમજી ન શકાય. આચારાંગ સૂત્ર સ્પષ્ટ કહે છે : ‘તત્કા તત્થ ન વિજ્ઞંતિ, મઙ્ગ તત્થ વિગાહિયા.....’ (તર્કનો ત્યાં પ્રવેશ નથી.)

શંકરાચાર્યનું પ્રસિદ્ધ સૂત્ર છે. ‘તર્કઃ અપ્રતિષ્ઠિતઃ.’ સાધનાના માર્ગમાં તર્કનું શું મૂલ્યાંકન હોઈ શકે ? અનુભવ : એક નવી જ દુનિયા. બુદ્ધિએ જેને જોઈ જ નથી. બુદ્ધિ ત્યાં ગૂંપચાઈ જ જાય.

બુદ્ધિ તોડી શકે. ઘણાઓ સાથેના સંબંધોને સ્વાર્થીય બુદ્ધિએ તોડ્યા. બુદ્ધિ તોડે. હૃદય જોડે. નિઃસ્વાર્થ લાગણીથી છલકાતું હૃદય પૂલ જેવું બની શકે. પણ એ જોડમાં પણ ક્યારેક સંકુચિતતા ભળી રહે - અનાદિના અભ્યાસને કારણે - તો વાત ફરી એની એ બની રહે.

પ્રભુ પ્રત્યેનો હૃદયમાં જાગેલો પ્રેમ આખી પરિસ્થિતિને ફરી પલટી શકે... જોડ જ જોડ.

પ્રોફેસર અને ખેડૂત

રેલ્વેના ડબ્બામાં બે જણ બેઠેલા. એક પ્રોફેસર અને ખેડૂત. પ્રોફેસરે ખેડૂતને કહ્યું : ચાલો, સમય પસાર કરવા અરસપરસ કશુંક પૂછવાનું કરીએ ને એ ખેલને રસપ્રદ બનાવવા હારવા-જીતવાનું તત્ત્વ ઉમેરીએ.

ખેડૂત કબૂલ થયો. પણ એણે કહ્યું : તમે બહુ ભણેલા છો. હું અભણ છું. તમે હારો તો દશ રૂપિયા આપો ને હું હારું તો એક રૂપિયો આપું. પ્રોફેસરે કબૂલ થયા.

ખેડૂતે પૂછ્યું : એવું કયું પંખી છે, જેને બે ચાંચ છે, પાંચ પગ છે...ગળે લીલો પટ્ટો છે. પ્રોફેસર વિચારમાં પડી ગયા. સલીમ અલીનું બર્ડ એન્સાયક્લો-પેડિયા ઘણીવાર ઉથલાવી ગયેલા. પણ આવું પંખી....? અસંભવ.

પ્રોફેસરે દશની નોટ કાઢી ખેડૂતને આપી. ખેડૂતે ગજવામાં મૂકી દીધી. પ્રોફેસરે હવે પ્રશ્ન પૂછવાનો હતો. પ્રોફેસરે પૂછ્યું : તમે કહ્યું તેવા પંખીનું નામ શું ?

ખેડૂતે રૂપિયાની નોટ કાઢી પ્રોફેસરને આપી : ‘મને પણ નામ આવડતું નથી. !’

બુદ્ધિની પહોંચ કેટલી !

બુદ્ધિની ચમચી આ નાની સી

‘અકળ કળા જગજીવન ! તેરી....’ તમારું જ્ઞાન.....કેટલું વિસ્તૃત ! ‘અંત ઉદધિથી અનંત ગુણો તુજ જ્ઞાન...’ સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રના જળરાશિ કરતાંય અનંતગણું તમારું જ્ઞાન. અને મારી બુદ્ધિ સાવ નાનકડી. બુદ્ધિની આ ચમચીમાં જ્ઞાનનો સમુદ્ર શેં સમાય ?

પૂ. દેવચંદ્રજી મહારાજે સરસ સવાલ ઉઠાવ્યો છે : પ્રભુના અદ્ભૂત જ્ઞાનાદિ ગુણોનું આકલન કોણ કરી શકે ? જવાબ આપ્યો છે : આકલન એ જ કરી શકે, જેની પાસે કેવળજ્ઞાન આદિ હોય ! (‘પ્રભુનો અદ્ભૂત યોગ સ્વરૂપ તણી રસા હો લાલ, ભાસે વાસે તાસ, જાસ ગુણ તુજ જિસ્યા હો લાલ !’ -સુવિધિ જિન સ્તવન.)

વિકલ્પો ક્યાં સુધી ?

વિકલ્પો / કલ્પનો અમુક હદ સુધી કામના કહી શકાય. એ પછી એમને છોડવા જ પડે. ગાડીમાં એક સજ્જન ઘર સુધી આવી શકે. પણ પછી ઘરમાં જવું હોય છે ત્યારે ગાડી છોડી દેવાની હોય છે.

વિકલ્પો શું કરી શકે ?

તમે જે જગ્યાએ ગયા જ નથી, એ જગ્યા માટે તમે- જ્યારે સાંભળ્યું હોય છે એ વિષે ત્યારે- શું વિચારી શકો ? એ જગ્યા બહુ સારી છે. ત્યાં આનંદ આવે.... અને આ વિચાર એ સ્થળે જવા માટે તમને સક્રિય બનાવે.

આવું જ કંઈક આત્મા સંબંધી વિચારણા કરી શકે. ‘જે સ્વરૂપની પ્રાપ્તિને જ્ઞાની પુરુષો અનંત આનંદમયી કહે છે, તે મને ક્યારે મળે ? એ માટે મારે કયો માર્ગ લેવો જોઈએ ?’ આવું મન્યન થઈ શકે.

એટલે, વિચારો એક ભૂમિકાને નિષ્પત્ત કરી શકે. વિચારોની ગાડીમાં તમે તળેટી સુધી આવી શકો. પછી તમારે ચડવું રહ્યું.

રામકૃષ્ણ પરમહંસ એક સરસ વાત કહેતા : બ્રાહ્મણો ભોજનખંડમાં બેઠેલા હોય. પતરાળીમાં લાડુ-દાળ પીરસાતા હોય.... અવાજ અવાજ થઈ ગયેલ હોય. પણ જ્યાં ‘હર હર મહાદેવ’ કહીને જમવાનું ચાલુ થાય ત્યાં....? ગહન ચુપ્પી.

શબ્દો ક્યાં સુધી ? ભોજનાનંદ શરૂ ન થાય ત્યાં સુધી. વિકલ્પો ક્યાં સુધી ? અનુભૂતિ ન મળે ત્યાં સુધી.

વિચારો બે જાતના

અહીં સાધકને નિરર્થક વિચારોમાંથી તો મુક્તિ મળી જ ગઈ છે : હવે એને જોઈએ છે અનુભવી પુરુષોના તે દુનિયાના શબ્દો. તેની પાસે વિચાર છે તો પણ એ તે દુનિયા જોડે સંબદ્ધ થવા માટે જ.

પણ એ વિચારો ઊંડી ડૂબકી મારવા માટે તરણ હોજની બહાર આવેલું સીડીનું મથાળું છે; જ્યાંથી એણે ઊંડા પાણીમાં ઝંપલાવવું છે.

આવું થશે : આચારાંગ સૂત્રનો એકાદ શબ્દ, એકાદ પંક્તિ....એને થોડીવાર ઘૂંટી....ને તૈયાર છે સાધક અનુભૂતિના ઊંડાણમાં જવા માટે.

તો, અહીં વિકલ્પ નિર્વિકલ્પતાની આધારશિલા થઈ, એટલે તારણ આ નીકળ્યું કે જે વિચાર નિર્વિકલ્પા, નિર્દ્વન્દ્વા અનુભૂતિનું સાધન બની શકે એ વિચાર કામનો.

જ્યારે વિચારવાનો થાક લાગે છે

પણ જ્યારે-

સાધના ઘુંટાઈ જાય છે અને એવી અભ્યસ્ત બની જાય છે કે સાધનાને શરુ કરવા કોઈ વિચારવાની જરૂરિયાત નથી પડતી....બેઠા ને ધ્યાન શરૂ. અથવા તો કહો કે ભીતરી ધ્યાનદશા સંતત ચાલુ રહ્યા કરે છે. ત્યાં વિકલ્પોની આવશ્યકતા નથી. અને વિકલ્પો ચાલુ રહે તો તેમનો થાક વરતાય.

આ પૃષ્ઠભૂ પર આ પંક્તિ આવી છે : ‘નય અરુ ભંગ નિક્ષેપ વિચારત, પૂરવધર થાકે ગુણ હેરી; વિકલ્પ કરત તાગ નહિ પાયો, નિર્વિકલ્પ તે હોત ભલેરી...’ નયોનો, સમભંગીનો કે ચાર નિક્ષેપોનો વિચાર પૂર્વધરોને થકવી દે છે.

કારણ કે વિચાર પોતીકું સ્વરૂપ નથી. પરાયું સ્વરૂપ છે. ને જ્યાં પરદશા છે ત્યાં થાક અનુભવાય જ. બોલવાનો પણ થાક લાગે. વિચારવાનો પણ.

આ એક અનુભવ

સાધનાની એક દશાએ આ અનુભવ થતો હોય છે : બૌદ્ધિકોની સામે બોલવાનું હોય, વિચારવું પડે... પણ વધુ વખત વિચારો તો માથું દુખતું હોય તેવું લાગે. હળવા થવા તમારે સૂઈ જવું પડે.

સૂતાં પછી ઊઠીએ ત્યારે સ્ફૂર્તિ, હળવાશ શેના કારણે આવે છે ? વિચારો બંધ થઈ ગયેલ હોય છે ને ઊંઘમાં. એ કારણે !

‘પૂરવધર થાકે....’ વિચાર થકવાડે. નિર્વિચાર સ્ફૂર્તિ લાવે.

‘વિકલ્પ કરત તાગ નહિ પાયો, નિર્વિકલ્પ તેં હોત ભલેરી....’ વિકલ્પોથી-કોરા વિકલ્પોથી શું મળી શકે ?

પરમ રસ

પ્રભુના સ્વરૂપને સમજવું છે. કોઈ યુક્તિ, કોઈ વિકલ્પો; અહીં કશું જ કામ નથી આવતું. સાધક આત્માનુભૂતિની દશા પામે છે ત્યારે જ તેને પરમાત્મદશાનો ખ્યાલ આવે છે. ‘અંતર અનુભવ વિન તુજ પદમે, યુક્તિ નહિ કોઉ ઘટત અનેરી...’ નિજગુણાનુભૂતિ દ્વારા જિનગુણાનુભૂતિ.

નિર્વિકલ્પદશાની આધારશિલા પર નિજગુણોનો સ્પર્શ....જ્ઞાતાભાવ, દ્રષ્ટાભાવ, ઉદાસીનભાવ. આ નિજગુણનો સ્પર્શ જેમ જેમ ઘેરાતો જાય છે તેમ તેમ પરમાત્મદશાના આનંદનો તાળો લાગવા માંડે છે. આંશિક જ્ઞાતાભાવ

કે દૃષ્ટાભાવમાંય આવું સુખ હોય તો કેવળજ્ઞાનની કક્ષાએ કેવો આનંદ
લહેરાતો હોય....

તો હવે જોઈએ નિજગુણાનુભૂતિ.

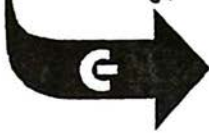
એ શી રીતે મળે ?

‘ચિદાનન્દ પ્રભુ ફરી કિરપા અબ દીજે તે રસ રીઝ ભરેલી...’ પ્રભુ !
કૃપા કરીને તે રસ - પરમ રસ પ્રત્યેનું આકર્ષણ આપો !

એવું અદમ્ય આકર્ષણ..... પર રસ છૂટી જાય. પરમરસ ઘુંટડે ઘુંટડે
પીવા મળે.

આધારસૂત્ર

કર લે ગુરુગમ જ્ઞાન વિચારા...
 નામ અધ્યાતમ ઠવણ દ્રવ્યથી,
 ભાવ અધ્યાતમ ન્યારા....૧
 એક બુંદ જળથી એ પ્રગટ્યા,
 શ્રુતસાગર વિસ્તારા;
 ધન્ય જિન્હોને ઉલટ ઉદધિકું,
 એક બુંદ મેં ડારા....૨
 બીજરુચિ ધર મમતા પરિહર,
 લહી આગમ અનુસારા;
 પરપખથી લખ ઇણ વિધ અપ્પા,
 અહિ કંચુક જિમ ન્યારા....૩
 ભાસ પરત ભ્રમ નાસહુ તાસહુ,
 મિથ્યા જગત પસારા;
 ચિદાનંદ ચિત્ત હોત અચળ ઈમ,
 જિમ નભ ધ્રુક તારા....૪

-ચિદાનંદજી, (૨૧, ચિદાનંદ બહોંતેરી)

(હે આત્મનૂ ! ગુરુની દૃષ્ટિએ જ્ઞાનનો વિચાર કર.... અધ્યાત્મનો વિચાર કરીએ તો : નામઅધ્યાત્મ, સ્થાપનાઅધ્યાત્મ અને દ્રવ્યઅધ્યાત્મથી ભાવઅધ્યાત્મ બિલકુલ ભિન્ન થશે. (૧)

એક બુંદ જળ - ત્રિપટ્ટીમાંથી આ શ્રુતસાગરનો વિસ્તાર સરજાયો છે. તે સાધકોને ધન્યવાદ છે, જેમણે ઉદધિને ઉલટાવીને એક બિન્દુમાં - આત્મ-સાક્ષાત્કારમાં - સમાવી દીધો છે. (૨)

હે સાધક ! આગમને અનુસારે બીજરુચિ (થોડા શબ્દોમાં ઘણું સમજવું તે બીજ રુચિતા છે) થઈ સંસારના મમત્વને છોડી દે. અને એ રીતે પુદ્ગલભાવથી બિલકુલ ભિન્ન રૂપે આત્મસ્વરૂપને તું સમજ. જેમ સર્પ તેની કાંચળીથી ભિન્ન છે તેમ. (૩)

જ્યારે આવું આત્મસ્વરૂપનું ભાસન થાય છે ત્યારે ભ્રમ નષ્ટ થાય છે અને આ જગત મિથ્યા રૂપ લાગે છે. આવી સ્પષ્ટ પ્રતીતિ આત્મસ્વરૂપના ભાસનથી થાય છે. આકાશમાં ધ્રુવના તારા જેવું નિશ્ચળ ચિત્ત હોય છે આવા સાધકનું. (૪)

‘સમુંદ સમાના બુંદ મેં.....’

આમને-સામને ખૂલતાં બે સૂત્રો કબીરજીએ આપ્યાં છે : ‘બુંદ સમાના સમુંદમેં.....’ અને ‘સમુંદ સમાના બુંદમેં’. અહીં બિન્દુ તરીકે જીવાત્મા છે. સિન્ધુ તરીકે પરમાત્મા છે.

અહીં સાધકની સાધના એ થશે કે એ પોતાના વ્યક્તિત્વની અલગ પહેચાન ભૂંસી નાખશે, અને ત્યારે એ પોતે બિન્દુ મટીને સિન્ધુ બનશે.

હવામાં તરતું પાણીનું એક બિન્દુ... એ ધૂળમાં પડે તો ? શું એનું ભવિષ્ય ? પણ એ ગંગામાં કે સાગર પર પડે તો.....? એ બિન્દુ સિન્ધુમાં સમાઈ અમર બની જાય સિન્ધુ રૂપ બની જાય. ‘સમુંદ સમાના બુંદમેં.’

પૂજ્યપાદ ચિદાનંદજી આ પદમાં એક અલગ જ પ્રકારના બિન્દુ અને સિન્ધુની વાત લઈ આવ્યા છે.

પદને ધીરે ધીરે ખોલીએ.

સદ્ગુરુની દૃષ્ટિ

મીઠડો પ્રારંભ પદનો : કર લે ગુરુગમ જ્ઞાન વિચારા....' એવું તો નથી જ કે અત્યાર સુધીમાં ક્યારેય જ્ઞાનની વાત ન સાંભળી હોય કે ન વિચારી હોય.... જ્ઞાનની વાત સાંભળી, વિચારી. પણ ક્યાં ચૂક થઈ ગઈ? એ ચૂક ભણી આંગળી ચીંધવાથી પદનો ઉઘાડ થયો છે : 'કર લે ગુરુ ગમ જ્ઞાન વિચાર...' જ્ઞાનની વાતો વિચારી; પણ દૃષ્ટિ ગુરુની ન હતી, તમારી હતી. ને માટે ભૂલો જ ભૂલો થઈ.

આનંદ એટલે શું ?

અનુભૂતિ વગરની અભિવ્યક્તિ....શો એનો અર્થ ?

એક નેતા અમેરિકા વિષે સરસ વાતો કહી રહ્યા હતા. એક જણે પાછળથી પૂછેલું : તમે ક્યાં અમેરિકા ગયેલા છો ? નેતાએ કહ્યું : હા, પણ સાંભળનારાય ક્યાં અમેરિકા ગયેલા હતા ?

ઠાલી અભિવ્યક્તિ....અધ્યાત્મની દુનિયામાં તો આવી અભિવ્યક્તિ-ઓનું ઘોડાપૂર ચાલ્યું છે હમણાં. અનુભૂતિવાન મનુષ્યની અભિવ્યક્તિનો જ અર્થ રહેતો હોય છે. અને એ વાતો સાંભળવાની શી રીતે ?

આધ્યાત્મિક વાતોને બુદ્ધિના સ્તર પર ઝીલવાનો કોઈ અર્થ નથી. જેમ કે વક્તા પેલે પારની દુનિયામાં કેવો આનંદ છે એની વાત કરશે ત્યારે શ્રોતા આનંદ શબ્દના અર્થમાં ગોટાળો કરી નાંખશે. રતિ હર્ષ કે સુખની દુનિયાથી પરિચિત શ્રોતા સુખની માત્રમાં થોડાક થતા વધારાને આનંદ તરીકે લેખશે.

નહિ, સુખ ઈન્દ્રિયોના ને મનના સ્તરની વાત છે. આનંદ ઈન્દ્રિયો અને મનને પારના જગતની વાત છે. પરમતારક શ્રેયાંસનાથ પ્રભુના સ્તવનમાં પૂજ્યપાદ આનંદધનજી મહારાજે આધ્યાત્મિક તત્ત્વોને સાંભળવાની વિધિ બતાવી : 'શબ્દ અધ્યાત્મ અર્થ સુણીને, નિર્વિકલ્પ આદરજો રે...' શ્રોતાએ પોતાના વિકલ્પોની ભૂમિકા પર પ્રભુના શબ્દોને ન ઝીલવા જોઈએ.

બુદ્ધ અને આનંદ

હકીકતમાં, વિકલ્પોનું એવું ઘોડાપૂર ચાલતું હોય છે કે એમાં પ્રભુના શબ્દો ક્યાંય તણાઈને વહી જાય.

મહાત્મા બુદ્ધ દરેક વાત ત્રણ વાર દોહરાવીને કહેતા. એક વાર પટ્ટશિષ્ય આનંદે પૂછ્યું : આપ દરેક વાત ત્રણ વાર કેમ કહો છો ?

બુદ્ધ હસ્યા. બુદ્ધે કહ્યું : તમને લોકોને તો ત્રણસો વાર એકની એક વાત કહેવી પડે તેવી છે.

“કેમ એમ ?”

“તમે તમારા વિચારોમાં એવા મશગુલ હો છો કે અમારા શબ્દો ઉપરથી જ નીકળી જતા હોય છે. ક્યારેક જ એ શબ્દ તમારા અન્તસ્તરને સ્પર્શી જાય.”

રાધાવેદ

અર્જુન રાધાવેદ માટે સજ્જ થઈને ઉભેલો. રાધા નામની પૂતળી ફર્યા કરે. તેની નીચે બીજાં ચક્રો આમ ને તેમ ચાલે. નીચે પાણીના કુંડમાં નજર નાખી એવી પળ શોધવાની જ્યારે બધાં જ ચક્રો સમાન્તર ખૂલેલાં હોય, એક જ સનસનાટ કરતું બાણ ને પૂતળીની આંખ વીંધાઈ જાય.

અર્જુને શ્રીકૃષ્ણને પૂછ્યું : ધનુષ્ય-બાણ મારી પાસે. બધાં જ ચક્રો પર દૃષ્ટિ રાખવાની મારે. બાણ છોડવાનું મારે. આપ શું કરશો ?

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : હું જળકુંડમાં રહેલ પાણી હવાના ઝપાટાને કારણે અસ્થિર ન બને તેની કાળજી રાખીશ.

સદ્ગુરુનું કાર્ય આ જ છે : તમારા ચિત્તને સ્થિર બનાવવાનું. એ સ્થિર ચિત્તમાં ગુરુના શબ્દો ધીરે ધીરે ઊતર્યા કરે.

અધ્યાત્મની વ્યાખ્યા

‘શબ્દ અધ્યાત્મ અર્થ સુણીને, નિર્વિકલ્પ આદરજો રે; શબ્દ અધ્યાત્મ ભજના જાણી, હાન ગ્રહણ મતિ ધરજો રે...’

એક વક્તા છે. સરસ રીતે આધ્યાત્મિક વાતો કહે છે. પણ એને સાંભળ્યા પછી લોકો એની ખૂબ પ્રશંસા કરે છે... ને એથી એને અહંકાર આવે છે. તો એ પ્રવચન પણ એના માટે છોડવા જેવી બાબત બની ગઈ.

ભીતર ઊતરવાનું દ્વાર બની રહે એવો શબ્દ પકડવાનો. જેનાથી બહારનો પથારો વધે એવો શબ્દ છોડવાનો.

શબ્દ અધ્યાત્મ ભાવઅધ્યાત્મમાં પરિણમવું જોઈએ. પૂજ્યપાદ આનંદધનજી મહારાજની સ્પષ્ટ પરિભાષા છે. ‘નિજ સ્વરૂપ જે કિરિયા સાધે, તેહ અધ્યાતમ લહીયે રે; જે કિરિયા કરી ચઉગતિ સાધે, તે ન અધ્યાતમ કહીયે રે....’

પોતાના સ્વરૂપ ભણી જેના દ્વારા જવાય તે ભાવ અધ્યાત્મ કડી કહે છે : ‘નામ અધ્યાતમ ઠવણ દ્રવ્યથી, ભાવ અધ્યાતમ ન્યારા....’

આનંદધનજી તો સ્પષ્ટ ભાષી છે : ‘નામ અધ્યાતમ ઠવણ અધ્યાતમ દ્રવ્ય અધ્યાતમ છંડો રે; ભાવ અધ્યાતમ નિજ ગુણ સાધે, તો તેહસું રઠ મંડો રે....’ અને આ વચન તો જુઓ : ‘અધ્યાતમ જે વસ્તુ વિચારી, બીજા જણ લિભાસી રે...’ બીજા માત્ર યુનિકોર્મ-ગણવેષ વાળા. ભીતર ઊતરી શકે, સ્વની દુનિયામાં મહાલી શકે તે જ અધ્યાત્મવાન.

‘મિત્રસ્ય ચક્ષુષા....’

‘કર લે ગુરુ ગમ જ્ઞાન વિચારા.’ ગુરુની દૃષ્ટિ. તમને આખી દુનિયા અલગ લાગશે. જેમણે જેમણે ગુરુદૃષ્ટિ વડે દેશ્યોને જોયાં છે એ બધાની અભિવ્યક્તિ આ છે : શું ખરેખર આ આટલું આત્માદક હતું ! રાગ અને દ્વેષના ચશ્મા વડે અન્યોને જોવાને કારણે પોતે બીજાઓને કેટલો અન્યાય કરી બેઠેલ તેનો હવે તેમને ખ્યાલ આવે છે. ભવિષ્યના જે સિદ્ધાત્માઓ છે, ‘(જે અ ભવિસ્સંતિ ણાગણ કાલે....)’ તેમને દુશ્મનની દૃષ્ટિએ પોતે જોયેલા. શાસ્ત્રોએ સરસ દૃષ્ટિ આપણને આપી છે, તો આ ડાઘાડૂઘીવાળા કાયથી શા માટે જોવું ? ‘મિત્રસ્ય ચક્ષુષા પશ્ય...’ મિત્રની આંખ વડે દુનિયાને તું જો ! કેવી વિધાયક દૃષ્ટિ !

અન્ય વ્યક્તિત્વોને જોઈએ ત્યારે ગુણાત્મક દૃષ્ટિકોણથી જોઈએ. અન્ય પદાર્થોને જોઈએ ત્યારે માત્ર ઉપયોગિતાવાદના દૃષ્ટિકોણથી જોઈએ.

પણ એય વ્યવહારના સ્તરની વાત છે. નિશ્ચય દૃષ્ટિએ તો માત્ર પોતાની ભીતર જ ઝાંકવાનું છે.

પરગુણ દર્શન : કારણિક સાધના

‘પ્રશમરતિ’ જેવા ગ્રન્થો પરગુણદર્શનની પણ ના પાડે છે. અલબત્ત, આ આગળ વધેલ સાધકો માટેની સાધના છે. જ્યારે તેઓ અન્તર્મુખ અને અન્તઃ પ્રવિષ્ટ થઈ અન્તર્લીન બનેલ હોય છે.

અનાદિના અભ્યાસને કારણે જ્યારે પરદોષદર્શનના કળણમાં ખૂંપી જવાય એમ હોય છે ત્યારે પરગુણદર્શનની લાકડી ખૂબ જ સહાયક બની જાય છે.

એટલે પરગુણદર્શન સકારણ સાધના બનશે. જો પરદોષ દર્શનમાં જતું રહેવાતું હોય તો પરગુણદર્શનનો સહારો લેવાનો.

પણ જો સ્વગુણદર્શનના ઊંડાણમાં સરી શકાતું હોય તો એમાં જ જવાનું.

હકીકતે, પછી, સ્વગુણદર્શન અને પરગુણદર્શન એક જ છે; પરંતુ ગુણદર્શનના માધ્યમે પણ પરમાં ન જતું રહેવાય એની સાવધાની રાખવા માટેની આ વાત છે.

યાદ આવે મનોગુપ્તિની સજ્જાય (પૂ. દેવચંદ્રજી): ‘પરસહાય ગુણ વર્તના, ધ્યાનીને ન સુહાય....’

‘ઊંચે જો !’

ગુરુની દૃષ્ટિ....ગુરુની આંખોમાં ઝાંકવાનું. તમે પછી જુગોના જુગો સુધી એ જ જોયા કરશો. સદ્ગુરુની આંખો...જ્યાં પરમાત્મા પ્રતિષ્ઠિત થયેલા છે.

મુમુક્ષુ ગુરુદેવની પાસે આવ્યો. પૂછ્યું : પ્રભુ શી રીતે મળે ? એના હૃદયમાં વેદના છે. આંખોમાં છે તલસાટ.... ક્યારે, ક્યારે પરમાત્મા મળે? પરમાત્મા વિનાની એક ક્ષણ....કેવી લાગે એ ? ‘ખિણ વરસાં સો જાય....’ એક ક્ષણ સો વર્ષ જેવી લાગે.

મુમુક્ષુનો પ્રશ્ન છે : પ્રભુ શી રીતે મળે ? ક્યાં મળે ? એ વખતે મુમુક્ષુ નીચી નજરે પૂછી રહેલ છે. ગુરુદેવ કહે છે : ઊંચે જો !

બે જ શબ્દો. મૂલ્યવાન શબ્દો. મુમુક્ષુ ઊંચે જુએ છે: ગુરુદેવની આંખોમાં, ને ત્યાં તેને દેખાય છે પરમાત્મા.

ગુરુની આંખોમાં.....

મહોપાધ્યાય શ્રી યશોવિજય મહારાજે પૂજ્યપાદ આનંદધનજીની આંખોમાં ભગવાન જોયેલા. મજાની કથા છે. મેડતામાં મહોપાધ્યાય યશોવિજયજી આવે આનંદધનજીને મળવા. ને આનંદધનજી તો છે જંગલમાં.

એક સવારે મહોપાધ્યાયજી પ્રવચન આપે. આનંદધનજી ત્યાં આવે છે. કાંબળીમાં છૂપાયેલી દાઢી અને કાયા. સભામાં છેડે તેઓ બેસી ગયા. બધું છુપાવાય, આંખોને ક્યાં છુપાવવી ?

એક ક્ષણ. બોલતાં, બોલતાં મહોપાધ્યાયજીની નજર એ બે આંખો પર પડી. તેઓ ઊભા થઈ ગયા. મહાત્મનૂ! પધારો ! મને શરમિંદો ન બનાવો!

શું જોયેલું મહોપાધ્યાયજીએ પૂ. આનંદધનજીની આંખોમાં ? ભગવાન. ભગવાન મળ્યાનો કેફ. પરમઆનંદ.

ગંગોત્રી અને ગંગા

પૂ. ચિદાનન્દજી મહારાજની સરસ શીખ છે : ‘કર લે ગુરુ ગમ જ્ઞાન વિચારા....’

જોવાના છે માત્ર એક પરમાત્મા.... એ એક જ. ને પરમાત્મદર્શન પછી આત્મદર્શનમાં ફેરવાશે.

મઝાની કડી છે : ‘એક બુંદ જળથી એ પ્રગટ્યા, શ્રુતસાગર વિસ્તારા; ધન્ય જિન્હોં ને ઉલટ ઉદધિ કો, એક બુંદ મેં ડારા.’

‘ઉપ્પન્નેઈ વા, વિગમેઈ વા, ધુવેઈ વા’ આ ત્રિપદી છે બુંદ : જેમાંથી શ્રુતસાગર પ્રગટ્યો. પદાર્થ દ્રવ્યરૂપે નિત્ય છે અને પર્યાય રૂપે અનિત્ય છે; આ વાત છે ગંગોત્રી : જેમાંથી શ્રુતગંગા પ્રગટી.

પર્યાય-દર્શન તમારી વૈરાગ્યભાવનાને દૃઢ બનાવે. દ્રવ્યદર્શન-આત્મદર્શન. સ્વગુણમયતા સાથે તમને સાંકળી આપે.

‘જગ સપને કી માયા...’

ફૂલની માળા, ગઈ કાલે તાજી, ખીલેલી હતી. આજે છે કરમાયેલી. પણ ફૂલ તો ચીમળાય જ. બીજે દિવસે એ ફૂલો ખીલેલાં રહે તો આશ્ચર્ય થાય. કરમાય એમાં શું આશ્ચર્ય ?

ક્ષણિકવાદની બૌદ્ધ ચિન્તનધારામાં પર્યાય દર્શનનો જ મહિમા છે. નદીના કાંઠા પર એક સાધક બેઠેલ હોય. નદીનો પ્રવાહ જે હરક્ષણે આગળ વધી રહ્યો છે, -છે, છે ને નથી - તે પર સાધકને રાગ કેમ ખપી શકે ? છે જ નહિ, એને ચાહવાનું કેમ બની શકે ?

ક્ષણિકવાદનો જ તાર્કિક અન્તિમ હતો શૂન્યવાદ. જો કે સાપેક્ષ રીતે ક્ષણિકવાદ પણ મોહક છે જ. ‘બ્રહ્મ સત્ જગન્મિથ્યા....’ આત્મા સત્, તેના જ્ઞાનાદિ ગુણો વાસ્તવિક; બાકી ઝાંઝવાના નીર જેવા પદાર્થોનો શો અર્થ છે? ચિદાનન્દજીના જ એક પદનું મુખ્ય છે : ‘જગ સપને કી માયા....’

દ્રવ્યદર્શનની મોહકતા તો કંઈક ઓર જ છે. અહીં આત્મા આદિને તેની અખિલાઈમાં જોવાય છે. પર્યાય દર્શન ખંડ દર્શન હતું, અહીં પૂર્ણ દર્શન છે.

સાધક બને અગસ્ત્યઋષિ

‘એક બુન્દ જળથી એ પ્રગટ્યા, શ્રુતસાગર વિસ્તારા.....’ ત્રિપદીની ગંગોત્રીમાંથી શ્રુતગંગા પ્રગટી. કહો કે શ્રુતસાગર થયો.

હવે અગસ્ત્યઋષિ બને છે સાધક. જે સાગરને એક બુંદમાં ફેરવી દે છે. પુરાણકથા કહે છે કે અગસ્ત્યઋષિ સમુદ્રને પી ગયેલા....

સાધક શું કરે છે ?

આખા શ્રુતસાગરને આત્મસાક્ષાત્કાર રૂપી એક બિન્દુમાં સાધક ફેરવી દે છે.

શ્રુતના પૂરા વિસ્તારનો અર્થ આખરે તો આ ઊંડાણ જ છે ને ! પણ કો’ક વિરલા જ આ ઘટનાને ઘટાવી શકે છે. ‘ધન્ય જિન્હોને ઉલટ ઉદધિ કો, એક બુંદ મેં ડારા...’

દશમો ક્યાં ?

આત્માનુભૂતિ થાય છે ત્યારે જ પરથી તમારી જાતને તમે જુદી અનુભવો છો. ‘અહિ કંચુક જિમ ન્યારા....’ સાપ કાંચળીથી જુદો છે, એમ તમે પરના પૂરાય વિસ્તારથી અલગ છો.

કેવી આ વિડંબના છે કે આપણને આપણો અનુભવ નથી....

પેલી કથા મને યાદ આવે છે. દશ જણ એક ગામથી બીજે ગામ જવા નીકળ્યા. રસ્તામાં નદી આવી. એકે કહ્યું : આ નદી દર વર્ષે ૨-૪ જણાનો ભોગ લે જ છે.... આપણે ભગવાનનું નામ લઈ નદી ઓળંગીએ.

નદી ઓળંગ્યા પછી થયું કે જરા જોઈ લઈએ, આપણામાંથી કોઈ ઓછું તો થયું નથી ને ! મૂરખના જામોએ ગણતરી શરુ કરી : ૧,૨,૩.....૮ ! અરે, નવ જ થયા. દશમો ક્યાં ? પોતાને તો ગણે જ નહિ ને !

બીજો કહે : હું ગણી લઉં. એની પણ રીત એ જ. નવ જ થયા. દશે જણ રડવા લાગ્યા : અમારો એક ભેરુ ગયો.

ત્યાં એક રાહદારી આવે છે. રડતાં જોઈને કારણ પૂછ્યું. તેમની વાત જાણી તેને આશ્ચર્ય થયું : દશ તો આ છે જ ! પછી ગણવાની ખોટી રીતનો ખ્યાલ આવ્યો.

રાહદારીએ કહ્યું : મારી પાસે એક મન્ત્ર છે. હું એ મન્ત્રને ગણીને તમારા ખોવાઈ ગયેલા ભેરુને પાછો લાવી દઈશ. પેલાઓ ખુશ-ખુશ થઈ ગયા.

મન્ત્રજાપ (?) કરી તેણે કહ્યું : તમે બધા બે મિનીટ આંખો બંધ કરી દો. પછી આંખો ખોલાવી. એક એકના માથા પર હાથ ફેરવે.....ને પેલા ૧,૨,૩....બોલતાં જાય. થઈ ગયા દશ !

આત્મસાક્ષાત્કારની વિધિ

એ દશમો તો મળી ગયો. આપણો આત્મા શી રીતે અનુભવવો ? અહીં વિધિ બતાવી છે : બીજરુચિ ધર મમતા પરિહર, લહી આગમ અનુસારા; પરપખથી લખ ઈણવિધિ અપ્પા, અહિ કંચુક જિમ ન્યારા....'

બીજરુચિતા, મમતા- ત્યાગ અને આગમાનુસારિત્વ : આ છે વિધિ; જે દ્વારા પરથી આત્મા બિલકુલ ભિન્ન છે તેનો અનુભવ થાય છે.

બીજરુચિતા... નાનાં, નાનાં શાસ્ત્રોનાં પદો... પણ એમાં રહેલ મર્મને સમજવાની સૂઝ મર્મગ્રાહિણી બુદ્ધિ...એના મૂળમાં છે પ્રભુ પરનો દિવ્ય ભક્તિભાવ. પ્રભુનો અનુગ્રહ પોતાના પર શી રીતે વરસી રહ્યો છે એનો ખ્યાલ આવતાં જ ભક્ત પ્રભુ પર ઓવારી જાય છે. પછી એને ગમે છે પ્રભુના શબ્દો.

મીરાંની અભિવ્યક્તિ કેવી ધારદાર છે : 'યા વિણ જગ સબ ખારો લાગે...' પ્રભુ વિનાની દુનિયા : કોઈ અર્થ નહિ એનો.

પ્રભુના શબ્દો પરનો આ અતાગ પ્રેમ એના સિવાયના બીજા બધાંયના પ્રેમ પર ચોકડી મૂકી દે છે. પર પદાર્થો પર કે પરવ્યક્તિ પર મમત્વ હવે છે જ નહિ. આગમાનુસારિતા....પરાનુયાયિત્વ આગમાનુસારિત્વમાં પરિણમ્યુ.

આ છે મઝાની વિધિ : જે દ્વારા આત્મસાક્ષાત્કાર થાય...સાક્ષાત્કાર. પ્રતીતિ. અનુભૂતિ.

‘એક જ મૂઠી પ્રહારે.....’

અને જેને પણ આત્માનુભૂતિ થઈ ગઈ; તેનો ભ્રમ ગયો. અત્યાર સુધી પદાર્થોના ઝાંઝવાના નીરમાં પાણીનો ને તૃપ્તિકારકતાનો ભ્રમ હતો; આજે તે ગયો. જગતનો જે મિથ્યા ખ્યાલ હતો તે ગયો. ‘બ્રહ્મ સત્ જગન્મિથ્યા’ નું સૂત્ર અહીં આત્મસાત્ બને છે, ઘુંટાય છે. આત્મગુણો જ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે, આત્મગુણોમાં પ્રવેશવાની વિધિ જ સાર્થક છે; બાકીનું બધું છે નિરર્થક.

વર્ધમાન કુમારની મૂઠીના પ્રહારને ચેતનાના સ્તર પર ઝીલનાર દેવે કહેલું : ‘એક જ મુષ્ટિ પ્રહારે મારું, મિથ્યાત્વ ભાગ્યું જાય રે....’

આ નિરર્થકતા અને સાર્થકતાના ખ્યાલો અનુભૂતિના સ્તર પર છવાઈ જાય છે. ‘જિમ નભ ધ્રુકા તારા....’ આકાશમાં જેમ ધ્રુવનો તારો સ્થિર, અચળ એક જગ્યાએ ઊભો હોય છે, એમ સાધક સાધનાના આકાશમાં ઉપર કહી તેવી પ્રતીત્યાત્મક નિશ્ચળતા પર ઊભો છે.

સ્તવનાકારની ચોટડુક પંક્તિ યાદ આવે : ‘ભ્રમ ભાંગ્યો તબ પ્રભુસું પ્રેમે, વાત કરું મન ખોલી જી; સરળપણે જે હિયડે આવે, તેહ જણાવું બોલી જી....’ સંસારનો ભ્રમ ભાંગ્યો અને પ્રભુ જોડેની પ્રીતિ ઘેરી બની.

ભ્રમ ભાંગવાની વિધિની સમ્મોહક અભિવ્યક્તિ કબીરજીએ આપી છે : ‘ગુરુ કૃપાળુ કૃપા જબ કિન્હી, હિરદે કમલ વિકાસા; ભાગા ભ્રમ દશો દિશિ જાગા....’ ગુરુની એક પ્રેમભરી થપાટ ને ભ્રમનું ભાગવું.

અવધૂ ! નિરપક્ષ વિરલા કોઈ,

દેખ્યા જગ સહુ જોઈ.

સમરસ ભાવ ભલા ચિત્ત જાકે, થાપ ઉથાપ ન હોઈ;

અવિનાશીકે ઘરકી બાતાં, જાનેંગે નર સોઈ. ૧

રાય રંક મેં ભેદ ન જાને, કનક ઉપલ સમ લેખે;

નારી નાગણીકો નહિં પરિચય, તો શિવમંદિર દેખે. ૨

નિંદા સ્તુતિ શ્રવણ સુણીને, હર્ષ શોક નવિ આણે;

તે જગમેં જોગીસર પૂરા, નિત્ય ચઢતે ગુણઠાણે. ૩

ચંદ્ર સમાન સૌમ્યતા જાકી, સાયર જિમ ગંભીરા;

અપ્રમત્ત ભારંડ પરે નિત્ય, સુરગિરિસમ શુચિ ધીરા. ૪

પંકજ નામ ધરાય પંકશ્યું, રહત કમળ જિમ ન્યારા;

ચિદાનંદ ઈશ્યા જન ઉત્તમ, સો સાહિબ કા પ્યારા. ૫

અવધૂત ! નિષ્પક્ષ માણસો દુનિયામાં ગણ્યા ગાંઠ્યા હોય છે. આખું જગત જોયું.... પણ નિષ્પક્ષ માણસો બહુ થોડા મળ્યા.

સમરસભાવ જેના ચિત્તમાં ઘૂંટાયેલ હોય તે સાધક માટે નથી કોઈ પ્રિય નથી કોઈ અપ્રિય. (થાપ.....સ્થાપ્ય.....ભીતર સ્થાપવા જેવાં. ઉથાપ...ઉત્થાપ્ય. હૃદયમાંથી બહાર કાઢવા જેવાં.) અવિનાશીના ઘરની વાતો આવો સાધક જ જાણી શકે. (૧)

રાજા અને ગરીબમાં જેને કોઈ ભેદ ભાવ નથી; સોનું અને પથ્થર જેને મન એક સરખું છે; સ્ત્રીનો (વિજાતીય તત્વનો) જેને પરિચય નથી; તે સાધક મોક્ષ મહેલને જુએ છે. (૨)

પોતાની નિંદા કે સ્તુતિ સાંભળીને જેને હર્ષ કે શોક થતા નથી; તે યોગીશ્વરો હંમેશા ગુણસ્થાનકો પર આગળને આગળ વધી રહ્યા છે. (૩)

કેવા છે આ સાધકો ? ચંદ્ર સમાન શીતળ, સાગર જેવા ગંભીર. ભારંડ પક્ષી જેવા અપ્રમત્ત અને મેરુપર્વત જેવા ધીર હોય છે. (૪)

પંકજ-કમળ જેમ ઉપજે કાદવમાં, પણ કાદવને છોડીને ઉપર ઔલી જાય છે; તેમ રાગ-દ્વેષ આદિ કાદવને છોડીને ઉપર આવનાર સાધક પ્રભુને પ્યારો લાગે છે. (૫)

૧૦

‘સો સાહિબ કા ખ્યાલ.....’

સમી સાંજનો સમય. અંધારું ઊતરવા આવતું હતું. એક સંત ગામની ગલીમાં જઈ રહ્યા હતા. પાછળથી એક ગૂંડાની લાકડી સંતના શરીર પર પડી. સંત પડી ગયા. બાજુમાં રહેલ દુકાનવાળા ભાઈએ આ દેશ્ય જોયું. તેઓ તરત ધસી આવ્યા. તેમણે સંતને ઊંચકીને દુકાનમાં લીધા. ઉપચાર કર્યા. અને પછી ગરમ દૂધ પાચે છે.

સંત સ્વસ્થ બન્યા હતા. (જો કે ભીતરથી તો તેઓ સ્વસ્થ હતા જ....) દુકાનદારે પૂછ્યું : આપ તો ખાના વગરના માણસ છો અને એટલે આપને કોઈ શત્રુ હોય જ નહિ; બધા મિત્ર જ હોય આપને.... પણ કોણે આવું કુકૃત્ય કર્યું હશે એનો ખ્યાલ આવે? આપને કોઈની જોડે દુશ્મનાવટ ન હોય પણ કો’ક આપના પર વૈર-ભાવ રાખતું હોય.

સંતે કહ્યું : ‘એણે’ લાકડી મારી છે. મારા પરમાત્માએ. સંતની આંખોમાં હર્ષાશ્રુ હતા : ‘મારા ભગવાન મારી કેટલી બધી ખબર રાખે છે. આજે મને થોડો અહંકાર આવી ગયેલો; એટલે આ લાકડી તો પડી છે મારી અહંચેતના પર..... મારા પ્રભુની આ કેવી નિગ્રહ કૃપા !’

હમણાં જ એક સંત પુરુષ જોડે બેસવાનું થયું. એમણે પણ આ જ વાત કરી... એમણે કહ્યું : જ્યારે જ્યારે અહંકાર આવતો; પ્રભુ મારી ખબર લેતા. મોટી સભાને સંબોધતાં પહેલાં અહંકાર આવી ગયેલો એકવાર; મારા નામથી કેટલું મોટું ટોળું ભેગું થઈ ગયું છે. અને હું વ્યાસપીઠ પર પહોંચ્યો ને ગળું ઠપ્પ ! એ વખતે આંખોમાં હર્ષાશ્રુ ઉભરાઈ આવ્યા : કેવી નિગ્રહકૃપા મારા પ્રભુની !

‘નિરપક્ષ વિરલા કોઈ....’

ભક્તિની ધારા ભક્તને આ વિભાવના આપશે. સાધક પોતાના કર્મના ઉદયને જોશે અને ઉદયની ક્ષણોમાં નિર્લેપ રહેશે.

બેઉ ચિન્તનધારામાં બીજો કોઈ શત્રુ રહેતો નથી. સાધક અને ભક્ત સર્વમિત્ર બને છે. ખાના વગરનો માણસ.... શત્રુ અને મિત્રના પક્ષથી પર બનેલ નિષ્પક્ષ વ્યક્તિત્વ.

‘અવધૂ ! નિરપક્ષ વિરલા કોઈ...દેખા જગત સહુ જોઈ....’ અને આ નિષ્પક્ષતા આદિ ગુણો શું કરશે ? પ્રભુને એ પ્રિય છે એવી એના પર મહોર લગાવશે.

‘સો સાહિબ કા પ્યારા.’

મઝાનું પદ છે. ચાલો ડૂબીએ.

પૂજ્યપાદ ચિદાનંદજી મહારાજ કહે છે કે તે ભક્ત પ્રભુને પ્યારો છે.- ‘સો સાહિબ કા પ્યારા....’ આપણે ઊછળી પડશું. પૂછીશું : કોણ, કોણ ? પ્રભુને પ્યારો કોણ છે ?

આખું પદ પરમપ્રિયને કોણ ગમે છે એ સન્દર્ભ લઈને આવે છે. અથવા તો એમ કહી શકાય કે પરમપ્રિયની કૃપાધારા કોણ ઝીલી શકે તેની વાતો અહીં વિસ્તૃત રીતે થઈ છે.

સમ્મોહન પરમપ્રિયનું

‘અવધૂ ! નિરપક્ષ વિરલા કોઈ.’ અવધૂ.... અવધૂત... જેણે વિભાવોને ખંખેરી નાખ્યા છે.

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં અપાયેલ મૃગાપુત્રનું શબ્દચિત્ર અહીં આપણી બંધ આંખોની સામે ઉપસી રહે : ‘રેણુંય વ પડે લગ્ગં, નિદ્ધુણિત્તાણ ણિગ્ગઓ.’ કપડાં પર ચોટેલી ધૂળને ખંખેરીને કોઈ નીકળે તેમ મૃગાપુત્ર ચાલી નીકળ્યા.

અવધૂત..... જેનું વિભાવો પ્રત્યેનું આકર્ષણ સમાપ્ત થઈ ગયું છે. પરમપ્રિયનું સમ્મોહન જે ક્ષણે લાગ્યું. પરનું આકર્ષણ ગયું.

‘અવધૂ....નિરપક્ષ વિરલા કોઈ, દેખા જગ સહુ જોઈ....’ આખા જગતમાં ફરીને જોયું : પક્ષ વિનાના સાધકો બહુ ઓછા છે. જેને પોતાના ને પરાયાના ખાના ન હોય.... ખાના વગરના માણસો, સાધકો પ્રભુને ગમે...

‘નિજ કર પીઠ થપેટીએ....’

શ્રી પદ્મવિજય મહારાજની પરમતારક પાર્શ્વનાથ પ્રભુના સ્તવનની એક મનભાવન પંક્તિ અહીં યાદ આવી જાય : ‘આશ ધરીને હું પણ આવ્યો, નિજ કર પીઠ થપેટીએ....’ પ્રભુ ! તારી પાસે કેટલી તો આશા રાખીને હું આવેલ છું ! મારા પ્રભુ પાસે જઈશ અને પ્રભુ મારી પીઠ પર હાથ પસવારશે... હું મારી ભીતર તમારા એ સ્પર્શને ઉતાર્યા જ કરીશ, ઉતાર્યા જ કરીશ.... અસ્તિત્વના ઊંડાણ લગી તમારો હસ્ત સ્પર્શ ફરી રહેશે.

પણ તમે ક્યારે હાથ પસવારશે ?

ક્યારે.....?

પ્રભુના પ્રિય બનવા માટેની એક યાત્રાએ ચાલી નીકળીશું ત્યારે....

એ યાત્રાનું રોમહર્ષક વર્ણન.... ‘અવધૂ નિરપક્ષ વિરલા કોઈ....’ જેને કોઈ પક્ષ નથી એવો સાધક; જેને પ્રિય કે અપ્રિય એવા વ્યક્તિઓ કે પદાર્થો માટે વિભાગો નથી પાડ્યા એવો સાધક પ્રભુને પ્રિય છે.

પ્રભુની એક આકરી શરત છે : તું બધાને સ્વીકારે તો હું તને સ્વીકારું. ગીતાની સરસ અભિવ્યક્તિ છે : ‘યસ્માન્નોદ્વિજતે લોકઃ’..... લોકો જેનાથી સહેજ પણ ઉદ્વેગ નથી પામતા.... અને સામી બાજુ, લોકોથી પણ જે ઉદ્વિગ્ન

નથી બનતો (લોકાન્નોદ્વિજતે ચ યઃ) તે સાધક પ્રભુને પ્રિય છે. 'યો મદ્ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ.....'

મહામના શ્રીપાળે ધવળનો પણ સ્વીકાર કરેલો. અને પ્રભુએ કેવો સરસ સ્વીકાર તેનો કર્યો હતો. તે આપણે જાણીએ છીએ. ધવળનો સ્વીકાર એ જ ચેતના પ્રત્યેનો સમાદર હતો. ને ચેતના પ્રત્યેના સમાદરનું મૂળ હતું પ્રભુની આજ્ઞા પરનો સમાદર.

પ્રભુ ચૈત્યવંદના ક્યારે સ્વીકારે ?

'ઈરિયાવહી' પડિક્કમી પછી જ સાધક પ્રભુ પ્રત્યે ચૈત્યવંદના સમર્પિત કરે છે એની પાછળનું રહસ્ય પણ આ જ છે. એક પણ જીવાત્મા પ્રત્યે તિરસ્કાર હોય ત્યાં સુધી પ્રભુ આપણી ચૈત્યવંદના સ્વીકારે નહિ. માટે સાધકે તમામ જીવરાશિની માફી માગવી જોઈએ. અજાણતાં પણ કોઈ જીવને પીડા થઈ ગઈ છે તો ક્ષમા માંગી જ લેવાની.....

કેટલી અદ્ભુત આ વિધિ !

અનાગત કાળના સિદ્ધો

'નમુત્યુણં' સૂત્રના છેડે આવતું આ પદ પણ વિશેષ અનુપ્રેક્ષાનો વિષય બનવું જોઈએ : 'જે અ ભવિસ્સંતિ ણાગા કાલે....' કોઈ પણ વ્યક્તિ પ્રત્યે તેમને સહેજ પણ તિરસ્કારનો ભાવ ઊઠ્યો. આ સૂત્ર તિરસ્કારને ભૂંસી નાખશે. અરે, ભવિષ્યમાં થનાર સિદ્ધાત્મા આ નહિ હોય એમ કેમ કહી શકાય ? ને સિદ્ધાત્મા હોય તો વંદન થઈ શકે. બીજું શું કરી શકાય ?

આવા અનુપ્રેક્ષણો જેની પાસે હોય એ સાધક હોય પક્ષ વિનાનો. 'નિરપક્ષ વિરલા કોઈ.'

અમેરિકી પ્રમુખ અને અધિકારી

અને આવા સાધક પેલા પ્રદેશની વાતોને જાણે છે. મજાની અભિવ્યક્તિ છે: 'અવિનાશી કે ઘરકી બાતાં, જાનેંગે નર સોઈ....'

અત્યાર સુધી મારું અને તારુંમાં વિભક્ત હતી દુનિયા. અને એટલે સારા અને નરસામાં ય વહેંચાયેલી.

અમેરિકી પ્રમુખે પોતાના એક વિશ્વસ્ત અધિકારીને પૂછેલું : આ પદ માટે પેલી વ્યક્તિ - મિ. જેમ્સ બરોબર કે નહિ ? જવાબ મળ્યો : એ આ પદ માટે સુયોગ્ય વ્યક્તિ છે.

પ્રમુખની ચેમ્બરમાંથી એ અધિકારી બહાર નીકળ્યો ત્યારે તેની સાથે રહેલ મિત્રે કહ્યું : તમે કોના નામ પર સમ્મતિ મૂકી ? જે વ્યક્તિ તમારી પાછળ ખાઈ-ખપૂચીને પડેલ છે, જે સતત તમારી નિન્દા કર્યા કરે છે એના માટે તમે હા પાડી?

અધિકારીએ ઠંડકથી કહ્યું : પ્રમુખે મારા માટે એનો શો અભિપ્રાય છે એ પૂછ્યું ન હતું : અમુક પદ માટે તે વ્યક્તિ યોગ્ય છે કે નહિ એમ પૂછેલું.

લગભગ માણસ પોતાના અભિપ્રાયના ચશ્માથી સામી વ્યક્તિને જોતો હોય છે. પણ આ તો આપણી દુનિયાની વાત થઈ. સામી બાજુની દુનિયાની વાત કોણ જાણે છે ? ‘સમરસ ભાવ ભલા ચિત્ત જાકે, થાપ ઉથાપ ન હોઈ...’ જેનું ભીતર સમરસ બની ગયું. નથી કોઈ પ્રિય, (થાપ...સ્થાપ્ય... ભીતર બેસાડવા જેવો.) નથી કોઈ અપ્રિય. (ઉથાપ. ઉત્થાપ્ય. હૃદયમાંથી કાઢવા જેવો.) તે પેલે પારની દુનિયાને જાણી શકે છે.

સિદ્ધોની દુનિયાના સમાચાર મળે તો આવા કોઈ જણ પાસેથી મળે.

પથદર્શક કોણ ?

એક માણસ એક ગામ જવા નીકળ્યો. રસ્તો ભૂલી ગયો. પછી જંગલમાં ફર્યા જ કરે, ફર્યા જ કરે. બે દિવસ થયા. કોઈ માણસ ન મળે. પાસે હતો તે નાસ્તો ય ખૂટવા આવ્યો. ત્યાં એક માણસ ને સામેથી આવતો જોયો.... આનંદ, આનંદ થઈ ગયો. ચાલો ! આની પાસેથી રસ્તો જાણીશું.

પેલા ભાઈ મળતાં જ આ તો ભેટી પડ્યો : ‘મને માર્ગદર્શક મળ્યો !’ પેલાએ કહ્યું : આમાં હરખાવા જેવું નથી. તમે બે દિવસથી ભટકો છો. હું છ દિવસથી ભટકું છું. મને ય રસ્તો જડતો નથી.

જેને પોતાને રસ્તો નથી મળ્યો, તે બીજાને કેમ કરી બતાવે ? અવિનાશીના ઘરની વાતોને વિનશ્વર પદાર્થોની જ ભૂલભૂલૈયામાં ખોવાયેલ માણસ શી રીતે જણાવી શકે ? ને જણાવે તોય એમાં દમ ક્યાં હોય ? નિષ્પ્રાણ વાતો. ખોબલી વાતો. ઉધારે ઉધાર !

અનુભૂતિવાન વ્યક્તિની અભિવ્યક્તિમાં જ પ્રાણવત્તા હોય છે. સાધનાના માર્ગમાં ખોખલી અભિવ્યક્તિઓનો કોઈ અર્થ નથી.

પરમયક્ષુષ્મતા

અનુભૂતિવાળી વ્યક્તિ મોક્ષપથ પર ચાલેલી છે. અને મોક્ષને એણે - ગુરુની દૃષ્ટિએ જોયેલ છે.

અનુભૂતિવાળી વ્યક્તિની આંખો....જોતાં જ લાગશે કે હજારો-લાખો આંખો કરતાં આ આંખો કંઈક જુદી છે.

આ જ છે પરમયક્ષુષ્મતાનો ચમત્કાર. આચારાંગ સૂત્રે સાધકને પરમયકખુ કહેલ છે. પરમયક્ષુષ્માન્ છે પ્રભુનો સાધક. જેની આંખો માત્ર પરમ તરફ મંડરાયેલી છે. અપરમ કશું તે જોઈ જ ન શકે.

‘રાય રંક કા ભેદ ન જાણે, કનક ઉપલ સમ લેખે....’ સૃષ્ટિ જ સમૂચી બદલાઈ ગઈ છે. રાજાનું મહત્ત્વ જે કારણે હતું એ કારણ જ હવે ન રહ્યું. પછી રાજા કોણ, રંક કોણ ?

ભૌતિક જગતની મહત્તા ભીતર અંકિત થયેલી હોય તો રાજા મહત્ત્વની વ્યક્તિ લાગે. નહિતર રાજાપણાનો શો અર્થ ? ભીતરી ગુણસમૃદ્ધિ ક્યાંક જોઈએ ને ઓચ્છવ-ઓચ્છવ થઈ જાય.

‘કનક ઉપલ સમ લેખે.’ સોનું ને પથ્થર એને મન સરખા છે..... પરમયક્ષુષ્મતા અપરમ તરફ એને ક્યાંય જવા દે તેમ નથી. વિજાતીયનો પરિચય સહેજ પણ એને નથી....

નિન્દાસ્તુતિની તુલ્યતા

ગુર્જિએફને કો’કે કહ્યું : મિસ્ટર એક્સ તમારી નિન્દા કરતા હતા. ગુર્જિએફે કહ્યું : એ કરતા હશે. પણ મારી નિન્દા એકદમ લિજ્જતથી સાંભળવી હોય તો મિસ્ટર વાયને મળવું. એટલી સબળ એમની અભિવ્યક્તિ છે ! એકવાર હું કોફી હાઉસમાં બેઠેલો અને પાછળથી મિસ્ટર વાય ત્યાં આવ્યા. હું અંધારામાં બેઠેલો. મિસ્ટર વાયને મારી હાજરીની ખબર નહિ. કો’ક મિત્ર સમક્ષ એમણે મારા માટે બોલવાનું શરૂ કર્યું. કલાકેક તેઓ બોલ્યા હશે. પણ મઝા આવી ગઈ ! શી છટા.... શી શબ્દોની રંગ-પૂરણી...

ખજૂર ને ઠળિયાં

નિન્દાને તટસ્થ રીતે સાંભળવી એ સાધનાનો એક સરસ આયામ છે. નિન્દકને આપણે દર્પણ જેવો લેખવો જોઈએ. માણસ નાહીને તૈયાર થાય છે ને દર્પણમાં પોતાનું મોઢું જુએ છે. ને દર્પણ જો ક્યાંક ડાઘ બતાવે તો એ તરત સાફ કરી લે છે.

દર્પણ જોઈએ તો દર્પણ જેવા માણસો જોઈએ કે નહિ ? કબીરજીએ તો કહ્યું છે : ‘નિન્દક નિયરે રાખીએ, અંગન કુટિયા બિછાય....’

નિન્દાના શબ્દો કે સ્તુતિના શબ્દો. શબ્દ તો આખરે શબ્દ છે. પ્રભુના કે ગુરુના શબ્દો આપણી ચેતનાને ઝંકૃત કરી શકે. બીજા શબ્દોથી શું થઈ શકે ? હા, એ સાંભળ્યા પછી સાર ગ્રહણ જરૂર કરવો. લાગે કે માત્ર દ્વેષબુદ્ધિથી બોલાયેલ છે, તો એમનો ત્યાગ કરી શકાય.

કોઈ ખજૂર પ્રેમથી આપે ત્યારે લેનાર ઝઘડો નથી કરતો કે ઠળિયાં કેમ આપ્યાં. એ ખજૂર ખાઈ લે છે, ઠળિયાં છોડી દે છે. શું આવું આપણે ન કરી શકીએ ?

બે નિમિત્તોમાંથી.....

એક સાધકે મને કહેલું : આમ મને ગુસ્સો નથી આવતો પણ કોઈ કડવાં વચન કહે છે ત્યારે આવી જ જાય છે.....

મેં એને પ્રેમથી કહ્યું : તને કોઈ કહે ત્યારે બે ઘટના સામસામી ઘટે છે એનો તને ખ્યાલ છે ? કો’કે કંઈક કહ્યું. ગુસ્સો આવું-આવું થઈ રહ્યો છે. એ વખતે પ્રભુનાં વચનો તને ન યાદ આવી શકે ? મારા પ્રભુએ તો ક્રોધ કરવાની ના પાડી છે. હવે બે નિમિત્તો થયા. એક છે સામાન્ય મનુષ્યનું વચન. બીજું છે પ્રભુનાં વચનો. શું આપણે અહીં શ્રેષ્ઠ નિમિત્તને ન સ્વીકારી શકીએ ?

‘તેં મને જે આપ્યું છે.....’

આ તો થઈ નિન્દા પરત્વે ખૂલતી વાત. પ્રશંસા ભણી એક નવો આયામ છે. કોઈએ સાધકના કોઈ ગુણની પ્રશંસા કરી. સાધક સમજે છે કે એ ગુણ પ્રભુએ પોતાને આપેલ છે. પ્રશંસાના શબ્દો સાંભળતી વખતે એની આંખોમાંથી અહોભાવના અશ્રુ નીતરતા હશે : પ્રભુ ! તે મને કેટલું બધું આપ્યું છે ! કેટલું બધું.....!

શ્રી દલપતભાઈ શાહની સ્તવનાની પંક્તિ યાદ આવે : ‘પ્રભુ ! તં મને જે આપ્યું છે, તેનો બદલો હું શે વાળું; બસ તારી ભક્તિ કરી કરીને.....’ ઋણમુક્તિ અસંભવ ઘટના છે. તારી ભક્તિ કરીને તારા ઉપકારોના ઋણમાંથી મુક્ત થવાનો પ્રયાસ....આનંદ આવે છે, એટલું કહી શકાય. ઋણમુક્તિ તો દૂર જ છે. હકીકતમાં તો, ઋણમુક્તિના વિચારથી તારી પાસે આવું છું ને મને તું એટલું બધું મને આપી દે છે, પ્રભુ ! કે નવું ઋણ ચડતું જાય છે. પણ મને એ ગમે છે. એ રીતે હું તારા સાન્નિધ્યમાં રહી શકું છું ને, મારા દેવ !

તો પ્રશંસાની ક્ષણોને પ્રભુના અહોભાવની ક્ષણોમાં સાધક બદલી કાઢશે.

ન નિન્દા અકળાવે, ન સ્તુતિ અહંકારી બનાવે. ‘નિન્દા સ્તુતિ શ્રવણ કરીને, હર્ષ શોક નવિ આણે; તે જગમેં જોગીસર પૂરા, નિત્ય ચઢતે ગુણઠાણે...’

કેવા છે આ સાધકો ? ‘ચન્દ્ર સમાન સૌમ્યતા જાકી, સાગર જિમ ગંભીરા; અપ્રમત્ત ભારંડ પરે નિત, સુરગિરિ સમ શુચિ ધીરા....’

સૌમ્ય, ગંભીર, અપ્રમત્ત, ધીર...સૂચિ લંબાવી શકાય. ચન્દ્ર જેવો શીળો પ્રકાશ....પોતેય ઠંડો ચંદ્ર ને એની ચાંદનીમાં બધાને ઠંડક લાગ્યા કરે. મહાપુરુષોનું આત્મામંડળ આવું હોય છે. વિષય-કષાયની ગરમીમાં સેકાઈ રહેલા આત્માને મહાપુરુષનું આત્મામંડળ ઠંડક આપે છે.

અરણિક મુનિવર

સદ્ગુરુનું શીળું સાન્નિધ્ય.

અરણિક મુનિ જ્યારે વેશ્યાને આંગણેથી ગુરુદેવ પાસે આવ્યા ત્યારે ગુરુદેવે શું કહેલું ? કદાચ કાંઈ નહિ.

અરણિક મુનિએ ગુરુદેવનાં ચરણોમાં મસ્તક ઝુકાવ્યું હશે. ને ગુરુદેવે વરદ હાથ ફેરવ્યો હશે. આત્મામંડળ ગુરુદેવનું. અરણિક મુનિ શીતળ બની ગયા.

કેવી શક્તિ ઉભરાઈ ભીતર.....? કે વેશાખની ધગધગતી બપોરે ચાલતાં જેમના પગ દાઝતા હતા, તે અરણિક મુનિવરે ધગધગતી શિલા પર સંથારો કરી લીધો.... ગુરુદેવની શીતળતામાં આકંઠ નાહેલા ને !

‘સાગર જિમ ગંભીરા...’ સાગરમાં ગમે એટલી નદીઓ આવે, એ તેનો સ્વીકાર કરી લે છે. એમ સાધક કોઈનો અસ્વીકાર કરતો નથી. બધાનો સ્વીકાર..

સાગરમાં ગમે એટલી નદીઓ આવીને મળે એ ક્યારેય છલકાતો નથી; મારામાં કેટલી નદીઓ ભળી ! સાધકની નિશ્ચામાં સરસ કાર્યોની નદીઓનું પૂર ચાલ્યા જ કરતું હોય; એને શું ? એ તો એમની નોંધ લેવાય તૈયાર નથી હોતો.

‘અપ્રમત્ત ભારંડ પરે નિત.....’ ભારંડ પક્ષી કવિસમયનું પંખી છે. એમ કહેવાય છે કે એક શરીર અને બે મોઢાવાળું આ પ્રાણી પ્રમાદી બને તો મૃત્યુને તરત ભેટી લે છે. બે વિભિન્ન ઈચ્છા એ બે પંખીઓને થાય ને બે વિભિન્ન સ્થળો પર ઊડવું હોય ને શરીર એક જ હોય..... શું થાય ? ઈચ્છા, અદમ્ય ઈચ્છા એમના મૃત્યુમાં પરિણમે.

મુનિ અપ્રમાદી રહે. પ્રમત્ત લોકોની પીડા જોઈને તે અપ્રમાદી બની જાય.

‘સુરગિરિ સમ શુચિ ધીરા...’ મેરુ પર્વત જેવા પવિત્ર અને ધીર હોય છે સાધક.

દશવૈકાલિક સૂત્રના એક ગાથા સૂત્રનો શ્રી ઉમાશંકર જોષીએ કરેલો અનુવાદ યાદ આવે :

આત્મા થયો નિશ્ચિત જેહનો કે,
ત્યજીશ હું દેહ ન ધર્મશાસન;
તેને ચળાવી નવિ ઈન્દ્રિયો શકે,
ઝંઝાનિલો મેરુ મહાદ્રિને યથા....

શુચિ, નિર્મળ આ સાધકો... ‘પંકજ નામ ધરાય પંક સું...’ જેમ કમળ કાદવમાં ઉપજવા છતાં કાદવને છોડીને ઉપર આવે આવે છે; એ જ રીતે આ સાધકો સંસારભાવથી બિલકુલ નિર્લેપ હોય છે....આવા સાધકો પ્રભુને ગમે જ ને !

આધારસૂત્ર

અવધૂ ! પીઓ અનુભવ રસ પ્યાલા.....

કહત પ્રેમ મતવાલા....

અંતર સપ્તધાત રસ ભેદી, પરમ પ્રેમ ઉપજાવે;

પૂરવ ભાવ અવસ્થા પલટી, અજબ રૂપ દરસાવે. ૧

નખશિખરહતખુમારીજાકી, સજળસઘનઘનજૈસી;

જિને એ પ્યાલા પિયા તિનકું, ઔર કેફ રતિ કૈસી. ૨

અમૃત હોય હલાહલ જા કે, રોગ શોક નવિ વ્યાપે;

રહત સદા ગરકાવ નસા મેં, બંધન મમતા કાપે. ૩

સત્ય સંતોષ હિયામેં ધારે, આતમ કાજ સુધારે;

દીનભાવ હિરદે નહિ આણે, અપનો બિરુદ સંભારે. ૪

ભાવદયા રણસ્થંભ રોપ કે, અનહદ તુર બજાવે;

ચિદાનંદ અતુલિ બળ રાજા. જીત અરિ ઘર આવે. ૫

અવધૂત ! અનુભવ રસનો પ્યાલે પીઓ....જેણે પ્રભુના પ્રેમનો કેફ માણ્યો છે તે સંતની આ વાણી છે.

સાત ધાતુની અંદર જે રસ છે, તેને સ્પર્શનાર આ કેફ છે. અને એ કેફ સાધકના પૂર્વ ભાવને પલટાવી દે છે. પરિણામે પ્રભુના અજબ રૂપનું દર્શન થાય છે. (૧)

આ કેફ વાળાને નખથી શિખ સુધી ખુમારી રહે છે. પાણીવાળા સઘન મેઘ જેવી ખુમારી.... જેણે એ કેફ પીધો, તેને બીજો કેફ શેનો ગમે ? (૨)

અમૃત પણ કેફવાળાને ઝેર જેવું લાગે છે (તો બીજા પીણાની તો શી વાત કરવી?) રોગ અને શોક તેમને આવતો નથી. ચોવીસે કલાક તેઓ કેફમાં રહે છે. ને પ્રભુના પ્રેમની આ મસ્તી દુનિયાનાં બંધનોને / મમતાને છેદી નાંખે છે. (૩)

સત્ય અને સંતોષ હૃદયમાં ધારીને આત્મકાર્યમાં તેઓ ડૂબે છે. દીનભાવ તો હૃદયમાં આવતો જ નથી. કારણ કે સાધકને પોતાનું બિરુદ - આનંદઘન-સતત સાંભરે છે. અને આનંદઘન ક્યારેય દીન-હીન હોઈ શકે ? (૪)

સાધક ભાવદયા રૂપ રણસ્થંભ રોપીને અનાહત નાદ બજાવે છે... અતુલ બળ વાળા આત્મરાજા કર્મરૂપ શત્રુને જીતીને ઘરમાં આવે છે. (૫)

૧૧

પીઓ અનુભવ
રસ પ્યાલા.....

પૂજ્યપાદ દેવચંદ્રજી મહારાજ પ્રવચન આપી રહ્યા હોય છે. ઈન્દ્ર ત્યાં આવે છે. સભામાં બેસે છે. દેવચંદ્રજી મહારાજની અભિવ્યક્તિની રીતમાં આથી કોઈ ફરક પડતો નથી....

અનુભવરસને જેમણે આકંઠ પીધો હોય, તેમના માટે બહારી જગતનો શો અર્થ હોય છે ?

માત્ર કરુણાને કારણે એ લોકોનાં વ્યક્તિત્વનો થોડો હિસ્સો આપણી તરફ ખૂલતો હોય છે.

આવા સાધકોની આંખો સામે છે માત્ર પરમાત્મા. કરુણાવશ તેઓ ક્યારેક આપણા પર નજર નાખી દે છે. અને ત્યારે, એમની એ નજરમાં, આ આમંત્રણ વાંચી શકાય : 'પીઓ અનુભવ રસ પ્યાલા....

સાપ જ્યારે શરીર પરથી.....

પૂજ્યપાદ દેવચંદ્રજીના જીવનની જ એક બીજી ઘટના છે. તેઓ પ્રવચન આપી રહ્યા છે. અને એક સાપ એમના પગ ઉપરથી પસાર થાય છે. જોનારા ધ્રુજી ગયા. પૂજ્યશ્રી પ્રેમથી સાપને જોઈ રહ્યા. એને પણ કદાચ કહેતા હશે: ભાઈ ! તારું જીવન તું અફળ કાં બનાવે ? ચાલ તનેય આ અનુભવ રસ ચખાડું!

એમના શબ્દોને, એ પ્રવચન સભામાં, જે લોકોએ તટસ્થ બનીને સાંભળ્યા હશે તેમને લાગ્યું હશે કે અનુભવામૃતને શબ્દોની શીશીમાં પેક કરી તેઓ આપી રહ્યા છે.

પૂ. કલાપૂર્ણસૂરિ મહારાજ સાહેબ

આપવાનું....પણ તેય કેવી રીતે.....?

આપણા યુગના બહુ મોટા ભક્તિયોગાચાર્ય પૂજ્યપાદ, આચાર્ય ભગવંત શ્રીમદ્વિજય કલાપૂર્ણસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબ સાથે વિહારયાત્રામાં થોડા દિવસ રહેવાનું થયું. પૂજ્યશ્રીના દર્શન માટે લાંબી લાઈન લાગેલી હોય. મુમુક્ષુઓની તો ઈચ્છા એ પણ હોય કે સાહેબજી કંઈક અનુભવામૃત આપે. સાહેબજી કોઈને નિરાશ ન કરતા.

મેં સાહેબજીને પૂછ્યું : વારંવાર આ રીતે બોલવામાં આપને શ્રમ.... વચ્ચે જ પૂજ્યશ્રીએ મને અટકાવી, પોતાના સતત ફરકતા સ્મિત વચ્ચે, કહ્યું: પ્રભુએ મને જ્ઞાન એક શરતે આપ્યું છે કે મારે એ બધાને આપ્યા કરવું. હું જો આ રીતે જ્ઞાન ન આપું તો પ્રભુનો હું અપરાધી બનું.

ભીતર રહેલ અનુભવામૃતની બહાર આવેલી આ દિવ્ય સુગંધ હતી.

મીરાંની આ રસમસ્તી !

પૂજ્ય ચિદાનંદજી મહારાજે પોતે આકંઠ અનુભવામૃતનું પાન કરેલું છે. તેઓ આપણનેય એ પીવા માટેનું આમંત્રણ પાઠવી રહ્યા છે. : ‘પીઓ અનુભવ રસ પ્યાલા...કહત પ્રેમ મતવાલા....’ આમંત્રણ પણ કોણ આપી રહ્યું છે ? ‘કહત પ્રેમ મતવાલા....’ પદ કંકોતરીનું લિખિતમ્ છે. પ્રભુના પ્રેમના કેફમાં ડૂબેલ વ્યક્તિનું આ આમંત્રણ છે.

કેફ રસમસ્તી

કેવી ?

રુધિરાદિ સાતે ધાતુઓને પાર છે આન્તરરસ. એને સ્પર્શે છે, ભેદે છે આ કેફ. કવિઓ જેને લાગણીતંત્ર કહીને સંબોધે છે. ભક્તો જેને ભાવતંત્ર કહે છે એ ભીતરી તંત્રને સમૂળગું બદલી નાખે છે આ કેફ.

મીરાંએ આ રસમસ્તીની ક્ષણોની વાત કરતાં કહ્યું છે : ‘યા તન કી મૈં કરું કિંગરી, રસના નામ ધરુંગી; ભાવ ભક્તિ સે પ્રભુગુન ગાઉં, ચરનન લિપટ રહુંગી....’ એ ક્ષણોમાં પૂરું અસ્તિત્વ સારુંગી જેવું (કિંગરી) બની ગયેલું, ને એમાંથી એક જ સુર નીકળતો હતો : ‘તું હી, તું હી....’ ‘ચરનન લિપટ....’ પ્રભુ ચરણોની સાથે એકાકાર થવાની આ ક્ષણો. એવી એકાકારતા કે પછી ‘તું’ રહે, ‘તે’ રહે, હું વિદાય લઈ લે !

હા, આંશિક રૂપમાં ‘હું’ને રાખવાનું ભક્ત ઈચ્છે છે અને તે એટલા માટે કે પાછળથી એ કેફનો અનુભવ કરી શકાય. એ ક્ષણોમાં ફરીથી જીવી શકાય. અનુભોક્તા સાવ અદૃશ્ય હોય છે ત્યારે પાછળથી એ ક્ષણોનું પ્રતિબિંબ અશક્ય રહે છે.

‘અન્તર સમ ધાત રસ ભેદી, પરમ પ્રેમ ઉપજાવે; પૂરવ ભાવ અવસ્થા પલટી, અજબ રૂપ દરસાવે....’

શું કરે છે આ કેફ ? પૂછો કે, એ શું નથી કરતો ? આખી સૃષ્ટિને એ બદલાવી નાખે છે.

પરમપ્રિયના પ્રેમમાં પડ્યા પહેલાં તમે પ્રભુનાં દર્શન કરેલાં, હવે પણ તમે કરો છો. પણ કેટલો ફરક ? આખું ભાવતંત્ર બદલાઈ ગયું છે. પરમપ્રિયના અદ્ભૂત રૂપનું હવે દર્શન થયું છે, અંગઅંગમાંથી વરસતી કરુણા અને વાત્સલ્યનું હવે દર્શન થાય છે.

પરમાત્માની અહેતુક વત્સલતાની વાતો સાંભળેલી. પણ આજે એનો અનુભવ થાય છે.

‘અજબ રૂપ....’ અદ્ભૂત છે આ રૂપરાશિ. કબીરજીની સરસ પ્રાર્થના છે : ‘લોચન રોમ રોમ પ્રતિ માંગું...’ મારે જોઈએ રૂંવાડે રૂંવાડે આંખ : મારા પ્રિયતમને નીહાળવા માટે. બે જ આંખો હોય અને એય વારે વારે બંધ થતી - પલકારાવાળી, અને સામે રૂપરાશિ..... શી રીતે કામ ચાલે ?

જોવા યોગ્ય માત્ર 'એ' જ છે; પરમાત્મા જ. કબીરજી કહે છે : 'જિન આંખિન મેં નવિ રૂપ બસ્યો, ઉન આંખિન સેં અબ દેખિયો ક્યા ?' પરમાત્માનું રૂપ જો આંખોમાં પ્રતિબિંબિત ન થયું તો એ આંખોથી બીજું શું જોવાનું ?

'Put out my eyes, if that can see you' નો હરીન્દ્ર દવેએ કરેલો અનુવાદ યાદ આવે : 'ઠારી દે આ દીપ નયનના, તવ દર્શનને કાજ, કાય નથી જો ખપના....'

‘નિશદિન બરસત નૈન હમારે....’

કેવો આ કેફ હોય છે.....! મજાના કેફની મજાની વાત : ‘નખશિખ રહત ખુમારી જાકી, સજળ સઘન ઘન જૈંસી; જિને એ પ્યાલા પિયા તિનકું, ઓર કેફ રતિ કેસી ?’ અદ્ભૂત...પીધો હોય અનુભવ રસ, એની વાણીમાંથી જ આ શબ્દો સરી શકે.

પૂરા અસ્તિત્વને આવરી લેતી ખુમારી. ને આંખો કેવી ? પાણી સહિતના સઘન વાદળા જેવી. જાણે કે હમણાં જ વરસી પડશે. પ્રભુ મળ્યાની આ ક્ષણોની વાત આ રીતે કરી શકાય : ‘નિશ દિન બરસત નૈન હમારે.....’ રાત-દિવસ આંખો ઝર્યા જ કરે છે. ‘જિને એ પ્યાલા પિયા તિનકું, ઓર કેફ રતિ કેસી ?’ જેમણે આ પ્યાલો પીધો, એને બીજા કશાથી કેફ આવે એ વાતમાં શું માલ છે ?

ભક્તિના દોરે બંધાયેલ અસ્તિત્વ

આ કેફ પીધો હોય એને અમૃત પણ ઝેર જેવું લાગે, તો બીજા પેયની તો વાત જ શી કરવી ? ‘અમૃત હોય હલાહલ જા કે, રોગ શોક નવિ વ્યાપે; રહત સદા ગરકાવ નસા મેં, બંધન મમતા કાપે...’

બીજાં પીણાં રોગ લઈ આવે. શરાબ વગેરેના સેવનથી અપમૃત્યુ આદિ થાય ત્યારે તે શોકને પણ લઈ આવે... પણ અનુભવામૃતનો કેફ..... ‘રોગ શોક નવિ વ્યાપે..’ અને, ચોવીસે કલાક એ કેફ ચાલુ હોય... પરમપ્રિયની સાથે ચોવીસ કલાક રહેવાનું... પરમપ્રિય સાથે ભક્તિના દોરે બંધાયેલ અસ્તિત્વ. બીજાં બધા મમત્વનાં બંધનો છેદાઈ ગયાં. હવે બીજાં બંધનો એ ભૂતકાળની વાત બની.

કેફ. પરમપ્રિય મળ્યાનો કેફ. શાશ્વતીના લયમાં ઢળેલો કેફ....

ઈર્ષ્યા આવે ને આવા સાધકોની ! અહીં કેફના નામે ફાંફા હોય, ને ત્યાં કેફમાં ડૂબંડૂબાપણું.

ઉપનિષદ્નું પ્રિય સૂત્ર યાદ આવે : ‘આત્મરતિઃ, આત્મક્રીડઃ આત્માનન્દઃ સ્વરાટ્.’ આત્મામાં જે સાધકને રતિ છે, જે સાધક આત્મભાવમાં જ રમે છે અને આત્માની ભીતર રહેલ દિવ્ય આનંદને અનુભવે છે તે પોતાનો માલિક છે.

ભગવદ્ ગીતાનો આને જ સંવાદી એવો એક શ્લોક છે : ‘યસ્ત્વાત્મરતિરેવ સ્યા-દાત્મતૃપ્તશ્ચ માનવઃ । આત્મન્યેવ ચ સંતૃપ્તસ્તસ્ય કાર્યં ન વિદ્યતે....’ જે સાધક આત્મરતિ છે, આત્મતૃપ્ત છે અને આત્મસંતૃપ્ત છે; તેને કોઈ કાર્ય નથી. ‘તસ્ય કાર્યં ન વિદ્યતે....’ બહુ જ સરસ આ વાત છે. તેને બીજું કોઈ કાર્ય નથી. માત્ર પોતાની ભીતર એણે જવાનું છે. ભીતર, ભીતર, પોતાની ભીતર.... ‘આત્મકાજ સુધારે....’ આત્મભાવમાં શુદ્ધિ, ગુણોમાં વૃદ્ધિ ચાલ્યા જ કરે....

એ માટેની સાધના : ‘સત્ય સંતોષ હિયામેં ધારે....’ વર્તનમાં સચ્ચાઈ. હૃદયમાં પરિતોષ. ક્યાંય દંભ નહિ. મન-વચન-કાયાના સ્તર પર સચ્ચાઈ અને જન્મ સાર્થક કરી શકાયનો પરિતોષ.

આનંદધન છે સાધક. એ દીન-હીન તો ક્યાંથી હોય ? ‘અપનો બિરુદ સંભારે.’ પોતાનું આનંદધનતા સ્વરૂપ સતત એના સ્મૃતિપથ પર રહે છે.

વિજયયાત્રા

આ આનંદધનતા..... કર્મોનો થયો વિજય...વિજયયાત્રાનાં ચિહ્નો છે રણસ્તંભ, વાજીંત્રો. ‘ભાવદયા રણથંભ રોપ કે....’ હિંસાના રણસ્થંભની સામે અહિંસાનો રણસ્તંભ...અને, શૂરાતન ચડે એ માટે વાજિંત્રો વગડાય છે. અહીં ક્યાં વાઘો છે ? ‘અનહદ તૂર બજાવે....’ અનાહત વાઘ.....

બે જાતનાં વાઘો છે : આહત અને અનાહત. ઢોલ પર દાંડી પીટાય ને અવાજ નીકળે એ છે આહત નાદ. ભીતરથી નીકળતો અવાજ તે અનાહત નાદ. ઝૂંના ધ્વનિને ઊંડાણથી ઉચ્ચારો ને પાછળના બિંદુને ધ્વનિગત રીતે લંબાવો તે નાદ થાય તેના જેવો ભીતર નાદ થયા કરતો હોય છે. જો કે એને પણ ‘જોવાનો’ હોય છે ને એને છલાંગીને આગળ નીકળી જવાનું હોય છે. ક્યાંય રોકાવાનું નથી હોતું.

મંદિરોમાં થતા ઘંટના નાદનો પાછળનો થડકાર/રણકાર પણ ભીતરના ધ્વનિને મેળવવાની પગદંડી બની શકે.

મંદિરમાં પ્રયોજાતો ધ્વનિ જેમ ભીતર ઊતરવામાં સહાયક છે, એવું જ મંદિરની સુગંધ માટે છે. ભીતરની સુગંધ માણી ચુકેલ અનુભવીઓએ મંદિરની બહારની સુગંધની વાત કરેલી છે.

આરસનું ભોંયતળિયું શા માટે ?

એક ભાવુકે મને પૂછેલું : દહેરાસરમાં આસરની જ ફરસ કેમ હોય છે? મેં કહેલું : એટલા માટે કે ભીતર ઠંડક છે. પ્રશમરસની, એનો એક અણસાર એ આપે છે.

જીભ વડે પરમ-રસનો આસ્વાદ. પરમરસને જુઓ, સાંભળો, સૂંઘો, આસ્વાદો અને સ્પર્શો....શ્વસો પણ. સાંસ સાંસ પર એ હોય : પરમનું સુમિરન.

ભીતરી વિજયયાત્રાનું પૂજ્યપાદ ચિદાનંદજીની અનુભવપૂત કલમે લખાયેલ આ વર્ણન. આપણને પણ ભીતરી વિજય માટે આતુર બનાવી દે.

સદ્ગુરુનું કાર્ય

અનુભવામૃત રસને પીવા માટેની આપણી આતુરતા એ એક જ માત્ર સજ્જતા છે : એને પીવા માટેની. યોગીઓ તૈયાર છે અનુભવરસ આપવા માટે.

સદ્ગુરુએ બે સ્તર પર કામ કરવું પડે છે. એક : ભીતરી રસ માટે તૈયાર બનેલ વ્યક્તિત્વોને રસ આપવાનું. બીજું જે ભાવકો એ માટે તૈયાર નથી બન્યા તેમને તૈયાર કરવાનું.

સદ્ગુરુનું કાર્ય આજે, આ ક્ષણે ચાલુ છે. આપણે એમના ભણી ઉન્મુખ બનીએ એટલે કાર્ય પૂરું થાય. બે હાથે તાળી બાજી ઊઠે.

આધારસૂત્ર

૧૨

સોહં સોહં સોહં સોહં,
 સોહં સોહં રટના લગી રી....
 ઈંગલા પિંગલા સુખમના સાધ કે,
 અરુણ પતિથી પ્રેમ પગી રી;
 વંકનાલ ખટચક ભેદ કે,
 દશમદ્વાર શુભ જ્યોતિ જગી રી...૧
 ખુલત કપાટ ઘાટ નિજ પાયો,
 જનમ જરા ભય ભીતિ ભગી રી;
 કાય શકલ દે ચિન્તામણિ લે,
 કુમતિ કુટિલકું સહજ ઠગી રી....૨
 વ્યાપક સકળ લખ્યો ઈમ,
 જિમ નભ મેં મગ લહત ખગી રી;
 ચિદાનન્દ આનંદમય મૂરતિ,
 નીરખ પ્રેમભર બુદ્ધિ થગી રી....૩

-પૂ. ચિદાનંદજી, (૨૩, ચિદાનંદ બહોતેરી)

‘તે’ (પરમાત્મા) જ હું છું (સોહં) આ રટના લાગી છે. સાધકે ઈડા, પિંગલા અને સુપુમ્ણા નાડીઓ પર વિજય પ્રાપ્ત કરીને આત્મા રૂપી સૂર્ય સાથે પ્રેમ વિસ્તાર્યો છે. વંકનાળ અને ખટચક ભેદીને સહસ્રારમાં જ્યોતિ ઝગી ગઈ છે. (૧)

કપાટ ખૂલતાં - ત્રિકુટી ભેદ થતાં પોતાનું સ્વરૂપ પમાયું. જન્મ, જરાની ભીતિ ભાંગી. કુમતિનો પ્રભાવ હટ્યો. લાગે કે કાયના ટૂકડાને (ભ્રમણાને) છોડીને ચિન્તામણિ (આત્માનુભૂતિ) રત્ન મેળવાયું છે. (૨)

વ્યાપક આત્માને અનુભવ્યો. આકાશમાં પંખી ઉડે તેમ ચિદાકાશમાં ઉડાણ થઈ. ચિદાનન્દજી કહે છે કે આત્માનું આ આનન્દમય સ્વરૂપ જોઈને બુદ્ધિ સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. (૩)

૧૨

ભીલવી ગાનદલો

હું કોણ છું ? એક ધમ્મરવલોણું
સાધકની ભીતર ચાલ્યા કરે. 'હું
કોણ...?' રમણ મહર્ષિ કહેતા :
હુંગળીનો દડો સામે પડ્યો હોય; પણ
હુંગળી ખરેખર શું છે ? કોઈ એને
હાથમાં લે તો ફોતરાં પર ફોતરાં....
'હું'ની હુંગળીમાં પણ ફોતરાં જ ફોતરાં
છે. નામનું ફોતરું, રૂપનું ફોતરું.....

બધાં ફોતરાંને પાર 'હું' છું :
અનામ, અરૂપ સંઘટના. ઓહ ! 'તે'નું-
પરમાત્માનું સ્વરૂપ, તે જ મારું
સ્વરૂપ...તે-હું, તે-હું...સોહં, સોહં...
એક લય ચાલશે. 'સોહં સોહં સોહં
સોહં, સોહં સોહં રટના લગી રી.....

રટણ. સુમિરન. ગાઢ સુમિરન.

કેવું ?

ચંદનબાળાએ પ્રભુ મહાવીર દેવને
કહેલું : 'એક શ્વાસમાંહિ સો વાર, સમરું

તમને રે...' પ્રભુ ! એક સાંસ પર એક વાર નહિ; એક સાંસ પર સો-સો વાર હું તમારું સુમિરન કરું છું. તમે મારે દ્વારેથી કેમ પાછા ફરી શકો ?

અહીં પ્રભુના સ્મરણથી પ્રભુપદ પ્રાપ્તિમાં પરિણમતી એક મઝાની યાત્રાનું વિવરણ છે.

‘ઈંગલા પિંગલા સુખમના સાધ કે, અરુણ પતિથી પ્રેમ પગી રી....’
ઈંગલા (ઈંડા) ચન્દ્ર નાડી. પિંગલા સૂર્ય નાડી. સુપુમ્ણા મધ્યવર્તી નાડી. યોગીઓ એને લાડમાં સુખમના કહે છે. જેમ ઉજાગરને તુરીયા કહે છે તેમ. ઉજાગરને નામથી બહુ જ ઓછી વાર સંબોધવામાં આવે છે. તુરીયા, ચોથી, ધ ફોર્થ, એ રીતે જ (૪ અવસ્થાઓમાંથી સ્વપ્ન, નિદ્રા અને જાગૃતિ પછી ચોથી હોવાથી) તેને સંબોધવામાં આવે છે.

સુખમના. આમ પણ ઠીક નામ છે. મનની એ સુખમયી અવસ્થા છે.

‘સાવિત્રી સંપર્ક’માં શ્રી માનસિંહ યાવડાએ નાડીઓ અને કુંડલિની તથા પટ્ટચક્ર અંગે સારી માહિતી આપેલ છે, જેનો સાર આ પ્રમાણે છે.

ભીતરી દુનિયામાં.....

જ્યારે સાધક સાધના કરવા શરૂઆત કરે છે ત્યારે તે ધીમે ધીમે વિશ્વશક્તિઓ સાથે સંપર્કમાં આવે છે અને તેથી તેને માનવ-શરીરની સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ આંતર રચના અને તેની કાર્ય પદ્ધત્તિનો ખ્યાલ આવે છે. સામાન્ય માનવને અતિ દૂર અને અપરિચિત લાગતા તત્ત્વોરૂપી નવા અતિથિઓ આંતર ઈન્દ્રિયોનાં દ્વાર ખટખટાવી પોતાનાં વીઝીટીંગ કાર્ડ્સ અંદર મોકલવાની શરૂઆત કરે છે. વિશ્વશક્તિઓરૂપી માતૃકાઓ સાધકને ઢંઢોળી જગાવવા મથે છે. સાધક વિશાલમાંથી વિશાલતર ચેતના ધરાવતો થાય છે. સાધકને પોતાના વ્યક્તિના નવા પ્રદેશોની ઝાંખી થાય છે. આ બધા જ પ્રદેશો ધીમે ધીમે તેના વ્યક્તિત્વનાં અભિન્ન અંગ બની જાય છે.

કુંડલિની

આ દિવ્ય અનુભૂતિઓ જ્યારે ચરમ-સીમા પર પહોંચે છે ત્યારે સાધકની કુંડલિની બ્રહ્મરંધ્રની સાંકડી સીડી વટાવી મસ્તકની ટોચે ઊભી રહે છે. ત્યારે

તેને દિવ્ય-પ્રકાશનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. સાધક પોતાની ભૌતિક ચેતના વટાવી વિશ્વાત્માની વિશાલતર ચેતનામાં જન્મ લે છે.

ઇડા, પિંગલા, સુષુમ્ના

દરેક માનવ ફક્ત ભૌતિક સ્થૂળ શરીર જ ધરાવતો હોતો નથી. આ ભૌતિક શરીરની પાછળ એક સૂક્ષ્મ શરીર આવેલું છે અને તેની પણ પાછળ કારણ શરીર આવેલ છે. એકની પાછળ બીજી ગિરિશૃંગલાઓ હોય એવું આ ભવ્ય દૃશ્ય હોય છે. ઉત્ક્રાંતિ માટે પ્રયત્ન કરવો જરૂરી છે. પ્રયત્ન માટે કૃતિ કરવી જરૂરી હોય છે. કૃતિ માટે કૃતિ કરવાની ઈચ્છા હોવી જરૂરી છે. અને ઈચ્છા માટે ઈચ્છાના વિષયનું જ્ઞાન હોવું જરૂરી છે. તેથી પરમાત્માએ જ્ઞાન પ્રકટ કરનાર કારણ શરીર, ઈચ્છા વ્યક્ત કરનાર સૂક્ષ્મ શરીર અને કૃતિ વ્યક્ત કરનાર પાર્થિવ શરીરની રચના કરી છે. આ એકબીજાથી જુદાં હોવા છતાં એકબીજાથી સંલગ્ન છે, જોડાયેલાં છે આ જોડાણ કરનારી નલિકાઓને અનુક્રમે ઈડા, પિંગલા અને સુષુમ્ના નાડી કહેવામાં આવે છે. પ્રભુનો દરેક માનવશરીર માટેનો ખાસ પ્રકારનો સંકલ્પ હોય છે. તે સંકલ્પને યથાર્થ કરવા આ ત્રણે શરીરો માધ્યમ તરીકે વપરાય છે.

ઉપરની ત્રણે નાડીઓનું પોતાનું વિશિષ્ટ કાર્ય હોય છે અને રંગ પણ હોય છે. સ્થૂળ શરીર અને સૂક્ષ્મ શરીરને જોડનારી ચેતના-વાહક નાડીને ઈડા નાડી કહે છે. ગૂઢવાદીઓ તેને સીલ્વર કૉર્ડ કહે છે. કારણ કે તે ચાંદી જેવો ચળકાટ ધરાવે છે. સૂક્ષ્મ-શરીર અને કારણ-શરીરને જોડનારી ચેતનાવાહક નાડીને પિંગલા કહે છે, કારણ તે સોનેરી ચળકાટ ધરાવે છે. ભારતીય યોગીઓ આ બંનેને તેમના રંગને કારણે અનુક્રમે ચંદ્ર અને સૂર્ય નાડી તરીકે વર્ણવે છે. કારણ શરીર વિશ્વચેતના સાથે (મહાકારણ-શરીર સાથે) સુષુમ્ના નાડીથી જોડાયેલ છે. આ નાડી હજી જાગૃત નથી. ન્યાયશાસ્ત્રમાં તેને પૂરિત નાડી કહે છે, કારણ, તે પુરાયેલી (બ્લોક્ડ) છે, અથવા ઉત્ક્રાંત થયેલ નથી. સાધનાની ઉચ્ચ કક્ષાએ તે જાગૃત થાય છે અને અંતે પુરુષોત્તમ-ચેતનાને તે પ્રકટ કરી શકે છે.

છ ચક્કો

આ ત્રણે નાડીઓ જ્યાં શરીર સાથે જોડાણ કરે છે ત્યાં એક એક ચેતના-

કેન્દ્રનું નિર્માણ થયેલ છે. આ ચેતનાના કેન્દ્રને જ યોગશાસ્ત્રમાં યોગચક્ર કહેવામાં આવે છે. મૂળ છ ચક્રો છે. પરમપ્રભુનું પોતાનું એક ચક્ર મળીને કુલ સાત ચક્રો થાય છે. આ બધાં જ અતિશય સુંદર દેખાતાં હોવાથી તેમને સુદર્શન ચક્ર કહેવામાં આવે છે. આ બધાં જ યોગ-ચક્રો અથવા કેન્દ્રોનો પોતાનો ખાસ પ્રકાશ, તત્ત્વ, રંગ, લોક તથા સ્થાન હોય છે. આ સાત ચક્રો જાણે સમલોકનાં પ્રવેશદ્વારો હોય છે. જે ચક્રમાં માનવીની ચેતના સ્થિર થાય છે તે ચક્રો સાથે સંબંધિત લોકનો, તત્ત્વનો અને પ્રકાશ (રંગ)નો તેને અનુભવ થાય છે. સમયકોનાં સ્થાન, રંગ, લોક તથા તત્ત્વ નીચે મુજબ છે.

યોગચક્ર	સ્થાન	રંગ	લોક	તત્ત્વ
(૧) મૂલાધાર-ચક્ર	કરોડરજજુનો નીચલો છેડો	લાલ	ભૂલોક	પાર્થિવ તત્ત્વ
(૨) સ્વાધિનાઘાન ચક્ર	લિંગસ્થાન	ઘેરો જાંબલી	ભૂવલોક	નિમ્ન પ્રાણ
(૩) મણિપુર-ચક્ર	નાભિ જાંબલી	આછો	સ્વલોક	મહત્તર પ્રાણ
(૪) અનાહત ચક્ર	હૃદય લાલરંગ	સુવર્ણરંગી	મહલોક	મનસ્તત્ત્વ
(૫) વિશુદ્ધ ચક્ર	કંઠ	ભૂખરો રંગ	જનલોક	પ્રકાશિત મન
(૬) આજ્ઞાચક્ર	ભ્રૂમધ્ય	શ્વેતરંગ	તપોલોક મન	સ્કુરણાત્મક
(૭) સહસ્ત્રાર ચક્ર	મસ્તકની ઉપર	ભૂરો	સત્યલોક	અધિમનસ્

ચક્રોના સ્થાન તરીકે તેની અનુભૂતિ પાર્થિવ શરીરમાં જ્યાં અનુભવાય છે એ દૃષ્ટિએ જણાવેલ છે. વસ્તુતઃ તે કેન્દ્રો પાર્થિવ, સૂક્ષ્મ અથવા કારણશરીરની સીમાઓ ઉપર ઈડા, પિંગલા અને સુષુમ્ણા નાડી જોડાય છે ત્યાં હોય છે. તેમનો અનુભવ માત્ર સ્થૂલ શરીરમાં થતો હોય તેવું સાધકને લાગે છે.

ચક્રોનું કાર્ય

દરેક ચક્ર અથવા કેન્દ્રનું પોતાનું કાર્ય છે. મૂલાધાર-ચક્ર સ્થૂલ ચેતના અને અવચેતનના પ્રકટીકરણનું કેન્દ્ર છે. સ્વાધિષ્ઠાન નિમ્નપ્રાણની નાનીનાની ક્ષુદ્ર કામનાઓ પ્રકટ કરવાનું કેન્દ્ર છે. મણિપુર મહત્તર પ્રાણની શુભ કામનાઓને પ્રકટ કરતું હોય છે. અનાહત ચક્ર પુરુષની અભીપ્સા પ્રકટ કરતું કેન્દ્ર છે. વિશુદ્ધ ચક્ર મનનું શુદ્ધ ચિંતનાત્મક કાર્ય પ્રકટ કરે છે. આજ્ઞાચક્ર વિશ્વશક્તિઓ સાથેનો વિનિમય પોતાના સંકલ્પરૂપે પ્રકટ કરે છે. સહસ્ત્રાર-ચક્રમાં દિવ્ય-શક્તિઓનો દિવ્ય પ્રકાશ અને પ્રેરણા ઝીલવામાં આવે છે.

માનવશરીરમાં રહેલી વાસુદેવ-ચેતનાનો જ પ્રકટ થયેલો અંશ એટલે કુંડલિની. તે સાડાત્રણ કૂંડાળાં કરીને અર્ધનિદ્રામાં હોય છે તેથી તેને કુંડલિની કહેવામાં આવે છે. આ જ જીવનશક્તિ આપણી જાગૃત, સ્વપ્ન અને નિદ્રાવસ્થામાં પ્રકટ થતી હોય છે. ક્વચિત્ પ્રસંગે વિશ્વચેતના સાથે પણ સંપર્કમાં આવી યોગનિદ્રા અર્થાત્ ધ્યાનાવસ્થા અનુભવે છે. આ જ તેનાં સાડા ત્રણ કૂંડાળાં છે. યોગીઓ દૈન્ય સંકલ્પ-બળે આ જીવનશક્તિને નીચેથી ઉપરના ક્રમે ઊર્ધ્વગામી કરે છે.

ચૈતન્યના ઉજાશનું રેલાવું

હવે પંક્તિઓ જોઈએ. ‘ઈંગલા પીંગલા સુખમના સાધ કે, અરુણ પતિ સું પ્રેમ પગી રી...’ સુપુમ્ણામાં પ્રવેશ થતાં જ જયોતિર્મય ચૈતન્ય જોડે સંબંધ પાંગરે છે. અત્યાર સુધીની અંધિયારી ભીતરી ભોમકા પર ચૈતન્યનો ઉજાશ રેલાય છે. અરુણ એટલે સૂર્ય. ચેતનાના ઉજાશ જોડે આ પ્રતિકને વણેલું છે. પોતાની જાતનું સ્વામિત્વ શું છે તેનો આછો ખ્યાલ આવે અરુણપતિ શબ્દ વડે. છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ્ કહે છે : “આત્મરતિઃ આત્મક્રીડઃ આત્માનન્દઃ સ્વરાટ્...” પોતાની જાત સાથે પ્રેમ-રતિ કરનાર, આત્મામાં જ રમ-માણ રહેનાર અને આત્મિક આનંદને માણનાર પોતાની જાતનો માલિક છે.

‘અરુણ પતિ સું પ્રેમ પગી રી....’ ઉજાશમય ચૈતન્ય કેન્દ્ર સાથે, આત્મા સાથે સંબંધ બંધાયો. ચૈતન્ય જ પ્રભુત્વમય છે. શંકરાચાર્ય કહે છે : ‘ચૈતન્યઃ પ્રભવતિ ખલુ ન જડઃ કદાચિત્.’ ‘ચૈતન્યનો જ વિજય છે બધે, જડનો ન કદાપિ.’

દશમ દ્વાર

‘વંકનાલ પટ્ટયક ભેદ કે, દશમ દ્વાર શુભ જ્યોતિ જગી રી...’ સુપુમ્ણા નાડી પૂરાયેલી હોય છે ત્યારે એ વંકનાલ-વકનાલ કહેવાય છે. તેમાં છ ચક્રો આવેલા છે. પટ્ટયકોને ભેટીને ચેતના દશમ દ્વારમાં, બ્રહ્મરન્ધ્રમાં પહોંચે છે. સહસ્ત્રારમાં.

દશમ દ્વાર..... ‘બે આંખ, બે કાન, મુખ આદિ નવ દ્વાર તો દરેક મનુષ્યને છે. પણ આ દશમું દ્વાર..... સહસ્ત્રાર.....

બ્રહ્મરન્ધ્ર

બ્રહ્મરન્ધ્ર ચોટીના ભાગને કહે છે. બ્રહ્મને પ્રવેશવાનું દ્વાર. રન્ધ્ર એટલે કાણું. ગુરુદેવનો હસ્તસ્પર્શ અને બ્રહ્મરન્ધ્ર સજ્જ બને છે. હજાર પાંખડીવાળું કમળ-સહસ્ત્રાર જે મૂરઝાયેલું પડ્યું હતું તે ખીલે છે. અને ત્યાં ચૈતન્યદેવની -પરમાત્માની પધરામણી થાય છે.

ગુરુદેવના હસ્તસ્પર્શ મૂળાધારમાંથી શક્તિની ઉર્ધ્વયાત્રા શરૂ કરાવી.

‘જ્ઞાન કળશ ભરી....’

આપણી પરંપરામાં પ્રભુ અભિષેક સમયની એક સરસ કાવ્યપંક્તિ છે : ‘જ્ઞાન કળશ ભરી આતમા, સમતા રસ ભરપૂર; શ્રી જિનને નવરાવતાં, કર્મ થાયે ચકચૂર....’

આ સરસ દુહો ભીતરી મેરુ અભિષેકના સમયનો છે. જ્ઞાતાભાવરૂપી કળશમાં સમત્વનું જળ ભરીને સહસ્ત્રાર પર પ્રતિષ્ઠિત થયેલ આર્હત્યને - અરિહંત પ્રભુના આજ્ઞા-ઐશ્વર્યને-અભિષેક કરતાં કર્મો વહી જ જાયને !

‘ખુલત કપાટ ઘાટ નિજ પાયો’

ત્રિકુટીભેદની અદ્ભુત પ્રક્રિયા ભણી ઇશારો કરે છે આ સૂત્ર : ‘ખુલત કપાટ ઘાટ નિજ પાયો....’ ત્રિકુટી ભેદ થતાં જ પોતાના સ્વરૂપનું ભાન થાય છે. આ ત્રિકુટી ભેદ શું છે ? ‘યોગી હરનાથના સાન્નિધ્યમાં’ પુસ્તકમાં શ્રી મકરન્દ દેવે તેને નીચે પ્રમાણે વર્ણવે છે.

ત્રિકુટી ભેદ

‘આપે કહ્યું કે આપને ત્રિકુટીભેદ થયો ત્યારે આપને સ્વતંત્રતા, સ્વાનંદ અને સહજજ્ઞાનનો અનુભવ થયો. તો આ ત્રિકુટીભેદ શું છે ?’ યોગી હરનાથને મેં પૂછ્યું.

યોગી હરનાથે જવાબમાં કહ્યું :

‘ત્રિકુટી એ યૌગિક પરિભાષાનો શબ્દ છે અને અત્યારે તો એ ભાષા ભુલભુલામણી જેવી બની ગઈ છે. તમને એમાં ગૂંચવી નહિ મારું, યોગસિદ્ધાન્ત અને મારા અનુભવને બને તેટલી સરળ રીતે કહું. આપણે ક્ષણિક આનંદ અને ક્ષુદ્ર સામર્થ્યમાં રમીએ છીએ પણ શાશ્વત આનંદ અને અસીમ શક્તિનો ભંડાર આપણામાં સભર ભર્યો હોવા છતાં એને જાણી કે માણી શકતા નથી. મનુષ્યજીવનની આ સહુથી મોટી કરુણતા છે. એથી મનુષ્ય ખંડિત મહિમાની પ્રતિમા સમો લાગે છે. આનો ઉપાય શો ? બહારથી તો કાંઈ પ્રાપ્ત કરવાનું નથી. અહંકારનું કાળું ઢાંકણ પડ્યું છે. એને જેટલું હટાવશો એટલું અજવાળું મળશે. પ્રાણની અંધ અને નિમ્નગામી શક્તિ સામે અમે ક્ષુદ્ર અહંને તોડી નાખતો ‘સઃ અહં’નો જાજ્વલ્યમાન પ્રકાશ પાથરીએ છીએ. અથાક, અવિરત, અખંડ સાધના. પછી અજપાજપરૂપે હરેક શ્વાસ સાથે આ સાધના અનાયાસ વહેવા માંડે છે અને ત્રિગુણમયી પ્રકૃતિનાં બંધનો તૂડી પડે છે. કાલના પ્રહારનું કાંઈ ચાલતું નથી.

આ સંસારમાં દરેક પ્રાણીને માથે કાળ ભમે છે ને લલકારીને કહે છે :

‘ઊભા મારું, બેઠા મારું,

મારું જાગત સૂતા,

ત્રીન લોક ભલે જાગ પસાર્યા

કહાં જાયગો પૂતા ?’

ત્રણે લોકમાં, દેવ, માનવ, અસુરની યોનિમાં મહાકાળની જાળ બિછાયેલ છે. કોની તાકાત છે કે એને તોડી શકે ? કાળના આ પડકાર સામે બાબા ગોરખનાથ છાતી ઠોકીને કહે છે :

‘ઊભા ખંડો બેઠા ખંડો,
ખંડો જાગત સૂતા,
તિહૂં લોક તૈ રહૂં નિરંતરિ,
તો ગોરખ અવધૂતા.’

ત્રણે લોકમાં અને ત્રણે કાળમાં આમ યમદંડનું ખંડન કરી નિત્ય વિહરવું એનું નામ ખરું જીવન. જેના પર મૃત્યુનો ઓળો પડ્યો હોય એને કોઈ જીવન કહે ? ત્રિકુટીભેદ વિના આવું જીવન પમાતું નથી.

ત્રિકુટીભેદ એટલે બીજું કંઈ નહિ, પણ સ્થૂળ સૂક્ષ્મ ને કારણ ત્રણ સૃષ્ટિ; વૈખરી મધ્યમા અને પર્યંતી ત્રણ વાણી; જાગ્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ ત્રણ અવસ્થા અને સત્ત્વ, રજસ, તમ એ ત્રણે ગુણના પ્રકૃતિના રાજનો ભાંગીને ભુક્કો કરી નાખવો. તમે કુંડલિની, સુષુમ્ના અને પટ્ટચક્રની વાતો સાંભળી હશે. તેની પાછળ એક અદ્ભુત રહસ્યમયતા ને ચમત્કારનું વાતાવરણ છવાઈ ગયેલું છે, પણ એમાં ચમત્કાર જેવું કંઈ નથી. વિજ્ઞાનીઓ આ વિશ્વની સૂતેલી શક્તિઓનો વિસ્ફોટ કરે છે અને તેથી વિસ્ફોટક રોગની જેમ એનાં પરિણામો ભોગવવાં પડે છે. યોગીજનો એ શક્તિને પ્રસ્ફૂટ કરે છે અને તેથી પરાગની જેમ એ બધે પ્રસન્નતા ફેલાવે છે. તમને મેં કહ્યું કે ત્રિકુટી એ પ્રકૃતિના રાજનું છેલ્લું થાણું છે અને તેનાં મૂળિયાં છે મન, બુદ્ધિ, અહંકાર. અનેક ભેદ, વિચ્છેદ અને તેથી અંતે વિલાપને સર્જનારાં આ ત્રણ મૂળ કાપી નાખો એટલે જડતાની સાંકળ તૂટી ગઈ. ત્રિકુટી વિષે મારવાડી સંત દરિયાસાહેબની સુંદર સાખી છે:

‘મન બુધ ચિત હંકાર કી,
હે ત્રિકુટી લગ દૌડ;
જન દરિયા ઈનકે પરે,
બ્રહ્મ સુરત કી ઠોર.’
‘મન બુધ ચિત હંકાર યહ,
રહે અપની હદ માંહિ;
આગે પૂરન બ્રહ્મ હે
સો ઈનકી ગમ નાંહી.

દરિયા સુરતી સિરોમની,
મિલી બ્રહ્મ સરોવર જાય,
જંહ તીનો પહુચે નહિ,
મનસા બાયા કાય.'

આ ત્રિકુટી ભેદી એટલે પિંડ-બ્રહ્માંડનો પડદો હટી ગયો.

સમસ્ત બ્રહ્માંડને ચલાવતી મહાશક્તિનો સીધો સ્પર્શ થઈ ગયો. બાબા ગોરખનાથે કહ્યું છે : 'પિણ્ડમધ્યે ચરાચરં યો જાનાતિ સ યોગી પિણ્ડસંવિત્તિ-ર્ભવતિ ।' આ વસુધા જ યોગી માટે વેદ બની જાય છે. પછી પોથી-પુરાણની જરૂર રહેતી નથી. બાબા ગોરખનાથનું વચન હોઠ પર આવી જાય છે :

'બિન પુસ્તક બાંચિયા પુરાણ,
સરસતી ઉચરે બ્રહ્મગિયાન.'

યોગીનાં અંતરમાં સ્વયં સરસ્વતી જ બ્રહ્મજ્ઞાનનું ઉચ્ચારણ કરવા લાગે છે. પણ એને ઝીલવા માટે આધાર તૈયાર કરવો જોઈએ ને? 'કાચે ભાંડે રહે ન પાની'. કાચા ઘડામાં જીવનનું અમૃતજળ કેમ રહે ? પહેલાં સંયમ અને સાધનાથી કાયાશોધન કરવું જોઈએ, મન-પવનને પરાસ્ત કરવા જોઈએ, તો જ આ મહાશક્તિ ને પરમ શિવનું પૂર્ણ મિલન આ દેહમાં અનુભવાય. મેં કહ્યું તેમ સ્વતંત્રતા, સ્વાનંદ અને સહજ જ્ઞાનની સ્ફૂર્તિ થાય.'

આત્મપ્રતીતિ

યોગી હરનાથે આટલું કહી વિરામ લીધો. આ માણસ કોઈ જાતના આગ્રહ ને આડંબર વિના પણ પૂરી આત્મપ્રતીતિથી વાત કરે છે એ સાંભળતાં જ વરતાઈ આવતું હતું. તેમને આ આત્મપ્રતીતિ કેવી રીતે થઈ તે જાણવા માટે મેં પૂછી જોયું. :

'આપને ત્રિકુટીભેદ થયો તેનું વર્ણન કરશો ?'

'ભલે : મને આ અનુભવ સ્વપ્નમાં થયો હતો અને જાગ્રત થયા પછી મેં જોયું તો ખરેખર મારા જીવનની એ નવજાગૃતિ હતી. મારી સમસ્ત દૃષ્ટિ બદલાઈ ગઈ. માનવશક્તિની મેં જે મર્યાદા માની હતી તે પણ અલોપ થઈ

ગઈ. એક અંધારી બંધિયાર ઓરડીમાં મોટું બાકોરું પડી જાય અને બહાર જોઈ શકાય તથા જઈ-આવી શકાય એવું જ કાંઈક આ શરીરમાં થઈ ગયું.

એક દિવસમાં તો આવી ઘટના નથી બની જતી. એને માટે વરસોની શાંત, ધીમી પણ દૃઢ તૈયારી ચાલતી હતી. અનેક વાર તૂટી જવા છતાં સાધનાનો તંતુ મેં છોડી નહોતો દીધો. આજે પણ આધ્યાત્મિક પંથે કાંઈ પરિણામ ન આવ્યું માની, નિરાશ થનારને કહું છું :

‘હરિ સે લાગી રહો મેરે ભાઈ,

તેરી બનત બનત બન જાઈ...’

સાધનાને વળગી રહો, સિદ્ધિ મળશે એમાં શંકા નથી. મને અનુભવ થયો તે દિવસે મેં કોઈ ખાસ યોગક્રિયા નહોતી કરી. આવો અનુભવ થશે તેની પણ આગળથી કાંઈ એંધાણી નહોતી મળી. નાગા બાવાઓના એક શિવમંદિરમાં હું ઊતર્યો હતો. સાયં-આરતી વખતે એક જુવાન સાધુએ ડમરુ બજાવતાં ને ચામર ઢોળતાં શિવજી સન્મુખ જે નૃત્ય કર્યું હતું તે કદી નહિ ભુલાય. પૌરુષ અને માર્દવનું અપૂર્વ મિલન હતું એ નૃત્યમાં. અને સાધુના ભાવમસ્ત ચહેરા પર આરતીના પંચદીપ કરતાં ક્યાંયે પ્રકાશિત અલૌકિક તેજનાં કિરણો ફૂટતાં હતાં. અમે પાંચસાત મૂરતિઓ સાથે મળી શિવ-ગાન ગાયાં. એના પડછંદા ધુમ્મટને ભેદી અમારા પ્રાણને હચમચાવી મૂકતા હતા. ‘જય શિવ ઐકાર, ભજ શિવ ઐકાર’ના નાદવૈભવથી અમારું અણુએ અણુ નાચી ઊઠ્યું હતું.

મોડી રાતે હું શિવાલયને નદીતીરે બાંધેલા ઘાટ ઉપર જ સૂઈ ગયો. સ્વપ્નું આવ્યું. એ મંદિરના ચોગાનમાં જાણે મોટી સભા મળી છે. પેલો સાધુ કાંઈક વ્યાખ્યાન આપે છે. એક ખૂણે બેઠો બેઠો હું સાંભળું છું. ભારે પ્રભાવ પાડે છે સાધુની વાણી. એનું જ્ઞાન ચકિત કરી દે છે. ત્યાં એક બટુક મારી પાસે આવી બેસી ગયો. માથે છુટ્ટી પિંગલવરણી જટા, સૌમ્ય સહાસ વદન, શરીર કોમળ પણ સુડોળ, આખે શરીરે ભસ્મ અને દિગંબર અવસ્થા. એના નેત્રોમાંથી એક જાતની નિર્મળ શાંતિ ઝરતી હતી. મને એ બટુક બહુ ગમી ગયો. મેં તેને કાનમાં કહ્યું : ‘સાંભળ્યું ને, કેવું અગાધ જ્ઞાન છે ! કેવી વેધક વાણી છે !’ બટુકે થોડી વાર મારી સામે સ્થિર નેત્રે જોઈ કહ્યું, ‘એમાં કાંઈ

નથી, એ તો આમ જાગે.’ એટલું કહી તેણે મારી નાભિ પર હળવેથી થપાટ મારી અને સડ સડ સડ કરતી કોઈ વીજળી જેવી શક્તિ ઉપર ચડવા લાગી. મેં જોયું તો પેલો સાધુ બોલે તે પહેલાં તેના વિચાર, શબ્દો મને સૂઝતા હતા. મારામાં જે જ્ઞાન, આનંદ, શક્તિ લહેરાતાં હતાં, એનો લાખમો ભાગ પણ સાધુની વાણીમાં નહોતો ઊતરતો. અગાઉ જેની કલ્પના પણ નહિ એવી વિરાટ ચેતના મેં મારા વ્યક્તિત્વમાં અનુભવી.

મારી આંખો ઊઘડી ગઈ. આછી ચાંદનીમાં શિવાલય કમળના બિડાયેલા પોટાની જેમ તરતું હતું. પણ મારા અંતરનું કમળ જાણે સહસ્ર દલે વિકસિત થઈ ગયું હતું. હું જાગી ગયો; પણ મારું શરીર રોમાંચ અનુભવી રહ્યું હતું. એક તીવ્ર મધુર કંપારી હું અનુભવતો અને પછી અપાર્થિવ આનંદમાં ડૂબી જતો. આ સમયે પેલા સાધુએ મારી બહુ સારસંભાળ લીધી. મારી સ્થિતિ એ બરાબર સમજી ગયો હતો. એ પાસે ન હોત તો કદાચ આ શરીર ટક્યું ન હોત.

એક બ્રહ્માંડવ્યાપી આનંદસાગરમાં હું નિમગ્ન થઈ જતો હતો. અને ક્યારેક કિનારે આવતો ત્યારે હરેક વસ્તુનું રહસ્ય મારી સામે અનાયાસે પ્રગટ થતું. કોઈ વ્યક્તિને જોઈ તો એનું જીવન છતું થઈ જાય. કોઈ વસ્તુ જોઈ તો એનો ઇતિહાસ ખૂલી જાય. કોઈ વનસ્પતિ જોઈ તો એના ગુણધર્મ અંતરમાં ઊગવા લાગે. જાણે મારામાં સર્વ કંઈ આવી ગયું હતું અને મારો સર્વમાં પ્રવેશ થઈ ગયો હતો. મારે પોતાને માટે પછી કોઈ પ્રશ્ન ન રહ્યો. કોઈ આશા કે આશંકાનું નામનિશાન ન રહ્યું. શાંતિ શાંતિ છવાઈ ગઈ.’

યોગી હરનાથના વ્યક્તિત્વમાં એ શાંતિ બીજાને પણ શાંતિ પમાડે એવી ચંદનની જેમ વણાઈ ગઈ હતી. પણ પેલું રહસ્યજ્ઞાન અત્યારે છે કે નહિ તે મેં પૂછી જોયું.

‘આપને જે અનાયાસ જ્ઞાનની સ્ફુરણા થતી તે અત્યારે થાય છે?’

‘ના, પહેલાં જેવો ઉછાળો નથી રહ્યો. પણ ભીતર અસ્ખલિત પ્રવાહ વહી રહ્યો છે એની પ્રતીતિ છે.’

આટલું કહી યોગી હરનાથે જરા તાનમાં આવી કંઈક મજાકભર્યા સ્વરે ગાયું :

‘મન મસ્ત હુઆ તબ ક્યોં ખોલે ?

હીરા પાયો, ગાંઠ ગાંઠિયાયો,

બાર બાર વાકો ક્યોં ખોલે?’

ચિદાકાશમાં ઉડાણ

અને ત્રિકુટી ભેદ થતાં જ જન્મ-મૃત્યુનો ભય દૂર થયો. કાચના ટૂકડાને ફંકી દેવાનો...ચિન્તામણિને પ્રાપ્ત કરવાનો.... કુમતિને ફગાવી દેવાની...

મઝા જ મઝા.

પોતાના વ્યાપક સ્વરૂપને અનુભવીને સાધક એવી રીતે ચિદાકાશમાં ઊડે છે; જે રીતે પંખી આકાશમાં ઊડે છે. આનંદમય ચિન્મયને જોતાં જ બુદ્ધિ સ્થગિત થઈ જાય છે.’

બુદ્ધિનું થંભી જવું.... અને મનોલયની એ પૃષ્ઠભૂ પર પોતાનું પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિર થવું.

आधारसूत्र

१३

- (१) ज्ञेयं सर्वपदातीतं, ज्ञानं च मन उच्यते ।
ज्ञानं ज्ञेयसमं कुर्यान्नान्यो मोक्षपथः पुनः ॥
- (२) मनोव्यापारनिर्मुक्तं, सदैवाभ्यासयोगतः ।
उन्मनीभावमायातं, लभते तत्पदं क्रमात् ॥ ६३ ॥
- (३) अतीतं च भविष्यच्च, यन्न शोचति मानसम् ।
तं सामाधिकमित्याहु-र्निर्वातस्थानदीपवत् ॥ ९० ॥
- (४) ध्यातृध्यानोभयाभावे, ध्येयेनैक्यं यदा व्रजेत् ।
सोऽयं समरसीभाव-स्तदेकीकरणं मतम् ॥ ६५ ॥
- (५) सङ्कल्पकल्पनामुक्तं, रागद्वेषविवर्जितम् ।
सदानन्दलये लीनं, मनः समरसं स्मृतम् ॥ ८९ ॥
- (६) न किञ्चिच्चिन्तयेच्चित्त-मुन्मनीभावसङ्गतम् ।
निराकारं महासूक्ष्मं महाध्यानं तदुच्यते ॥ ७३ ॥
- (७) निस्सङ्गं यन्निराभासं, निराकारं निराश्रयम् ।
पुण्यपापविनिर्मुक्तं, मनः सामाधिकं स्मृतम् ॥
-योगप्रदीप
- (८) निर्जितमदमदनानां, वाक्कायमनोविकारहितानाम् ।
विनिवृत्तपराशानामिहैव मोक्षः सुविहितानाम् ॥
-प्रशमरति
- (९) अतीताननुसन्धानं, भविष्यदविचारणम् ।
औदासीन्यमपि प्राप्ते, जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥
-शङ्कराचार्य
- (१०) श्रामण्ये वर्षपर्यायात्, प्राप्ते परमशुक्लताम् ।
सर्वार्थसिद्धदेवेभ्योऽप्यधिकं ज्योतिरुल्लसेत् ॥ १३ ॥
- (११) विस्तारि परमज्योति-द्योतिताभ्यन्तराशयाः ।
जीवन्मुक्ता महात्मानो, जायन्ते विगतस्पृहाः ॥ १४ ॥

(૧૨) જાગ્રત્યાત્મનિ તે નિત્યં, બહિર્ભાવેષુ શેરતે ।

ઉદાસતે પરદ્રવ્યે, લીયન્તે સ્વગુણામૃતે ॥ ૧૫ ॥

-પરમજ્યોતિઃ પંચવિંશતિકા

(૧૩) ચિન્માત્રલક્ષણેનાન્ય-વ્યતિરિક્તત્વમાત્મનઃ ।

પ્રતીયતે યદધ્રાન્તં, તદેવ જ્ઞાનમુત્તમમ્ ॥

-અધ્યાત્મોપનિષત્, ૨/૬૫

(૧૪) પ્રત્યાહત્યેન્દ્રિયવ્યૂહં, સમાધાય મનો નિજમ્ ।

દધચ્ચિન્માત્રવિશ્રાન્તિં, મગ્ન ઇત્યભિધીયતે ॥

(૧૫) તેજોલેશ્યાવિવૃદ્ધિર્યા, સાધોઃ પર્યાયવૃદ્ધિતઃ ।

ભાષિતા ભગવત્યાદૌ, સેત્થમ્ભૂતસ્ય યુજ્યતે ॥

-જ્ઞાનસાર ૨/

(૧) જોય (આત્મા) સર્વ શબ્દોની પેલે પાર છે. જ્ઞાનને મન કહીએ (મન દ્વારા જણાય છે એ સન્દર્ભમાં), તો જ્ઞાનને જોય જેવું નિર્વિકલ્પ બનાવવું તે જ મોક્ષપથ છે. બીજો કોઈ મોક્ષનો માર્ગ નથી.

(૨) હંમેશના અભ્યાસયોગથી મનની ક્રિયાઓથી મુક્ત બનેલ એવું જ્ઞાન ઉન્મનીભાવને પામીને તે પદને- જોયના જેવી નિર્વિકલ્પતાને પામે છે.

(૩) ભૂતકાળ અને ભવિષ્યકાળનો જ્યાં વિચાર નથી અને જે મન પવન વગરના સ્થાને રહેલ દીપની પેઠે સ્થિર છે (સંકલ્પ-વિકલ્પથી પર), તે મન સામાયિક કહેવાય છે.

(૪) ધ્યાતા અને ધ્યેય નથી રહેતા ત્યારે ધ્યાન સાથેની જે એકાકારતા છે, તે છે સમરસીભાવ.

(૫) સંકલ્પો અને કલ્પનાઓ વગરનું, રાગ-દ્વેષ રહિત અને હંમેશ માટે આનંદમાં લીન એવું મન તે સમરસ છે.

(૬) ઉન્મનીભાવને પામેલ મન જ્યારે કંઈ પણ વિચારતું નથી ત્યારે નિરાકાર અને મહાસૂક્ષ્મ એવું તે મન મહાધ્યાન કહેવાય છે.

(૭) નિસ્સંગ, નિરાભાસ, નિરાકાર, નિરાશ્રય અને પુણ્યપાપરહિત મન તે સામાયિક છે.

(૮) અહંકાર અને કામને જીતેલા, વચન, કાયા અને મનના વિકારો વગરના અને પરની આશાથી રહિત એવા સાધકોને અહીં જ મોક્ષ છે.

(૯) ભૂતકાળની સાથેનો છેડો ફાડવો, ભવિષ્યકાળનો વિચાર ન કરવો અને પ્રાપ્ત ક્ષણોમાં ઉદાસીન ભાવે રહેવું તે જીવન્મુક્તિ છે.

(૧૦) સાધુપણમાં એક વર્ષના દીક્ષા પર્યાય પછી પરમશુક્લતાને પમાયે છતે સર્વાર્થસિદ્ધ દેવો કરતાં પણ વધુ જ્યોતિ મળે છે.

(૧૧) ફેલાનારી પરમજ્યોતિ વડે જેમણે પોતાના હૃદયને પ્રકાશિત કર્યું છે તે સ્પૃહા વગરના મહાત્માઓ જીવન્મુક્ત કહેવાય છે.

(૧૨) તે જીવન્મુક્તો આત્મભાવને વિષે સતત જાગે છે. બહિર્ભાવમાં સુએ છે, પરદ્રવ્યમાં ઉદાસીન બને છે અને સ્વગુણામૃતમાં લીન બને છે.

(૧૩) ચિન્માત્ર પ્રતિબદ્ધતા રૂપ એક માત્ર આત્માનું જે લક્ષણ છે તેને અનુભવીને તે સિવાયના બીજા બધા જ- પર દ્રવ્યોથી, આત્માને ભિન્ન માનવો તે જ ઉત્તમ જ્ઞાન છે.

(૧૪) ઈન્દ્રિયોના સમૂહને પાછળ કરીને (પ્રત્યાહાર) પોતાના મનને સમ્યક્ત રીતે (પોતાનામાં) સ્થાપીને જ્ઞાનમાત્રમાં, પોતાના સ્વરૂપ-માત્રમાં સ્થિર થવું તે મગ્નતા છે.

(૧૫) ભગવતી સૂત્ર આદિમાં સાધુનો દીક્ષાપર્યાય વધવાથી જે તેજોલેશ્યાની વૃદ્ધિ કહેલી છે તે આવા પોતાનામાં ડૂબેલ (મગ્ન) સાધકોને હોય છે.

૧૩

સમસ્તી ભાવ

મોક્ષના માર્ગની રોમહર્ષક વાત
'યોગપ્રદીપ' ગ્રંથે કરી છે :

જ્ઞેયં સર્વપદાતીતં,
જ્ઞાનં ચ મન ઉચ્યતે ।
જ્ઞાનં જ્ઞેયસમં કુર્યા-
ન્નાન્યો મોક્ષપથઃ પુનઃ ॥

'નાન્યો મોક્ષપથઃ પુનઃ' અનુ-
ભૂતિવાન્ ઋષિની બળુકી અભિવ્યક્તિઃ
બીજો કોઈ મોક્ષમાર્ગ છે નહિ. માત્ર આ
એક જ માર્ગ.....

ગાથાસૂત્રનાં ત્રણ ચરણોમાં શું
અદ્ભુત વાત કરી છે મોક્ષમાર્ગની....
વાંચતાં જ નાચી ઊઠીએ.

કેટલો મધુમય છે આ મોક્ષમાર્ગઃ
જ્ઞેય સર્વ પદોની- શબ્દોની, વિચારોની
પેલે પાર છે. જ્ઞાનને અત્યારની
ભૂમિકાએ મન સમજીએ તો જ્ઞાનને
જ્ઞેય જેવું કરવું તે જ મોક્ષમાર્ગ.

જોય આત્મા....જોય પરમાત્મા....એ શબ્દોને પારની, વિકલ્પોને પારની સંઘટના છે. હવે મનને નિર્વિકલ્પ બનાવી દેવાનું.

અભ્યાસયોગ

આપણે પૂછીશું ‘યોગપ્રદીપ’ ગ્રંથકારશ્રીને: તમારા માટે તો આ બહુ સરળ હશે : મનને સ્થિર - નિર્વિકલ્પ બનાવવાનું. અમે કઈ રીતે મનને નિર્વિકલ્પ બનાવી શકીએ ?

સરસ જવાબ એમણે આપ્યો છે :

મનોવ્યાપારનિર્મુક્તં, સદૈવાભ્યાસયોગતઃ ।

उन्मनीभावमायातं, लभते तत्पदं क्रमात् ॥ ૬૩ ॥

નિર્વિકલ્પતા માટે અભ્યાસ કરવો જોઈશે. અભ્યાસની આગળ એમણે “સદૈવ” પદ મૂક્યું છે. હંમેશા અભ્યાસ..વણ થાક્યે અભ્યાસ કર્યા કરવો જોઈશે.

કાંટાથી કાંટો

અભ્યાસની કેટલીક રીતો જોઈએ. પહેલી રીત : કાંટાથી કાંટાને કાઢવાનો. વિકલ્પોના કાંટાથી વિકલ્પોને કાઢવા.

સાધનામાર્ગમાં વિકલ્પો શું કરશે ? વિકલ્પોની પહોંચ સંસારમાર્ગમાં હોઈ શકે. તેમના માટે એ અભ્યસ્ત દશા છે. બિલકુલ અનભ્યસ્ત સાધનામાર્ગમાં વિકલ્પો શું કરી શકે ?

કાંટાથી કાંટાને ઘણીવાર આપણે કાઢેલ છે. સોય કે ચીપિયો હોય તો બરોબર છે. એનો ઉપયોગ થાય. પણ કશું ન હોય ત્યારે કાંટાથી જ કાંટાને કાઢી શકાય.

સદ્ગુરુને આપણે ચીપિયા રૂપે સમજીશું. જેઓ વિકલ્પોની સામે અનુભવની મજાની દુનિયા ઉઘાડશે. સજ્જતા પ્રમાણે આપણને અંદર લઈ જશે. આપણે ત્યાં પ્રવેશતાં જ અવાક બનીશું... વિકલ્પો ખરી પડશે.

પણ એ તો સદ્ગુરુ કરશે....આપણે તો વિકલ્પોથી વિકલ્પોને દૂર કરીશું. વિકલ્પોનો શો અર્થ ? ને વિકલ્પો ખરેખર શું કરી શકે છે એવા પ્રશ્નો કરતાં જ વિકલ્પોનો મહેલ તૂટી પડશે.

વહેલી સવારથી મોડી રાત સુધી જ નહિ, - અર્ધી ઊંઘમાં પણ - વિચારોનું ચક્ર ચાલ્યા જ કરે છે, ચાલ્યા જ કરે છે. જેમાંથી ૯૯% વિચારો (પ્રારંભિક સાધક શુભ વિચારોને ભલે રાખે) નિરર્થક છે એવું તમે પોતે નક્કી કરી શકો.

વિચાર દ્વારા વિચારોની નિરર્થકતા બહુ આસાનીથી સમજી શકાય એમ છે. એટલે જ સદ્ગુરુઓ આપણને આવાં સૂત્રો આપે છે : અશબ્દ બનવામાં સહાયક શબ્દ જ સાધક માટે કામનો છે અને નિર્વિચાર બનવામાં સહાયક વિચાર જ સાધક માટે કામનો છે.

કાંટાથી કાંટાને કાઢવો. વિચારોથી વિચારોને દૂર કરવા.

ચિદાકાશ ને ચિત્તાકાશ

વિચારોથી આપણી કેટલી બધી દૂરી છે આ વાત અભ્યસ્ત બને તોય નિર્વિકલ્પ બનવું સરળ બની જાય. આ બીજી રીત.

સાધક છે ચિદાકાશમાં. વિચારો છે ચિત્તાકાશમાં. હવે વિચારો સાધકને શું કરે ?

યાદ આવે ‘અમૃતવેલની સજ્જાય’ : દેહ મન વચન પુદ્ગલ થકી, કર્મથી ભિન્ન તુજ રૂપ રે....’ વિચારો આપણું રૂપ નથી.

એક સાધકનો અનુભવ

એક સાધકના અનુભવની વાત એમના શબ્દોમાં : હવે વિકલ્પવિહીન અવસ્થામાં ઝડપથી સરી શકાય છે. લાંબો સમય સુધી તે દશામાં રહી શકાય છે.

‘પ્રભુની કૃપાથી સ્મૃતિ બહુ જ આસાનીથી, પરની, ભૂંસી શકાય છે. હમણાં એક રાત્રીએ ‘સંથારા પોરિસી’ ભણાવી ‘સવ્વં તિવિહેણ વોસિરિયં’ કહી બધું ઑફ કરી સુવાની તૈયારી કરતો હતો ત્યાં સાંજે આવનાર જિજ્ઞાસુઓ, મોટર બોટકાવાથી મોડા આવ્યા. એમની ઈચ્છા હતી કે દશેક મિનીટ કંઈક કહો ! પણ અંદર તો બિલકુલ કોરું થઈ ગયેલું. કાંઈ સૂઝે નહિ. કહ્યું : કાલે સવારે બેસીશું. બીજી સવારે મારી નોંધપોથી સામે રાખી બોલી શક્યો.

‘થોડોક વધુ સમય પરમાં વ્યસ્ત રહેવું પડે - શબ્દોની કે લોકસંપર્કની દુનિયામાં ને થાક લાગે ત્યારે એ થાકને દૂર કરવાનો સરળતમ માર્ગ વિકલ્પોને ઑફ કરવાનો રહે. અર્ધો કલાક લેટી જાઉં. શરીર રીલેક્સ થાય અને વિકલ્પોને દૂર મૂકી દેવાને કારણે મન પણ હળવું થઈ જાય.

‘ઘણા દિવસો તો એવા પસાર થાય કે બૌદ્ધિકો સામે સંગોષ્ઠિમાં બોલવું હોય ત્યારે વિચારવાનું રહે; નહિતર સ્વરૂપસ્થિતિ ચાલ્યા કરે.’

અભ્યાસયોગથી આવેલ આ અનુભવ હતો. અભ્યાસને શાશ્વતીના લયમાં ઘુંટવાથી મનોવ્યાપારથી સાધક મુક્ત બને છે આવું યોગપ્રદીપનું વચન આપણા પણ અનુભવનો વિષય બની શકે.

મન સરોવરની નિસ્તરંગાવસ્થા

મનની આ દશાને બૂઝાયેલ દીપક જેવી નહિ પણ સ્થિર દીપક જેવી કહી છે. નિસ્તરંગાવસ્થા. સરસ શ્લોક છે :

અતીતં ચ ભવિષ્યચ્ચ, યત્ર શોચતિ માનસમ્ ।

તં સામાયિકમિત્યાહુ - નિર્વાતસ્થાનદીપવત્ ॥ ૧૦ ॥

મન લગભગ ભૂતકાળ યા ભવિષ્યકાળની સફરે પહોંચી જતું હોય છે. વર્તમાનમાં ઠહેરવાનું લગભગ એને ગમતું નથી.

‘યોગપ્રદીપ’નો ઉપરનો શ્લોક કહે છે કે મનની ભૂતકાળ અને ભવિષ્યકાળમાં ન જૂલવાની ને એ રીતે વર્તમાનમાં ઉદાસીનભાવે રહેવાની દશા તે જ સામાયિક.

નિર્વિચારની આધારશિલા

વિચારો સમભાવને શો રીતે ખંડિત કરે છે ને નિર્વિચારની આધારશિલા સમભાવને કઈ રીતે પુષ્ટ કરે છે એ જોવું રસપ્રદ બનશે.

વિચારો બારી છે; જે રાગ-દ્વેષના કચરાને મન ઘરની અંદર લઈ આવે છે.

આંધી દૂર ઊઠેલી દેખાય ત્યારે ઘરમાં રહેલ માણસ બારી-બારણા બંધ કરશે. હા, ઠંડી હવાની લહેર આવતી હોય ત્યારે બારીઓ એ ખુલ્લી પણ રાખશે.

નિર્વિચારાવસ્થાને આપણે બારીઓ બંધ કરવાની પ્રવૃત્તિ સાથે સરખાવશું અને નિર્વિકલ્પાવસ્થા એટલે બંધ બારીઓને કારણે ખંડની અંદરની ધૂળ વગરની, સ્વચ્છ સ્થિતિ.

વિચારો વિકારોને લઈને આવે છે. રાગ-દ્વેષના વિકારો બંધ કરવાનું હમણાં સાધકના હાથમાં નથી, પણ વિચારોને થોડાક શાન્ત કરવાનું તો એ કરી જ શકે છે.

જીવન્મુક્ત દશા

તો, અતીત અને અનાગતમાં મનને ન જવા દેવું અને શુદ્ધ વર્તમાનમાં ઠહેરવું તેને યોગપ્રદીપે સામાયિક કહેલ છે.

શંકરાચાર્યનો એક શ્લોક યાદ આવે છે :

અર્તાતાનનુસન્ધાનં, ભવિષ્યદવિચારણમ્ ।

ઔદાસીન્યમપિ પ્રાપ્તે, જીવન્મુક્તસ્ય લક્ષણમ્ ॥

ન અતીતનું અનુસન્ધાન, ન ભવિષ્યનો વિચાર... પ્રાપ્ત ક્ષણોમાં ઉદાસીન ભાવ.. આ છે જીવન્મુક્ત દશા.

‘જીવન્મુક્તિ દિલાઈ...’

મહા મહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજય મહારાજે ‘આનંદ કી ઘડી આઈ’ સ્તવનામાં લખ્યું છે : ‘જીવન્મુક્તિ દિલાઈ’.

‘પ્રશમરતિ’માં જીવન્મુક્તિ શબ્દ વપરાયો નથી, પણ તત્ક્ષણ મુક્તિની વાત થઈ છે :

નિર્જિતમદમદનાનાં, વાઙ્માયમનોવિકારરહિતાનામ્ ।

વિનિવૃત્તપરાશાનાં, ઇહૈવ મોક્ષઃ સુવિહિતાનામ્ ॥

અહીં જ મોક્ષ. અહંકાર અને કામવૃત્તિ પર વિજય મેળવી જે સાધક મન, વચન અને કાયામાં ઊઠતા તરંગોની પેલે પાર પહોંચી જાય છે અને, એ રીતે, પરની ઇચ્છાથી બિલકુલ મુક્ત બને છે ત્યારે મોક્ષનું સુખ તે અહીં જ અનુભવે છે.

ચિન્માત્રપ્રતિબદ્ધતા

‘પરમ જ્યોતિ : પંચવિંશતિકા’માં ઉપાધ્યાયજીએ જીવન્મુક્ત દશાનું વર્ણન આ રીતે કર્યું છે :

શ્રામણ્યે વર્ષપર્યાયાત્, પ્રાપ્તે પરમશુક્લતામ્ ।

સર્વાર્થસિદ્ધદેવેભ્યોઽપ્યધિકં જ્યોતિરુલ્લસેત્ ॥ ૧૩ ॥

વિસ્તારિ-પરમજ્યોતિર્દ્યોતિતાભ્યન્તરાશયાઃ ।

જીવન્મુક્તા મહાત્માનો જાયન્તે વિગતસ્પૃહાઃ ॥ ૧૪ ॥

जाग्रत्यात्मनि ते नित्यं, बहिर्भावेषु शेरते ।

उदासते परद्रव्ये लीयन्ते स्वगुणामृते ॥ १५ ॥

એક વર્ષના દીક્ષા પર્યાય પછી મુનિને પરમ શુક્લ મનઃસ્થિતિ મળે છે. ‘અધ્યાત્મ ઉપનિષદ્’માં મહોપાધ્યાયજીએ ચિન્માત્રપ્રતિબદ્ધતા સાથેના એક વર્ષના સમયગાળાને પરમ શુક્લાવસ્થા રૂપ ગણ્યો છે. જ્ઞાનસાર પણ ચિન્માત્રપ્રતિબદ્ધતા પર ભાર મૂકે છે.^૧

ચિન્માત્રપ્રતિબદ્ધતા. માત્ર જ્ઞાનમાં ઉપયોગનું સ્થિર થવું. જોયાધારિત જ્ઞાન સ્વનિષ્ઠ અહીં બને છે - પર આધારિત જ્ઞાન.

જોયાધારિતતા જોય પદાર્થો કે વ્યક્તિઓ પર રાગ-દ્વેષના સંસ્કારો ઉઠાવશે..

પ્રારંભિક સાધકે તો જોયોથી ઉપર ઊઠવું જ રહ્યું. વૈરાગ્ય ચરમ સીમાએ પહોંચે છે પછી જોયો જોડે વાંધો ન પણ હોઈ શકે. ન દૂધપાક ત્યાં હર્ષ ઊપજાવે. ન કરિયાતું ઉદ્વેગ ઉપજાવે....

ચિન્માત્ર-પ્રતિબદ્ધ સાધક જીવન્મુક્ત છે. તે આત્મભાવમાં સદા સ્થિત હોય છે. બહિર્ભાવમાં સૂતેલો હોય છે અને પરદ્રવ્યોને વિષે તે ઉદાસીન હોય છે.

ઉન્મનીભાવ

નિર્વિકલ્પાવસ્થા પરનો ભાર ઘુંટાયા કરે છે ‘યોગપ્રદીપ’ માં :

ન કિञ्चિच्चिन्तयेच्चित्तमुन्મની ભાવસન્નતમ્

નિરાકારં મહાસૂક્ષ્મં મહાધ્યાનં તદુચ્યતે ॥ ૭૩ ॥

ઉન્મનીભાવને પામેલ ચિત્ત કશું જ વિચારે નહિ ત્યારે નિરાકાર, મહાસૂક્ષ્મ ધ્યાન થાય છે. જેને મહાધ્યાન કહેવાય છે.

૧. અધ્યાત્મોપનિષત્

ચિન્માત્ર લક્ષણેનાન્ય - વ્યતિરિક્તત્વમાત્મનઃ ।

પ્રતીયતે યદ્ભ્રાન્તં, તદેવ જ્ઞાનમુત્તમમ્ ॥ ૨/૬૫

જ્ઞાનસારઃ પ્રત્યાહત્યેન્દ્રિયવ્યૂહં, સમાધાય મનો નિજમ્,

દધચ્ચિન્માત્રવિશ્રાન્તિં મગ્ન ઇત્યભિધીયતે ॥

ઉન્મનીભાવ શું છે ?

ઉન્મનીભાવનો અર્થ માત્ર વિચાર વિહીનતા એવો નહિ કરવો જોઈએ. પરંતુ વિકલ્પો શમી જવાને કારણે સમરસનું પ્રત્યક્ષીકરણ આવો અર્થ કરવો જોઈએ. ‘યોગસાર’ માં સ્પષ્ટ રીતે આ સન્દર્ભ લેવાયો છે.^૨

આ કંઈક આના જેવું છે : હાલમાં ભીમસેન જોષી માલકોશ ઘુંટતા હોય. પરંતુ બહાર જો કોલાહલ ઘણો હોય તો એ સુરો સંભળાશે નહિ; પણ બહારનો અવાજ શાન્ત થતાં જ ભીતરી સંગીત સંભળાશે... એટલે અહીં કોલાહલ બંધ થયો એનો અર્થ માત્ર કોલાહલ બંધ થયો એવો નહિ કરવાનો પણ સુમધુર સંગીત સંભળાવાનું ચાલુ થયું એવો કરવાનો.

યોગસારકાર, આથી જ, ઉન્મનીભાવને સમરસમાં લય કહે છે. પ્રશમની ધારામાં ચિત્તની એકાકારતા. એ જ છે સહજાનન્દતા. એ જ છે આત્મારામતા.

સમરસીભાવ

ઉન્મનીભાવ એટલે સમરસીભાવ. ‘યોગપ્રદીપ’ સમરસીભાવની વ્યાખ્યા આ રીતે આપે છે.

ધ્યાતૃધ્યાનોભયાભાવે, ધ્યેયેનૈક્યં યદા વ્રજેત્ ।

સોઽયં સમરસીભાવસ્તદેકીકરણં મતમ્ ॥ ૬૫ ॥

ધ્યાતાનું ધ્યેયમાં એ રીતે એકાકાર બનવાનું થાય કે ન ધ્યાતા રહે, ન ધ્યાન રહે; માત્ર રહે ધ્યેય સાથેની એકાકારતા. આ એકાકારતા છે સમરસીભાવ.

ધ્યેયાકારે ચેતના પરિવર્તિત થયેલી હોઈ ધ્યેયના સમરસની નાનકડી ઝલક સાધકના હૃદયમાં ઊભરી આવે છે.

સંકલ્પો અને કલ્પનાઓથી મુક્ત અને રાગ-દ્વેષથી રહિત અને આનંદમાં ડૂબેલું મન તે સમરસ.^૩

૨. સહજાનન્દતા સેયં, સૈવાત્મારામતામતા ।

ઉન્મનીકરણં તદ્ યદ્ મુનેઃ શમરસે લયઃ ॥ ૧૧ ॥ યોગસાર

૩. સંકલ્પકલ્પનામુક્તં, રાગદ્વેષવિવર્જિતમ્ ।

સદાનન્દલયે લીનં મનઃ સમરસં સ્મૃતમ્ ॥ યોગપ્ર. ૮૧

સામાયિક

સમરસત્વ...સામાયિકાવસ્થા..

નિસ્સઙ્ગં યન્નિરાભાસં, નિરાકારં નિરાશ્રયમ્ ।

પુણ્યપાપવિનિર્મુક્તં મનઃ સામાયિકં સ્મૃતમ્ ॥ યો. પ્ર.॥

નિસ્સંગ, નિરાભાસ, નિરાકાર, નિરાશ્રય અને પુણ્ય-પાપ રહિત મન તે સામાયિક.

આપણે આ ચરણોને જોઈએ.

નિસ્સંગતા

મનમાં ન કોઈ પદાર્થોનો સંગ હોય, ન કોઈ વ્યક્તિનો.

સાધુના શરીર પર સંયમની મર્યાદાને પોષનાર વસ્ત્રો છે; પરંતુ સાધુના મનમાં એ વસ્ત્રો પરનું મમત્વ નથી.

સાધક બહારી સ્તર પર વ્યક્તિઓને મળશે... પણ એનું મન તો હશે દર્પણ જેવું.

દર્પણની સામે હીરો મુકાયો. દર્પણ હીરાનું પ્રતિબિંબ ઉપસાવશે. પણ હીરાને લઈ લેવાયો. હવે કેટલી ક્ષણ - સેકન્ડ સુધી દર્પણમાં હીરો દેખાશે ?

જો કે સાધકની નિર્મળ ચિત્તવૃત્તિ દર્પણ કરતાંય સહેજ આગળ છે. દર્પણમાં તો સામે રહેલ પદાર્થનું પ્રતિબિંબ પડે જ. સાધકના ચિત્તમાં સામે રહેલ પદાર્થનું પ્રતિબિંબ પણ નથી પડતું.

એક સાધકની કેફિયત

એક સાધકે સરસ વાત કરેલી : લોકોની ભીડ વચ્ચેય એકાન્ત મળ્યા કરે છે. બહારના વરઘોડાને સમાન્તર ભીતરી યાત્રા ચાલ્યા કરે છે. અષ્ટાવક ઋષિ કહે છે તેમ, એકાન્તનું અરણ્ય સુરક્ષિત રહે છે. (અરણ્યં સંવૃતં મમ...)

‘પછી બહુ જ મજાની ઘટના ઘટે છે. કો’ક કંઈક વાત કરતું હોય, સાધનામાં ઉપયોગી હોય તો તે સંભળાઈ જાય, મનમાં પહોંચી જાય. અનુપયોગી હોય, તો અંદર જાય જ નહિ.

નિરાભાસતા

નિસ્સંગતા પછીનું કદમ છે નિરાભાસતા... મનમાં પદાર્થોનો સંગ તો નહિ જ નહિ; પણ આભાસ - પડછાયો પણ નહિ.

આવું બને છે : કેમેરાના કાચ સુધી ઘણાં બધાં દેશ્યો આવે. પણ જે દેશ્યને ભીતર ઉપસાવવાનું ફોટોગ્રાફર નક્કી કરે, તેને જ 'ક્લિક' કરી અંદર પ્રવેશવા દે. આ રીતે સાધકની આંખો પર કદાચ કોઈક દેશ્ય આવી પણ જાય. ચાલવાનું હોય, ઈર્ષ્યા પૂર્વક....આંખો ખુલ્લી હોય. કંઈક દેખાઈ ગયું - પરંતુ મનમાં તેની છબી ઊપસતી નથી.

પછી સાધકને પૂછો : શું જોયેલું ? એ કહેશે : કંઈક હતું. શું હતું એ ખબર નથી.

મહાત્મા બુદ્ધ બેઠેલા. થોડાક યુવાનોએ એમને પૂછ્યું : અહીંથી કોઈ રૂપવતી સ્ત્રી પસાર થયેલી ? બુદ્ધ કહે છે : કશુંક ગયું હતું. પણ શું હતું તે ખબર નથી. પરમાણુઓનો જથ્થો હતો.

રસ ચુકાઈ ગયો તો આભાસ ગયો.

ઘણીવાર આવું બને છે : આજનું છાપું સામે પડેલું હોય. ૫-૭ વાર એની હેડલાઈનો જોયેલી હોય. પણ કોઈ પૂછે કે આજના સમાચાર શું ? ત્યારે પેલી હેડલાઈન યાદ નથી આવતી.

સ્મૃતિને રસવૃત્તિ સતેજ બનાવે છે, ને એની સામે રસવૃત્તિનો અભાવ સ્મૃતિને પાંખી બનાવે છે.

નિરાકારતા

આપણું મન બહુ જ મોટો મૂર્તિકાર છે. કેટલીય મૂર્તિઓ બનાવે છે ને તોડે છે એ. ઘડ-ભાંજ ચાલ્યા જ કરતી હોય છે.

વહેલી સવારથી મોડી રાત સુધી મનનો આ કુંભાર રૂપો બનાવવામાં થાકતો જ નથી.

સામી વ્યક્તિ સારી હોય છે - સારી જ હોય છે; ખરાબ કોઈ છે જ નહિ - પણ મનનો આ મૂર્તિકાર એ સારા મોડેલમાંથી પણ કદ્રુપ મૂર્તિ ઘડે છે.

મોડેલને જોવાની એની દૃષ્ટિ બહુ જ વિરોધાભાસી છે. ઉપનિષદના ઋષિએ આપેલ મિત્રદૃષ્ટિના ચશ્મા (મિત્રસ્ય ચક્ષુસા પશ્ય....) ને ફગાવી એ સ્વાર્થદૃષ્ટિના ચશ્મા વડે વ્યક્તિત્વોને, ઘટનાઓને નીહાળે છે. પરિણામે, બધું જ રમણ-ભ્રમણ થઈ જાય છે.

અગણિત જન્મોથી સ્વાર્થના ચક્રરડા પર ફરતું આ મન... એને એક જ ગતિનો ખ્યાલ છે... નિશ્ચિત થયેલ સમીકરણો એની પાસે છે.

પોતાને - પોતાની શક્તિઓને જોવા માટે એ મન પાસે મેગ્નીફાઈંગ ગ્લાસ છે. હોય એના કરતાં કંઈક ગણું, એથી, એને દેખાય છે.

‘હું સારો, મને સારો કહે તે સારા...’ આ એક જ સમીકરણ એની પાસે છે.

‘ઓપરેસન આઈ’

કમ સે કમ, સાધના જગતમાં તો આ સમીકરણનો કોઈ અર્થ છે જ નહિ... અને એથી ગુરુ ‘ઓપરેસન આઈ’ શરૂ કરશે. ‘હું’ પર જ કાતર ચાલશે ગુરુદેવની.

બૌદ્ધ ભિક્ષુ અંકમાલ

મહાત્મા બુદ્ધના એક શિષ્ય હતા અંકમાલ. દશેક વર્ષની સાધનાને અંતે અંકમાલને લાગ્યું કે હવે પોતે બીજાઓને સાધના આપી શકે તેમ છે.

બુદ્ધને એમણે કહ્યું : લોકકલ્યાણ માટે આપ મને હવે ક્યાંય મોકલવા ઈચ્છો તો....

બુદ્ધે કહ્યું : લોકોને આપવા માટે આપણી પાસે કંઈક હોવું જરૂરી છે. યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરો.

આ જ ગુરુની કુશળતા... આખરે, તમારી સાધનાને તમે કેમ પ્રમાણિત કરી શકો ? તમારી સાધના પરિપક્વ થશે ત્યારે ગુરુ વિનિયોગ માટે તમારો ઉપયોગ કરશે જ. બાકી કાયા ઘડામાં પાણી નાંખવાનો શો અર્થ ? ઘડો ફૂટી જાય, પાણી વહી જાય.

ગુરુની દૃષ્ટિ

અંકમાલે બીજા દશ વર્ષ સાધના કરી. ફરી બુદ્ધ પાસે આવ્યો. અને કહ્યું : હું સાધનામાં, કોધાદિ વિજયમાં પારંગત બન્યો છું. આપ મારો ઉપયોગ કરવા ઇચ્છો તો....

ગુરુ તો ચહેરાને પરખવાની વિદ્યાના સ્વામી છે. આખરે, એમને કહેવાનીય શી જરૂરિયાત ?

બુદ્ધે કહ્યું : વિનયાદિ કળાઓને તું શીખીને આવ્યો કહેવાય. બાકી મારી પરીક્ષામાંથી પસાર ન થાય ત્યાં સુધી તું પારંગત કેમ કહેવાય ?

ગુરુએ આપેલી દૃષ્ટિ

બીજા દિવસે બુદ્ધને ઉપાસિકા આમ્રપાલીને ત્યાં જવાનું છે. તેઓ અંકમાલને સાથે લઈ જાય છે. આમ્રપાલીના અપાર્થિવ રૂપને જોઈને અંકમાલની આંખો ક્ષણાર્ધ માટે રાગયુક્ત બને છે....

એ જ સાંજે બે ભિક્ષુઓ બુદ્ધના કહેવાથી અંકમાલને કઠોર વચનો સંભળાવે છે. ને અંકમાલ ક્ષણાર્ધ માટે ગુસ્સે થઈ જાય છે....

એ પછીની સવારે અંકમાલ બુદ્ધની પાસે આવે છે ત્યારે બુદ્ધ પૂછે છે : અંકમાલ રાગવિજય ને દ્વેષવિજયની કળામાં તું પારંગત કહેવાય કે ન કહેવાય ? અંકમાલ શરમિંદો બની જાય છે. ગઈ કાલની બેઉ ઘટનાઓ એને યાદ આવે છે. એ કહે છે : ભગવન્ ! પારંગત તો નથી જ. પણ થોડોક શિક્ષિત કહેવાઉં કે કેમ એમાંય મને હવે શંકા છે.

આ હતી ગુરુએ આપેલી દૃષ્ટિ....

ઊંઘ પછીની તાજગી

નિરાકારતા....મનમાં ઉપજતા અને મીટતા આકારોનો કોઈ અર્થ નથી... મન નિરાકાર બને. નિર્વિચાર; કેવી શાન્તિ લાગે.

પાંચ રાત જો સતત ઊંઘ કોઈને ન આવે તો એનું મન વિક્ષિપ્ત બની જાય. શું કારણ ? વિચારો, વિચારો, સતત ઊઠતા વિચારો.

ઊંઘ પછી તાજગી આવે છે એનું કારણ મનની તે સમયની વિચારહીન અવસ્થા છે. થોડા કલાકની વિચારહીનતા જો આટલી તાજગી આપી શકે તો ચોવીસ કલાકની નિરાકારતા કેટલી તાજગી આપી શકે ?

નિરાશ્રયતા

નિસ્સંગતા, નિરાભાસતા, નિરાકારતા અને નિરાશ્રયતા.

મનને કોઈ ખૂંટી જ ન રહે, 'ન રહે બાંસ, ન બજે બંસુરી....' અતીત (ભૂતકાળ) અને અનાગત (ભવિષ્યકાળ) એ બે આધાર સેતુ છે, જે પર મનનો મહેલ ટકે છે. આ બેઉ આધારસ્તંભો ખસેડી નાખવાના.

મન યા તો ભૂતકાળમાં જશે, યા ભવિષ્યમાં. સાધકે આ બેઉ આશ્રયો છીનવી લેવાના છે. શુદ્ધ વર્તમાનમાં તેણે રહેવાનું છે.

પુણ્ય - પાપ - વિમુક્તિ

મન જ્યારે નિસ્સંગ, નિરાભાસ, નિરાકાર અને નિરાશ્રય બની જાય છે ત્યારે શુભ કે અશુભ કર્માણુઓનો પ્રવેશ થતો નથી. અને એમ પુણ્ય-પાપ રહિતતા મળે છે... યાદ આવે મહોપાધ્યાય શ્રી યશોવિજય મહારાજનું અમૃત વચન : 'નિર્વિકલ્પ ઉપયોગમાં નહિ કર્મનો ચારો'....

બંધ છે નહિ. અને કર્મનો ઉદય થશે નિર્જરા માટે. અધ્યાત્મગીતા યાદ આવે: 'ઉદય ઉદીરણા તે પણ પૂરવ નિર્જરા કાજ...'

ગજસુકુમાર મુનિના મસ્તક પર મુકાયેલ ખેરના અંગારા પોતાનું કામ કરતા હોય અને ગજસુકુમાર મુનિ તીવ્ર ધ્યાનદશાના અગ્નિથી કર્મના જથ્થાને રાખમાં ફેરવતા હોય....

સમરસીભાવનો એક પ્રચંડ વ્યાપ સાધકને દેખાય ગજસુકુમાર મુનિના નેત્રોમાં.

आधारसूत्र

(१) जं थिरमज्झवसाणं, तं ज्ञाणं, जं चलं तयं चित्तं ।
तं होइ भावणा वा अणुपेहा वा, अहव चिंता ॥२॥

-ध्यानशतक

(२) शुभयोगोत्कटत्वं निरोधश्च द्वयमपि ध्यानमावेदितम् ॥
(आवश्यकनिर्युक्ति, हारि. टीका, गाथा : १४६९)

(३) गाढम् आलम्बने लग्नं,
एकालम्बने स्थिरतया व्यवस्थितं चित्तं
अन्तःकरणं उक्तं भणितम्
निरेजनं निष्प्रकम्पं ध्यानम् ॥

-आवश्यक निर्युक्ति, हारि. टीका, गाथा: १४८३

(४) आलम्ब्यैकपदार्थं यदा न किञ्चिद् विचिन्तयेदन्यत् ।
अनुपनतेन्धनवह्निव-दुप-शान्तं स्यात्तदा चेतः ॥

-अध्यात्मसार, ९०५

(५) अदु पोरिसिं तिरियं भित्तिं चक्खुमासज्ज
अन्तसो ज्ञाइ ॥ (९/१/५)

(६) से सयं पवेसिया ज्ञाति ॥ (९/१/६/)

(७) मीसीभावं पहाय से ज्ञाति ॥ (९/१/७)

-आचारङ्गसूत्र

(८) क्षीणे रागादिसन्ताने, प्रसन्ने चान्तरात्मनि यः
स्वरूपोपलंभः स्यात् स शुद्धाख्यः प्रकीर्तितः ॥

-ज्ञानार्णव

(९) पुच्छिऊण मए तुब्भं, ज्ञाणविग्घो उ जो कओ ।

-उत्तराध्ययनसूत्र

(१०) सीसं जहा सरीरस्स,
जहा मूलं दुमस्स य सव्वस्स साधुधम्मस्स,
तहा ज्ञाणं विधीयते ॥

-डमिभासियाडं,

(११) शुभोपयोगरूपोयं समाधिः सविकल्पकः ।

शुद्धोपयोगरूपस्तु, निर्विकल्पस्तदेकदृक् ॥ २/१६॥

(૧૨) આદ્યઃ સાલમ્બનો નામ, યોગોઽનાલમ્બનઃ પરઃ ।
છાયાયા દર્પણાભાવે મુખવિશ્રાન્તિસન્નિભઃ ॥૨/૧૭॥

(૧૩) અપદસ્ય પદં નાસ્તિ, ઇત્યુપક્રમ્યાગમે તતઃ ।
ઉપાધિમાત્રવ્યાવૃત્ત્યા, પ્રોક્તં શુદ્ધાત્મલક્ષણમ્ ॥

૨/૬૧॥

(૧૪) યદ્ દૃશ્યં યચ્ચ નિર્વાચ્યં, મનનીયં ચ યદ્ ભુવિ ।
તદ્રૂપં પરસંશિલ્પ્ય, ન શુદ્ધદ્રવ્યલક્ષણમ્ ॥૨/૬૮॥

-અધ્યાત્મોપનિષત્

(૧) જે સ્થિર અધ્યવસાય છે તે ધ્યાન છે. જે ચલ અધ્યવસાય છે તે ચિત્ત છે. ચિત્તના ૩ પ્રકાર : ભાવના, અનુપ્રેક્ષા, ચિન્તા.

(૨) શુભયોગોની ઉત્કટતા અથવા યોગનિરોધ તે બેઉ ધ્યાન છે.

(૩) એક આલમ્બનમાં સ્થિર, નિષ્પ્રકંપ લાગેલું ચિત્ત તે ધ્યાન.

(૪) એક પદાર્થને આલંબીને પછી કંઈ જ વિચાર ન કરવામાં આવે તો ઈંધણ વગરના અગ્નિની જેમ ચિત્ત શાન્ત થઈ જાય.

(૫) એક પહોર સુધી ભીંત પર ચક્ષુ સ્થિર કરીને પ્રભુ ધ્યાન કરતા હતા.

(૬) અન્દર પ્રવેશીને પ્રભુ ધ્યાન કરે છે.

(૭) (લોકોની સાથેનો) મિશ્રભાવ દૂર કરીને પ્રભુ ધ્યાન કરે છે.

(૮) રાગાદિ સન્તાન ક્ષીણ થાય અને અન્તરાત્મા પ્રસન્ન બને ત્યારે જે સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે તે શુદ્ધ સ્વરૂપ છે.

(૯) તમને પૂછીને મેં જે ધ્યાનમાં વિધન કર્યો છે, તે બદલ ક્ષમા ચાહું છું.

(૧૦) જેવી રીતે શરીરનું મહત્ત્વનું અંગ માથું છે. વૃક્ષનું મહત્ત્વનું અંગ મૂળ છે. તેવી જ રીતે સકળ સાધુધર્મનું મહત્ત્વ પૂર્ણ અંગ ધ્યાન છે.

(૧૧) સમાધિ બે પ્રકારની : સવિકલ્પક અને નિર્વિકલ્પક.

શુભ ઉપયોગ રૂપ સમાધિ તે સવિકલ્પક... શુદ્ધ ઉપયોગ રૂપ તે નિર્વિકલ્પક સમાધિ.

(૧૨) સવિકલ્પક સમાધિને સાલંબન સમાધિ કહેવાય. નિર્વિકલ્પ સમાધિને અનાલંબન સમાધિ કહેવાય.

દર્પણ ન હોય ત્યારે મુખનું પ્રતિબિંબ મુખમાં જ સમાય તેમ રાગ-દ્વેષાદિ ન હોવાથી કે ઓછા હોવાથી વિકલ્પો ઓગળી જાય છે.

(૧૩) આત્માને શબ્દોથી કેમ વર્ણવી શકાય ? (આચારાંગસૂત્ર: અપયસ્સ પયં ણત્થિ....) એથી કરીને નેતિ-નેતિ દ્વારા આત્મસ્વરૂપ વર્ણવાયું છે. (આત્મા રૂપ નથી, રસ નથી, ગંધ નથી.....)

(૧૪) જે જગતમાં દેખાય છે, જેને વર્ણવી શકાય છે, જેનો વિચાર કરી શકાય છે, તે પર-રૂપ છે. તે શુદ્ધ દ્રવ્યનું-આત્મદ્રવ્યનું લક્ષણ નથી.

ધ્યાન : સ્વરૂપ સ્થિતિ

ધ્યાનની વ્યાખ્યા પૂજ્યપાદ
જિનભદ્ર ગણી મહારાજે ‘ધ્યાન-
શતક’માં આ રીતે આપેલ છે :

જં થિરમજ્જવસાણં તં જ્ઞાણં,
જં ચલં તયં ચિત્તં ।

તં હોઝ ભાવણા વા

અણુપેહા વા અહવ ચિંતા ॥૨॥

સ્થિર અધ્યવસાય તે ધ્યાન.
અસ્થિર અધ્યવસાય તે ચિત્ત. તેના ત્રણ
પ્રકાર: ભાવના, અનુપ્રેક્ષા, ચિન્તા.

અનુપ્રેક્ષા, ભાવના, ધ્યાન

‘રાજવાર્તિક’માં અનુપ્રેક્ષા અને
ધ્યાનને બિલકુલ અલગ પાડવા માટે
એક પ્રશ્ન કરાયો છે : અનુપ્રેક્ષાનો
ધ્યાનમાં અન્તર્ભાવ થઈ જાય છે, પછી
અલગ નિર્દેશ અનુપ્રેક્ષાનો શા માટે ?

સરસ જવાબ અપાયો છે :
અનુપ્રેક્ષામાં જ્ઞાનપ્રવૃત્તિનો વિકલ્પ છે.

અનિત્યાદિ વિષયો પર વારંવાર ચિન્તનધારા ચાલુ રહે છે, ત્યારે તે જ્ઞાન પ્રવૃત્તિ રૂપે છે. પણ જ્યારે ચિન્તનધારા પ્રવહમાનતાને છોડીને કેન્દ્રિત બને છે, સ્થિર થાય છે ત્યારે તે ધ્યાન કહેવાય છે.

ભાવનાને પૂજ્યપાદ હરિભદ્રસૂરિ મહારાજે ધ્યાનના અભ્યાસ માટેની પ્રક્રિયા રૂપે જણાવેલ છે (યોગબિન્દુ, શ્લોક ૩૬૦)

એટલે આવો ક્રમ થઈ શકે : ચિન્તનધારાની પ્રવહમાનતા તે અનુપ્રેક્ષા. કંઈક અંશે સ્થિરતા તે ભાવના. અને એકાગ્રતા તે ધ્યાન. એટલે કે નિર્વિકલ્પતાની આધારશિલા પર મનનું, ઉપયોગનું એક વિષયમાં કેન્દ્રિત થવું તે ધ્યાન. સ્વરૂપસ્થિતિ તે ધ્યાન.

ગજસુકુમાર મુનિનું ધ્યાન

‘અંતગડ દસા’ સૂત્રમાં ગજસુકુમાર મહામુનિની સાધનાનો નિર્દેશ આ રીતે કરાયો છે : ‘एकपोगलनिविद्धिद्वि...’ એકાદ માટીના ઢેફા કે પથ્થરના ટૂકડા પર એમણે દૈષ્ટિ સ્થાપિત કરી હતી તેમ સૂત્ર કહે છે.

માટીના ઢેફા પર કે પથ્થરના ટૂકડા પર ધ્યાન એટલે શું ?

માટીના ઢેફાને જોઈ તેના પર્યાયોની અનિત્યતા જોવી તે અનુપ્રેક્ષામાં જશે. ધ્યાન શું ? નિજગુણની આંશિક અનુભૂતિ કે નિજગુણમાં સ્થિરતા તે ધ્યાન આવો સન્દર્ભ ધ્યાનનો લઈએ તો ત્યાં જોય - માટીનું ઢેફું - માં ઠરવું કે જવું એ અર્થ અભિપ્રેત નહિ બને. માત્ર જોવાની એ ક્ષણોમાં જોય- અનાધારિત જ્ઞાતાભાવની મુખ્યતા સ્વીકારવી જોઈએ.

નિષ્પ્રકમ્પ ચિત્ત

પૂજ્ય હરિભદ્રસૂરિ મહારાજે ધ્યાનની વ્યાખ્યા કરતાં કહ્યું : शुभ योगनी उत्कटता અને मनोनिरोध એ બેઉને ધ્યાન કહેવાય છે.^૧

નિરોધની વ્યાખ્યા સ્પષ્ટ રીતે તેમણે મૂકી છે : એક આલમ્બનમાં, સ્થિરતા વડે, નિષ્પ્રકમ્પ બનેલું ચિત્ત.^૨

૧. शुभयोगोत्कटत्वं निरोधश्च द्वयमपि ध्यानमावेदितम् ।

આવશ્યકનિર્ણયક્રિતિ, હારિ.ટીકા, ગાથા : ૧૪૬૯

૨. गाढम् आलम्बने लगनं, एकालम्बने स्थिरतया व्यवस्थितं चित्तम् - अन्तः कारणं उक्तं भणितम्, निरोजनं निष्प्रकम्पम् ध्यानम् ॥ -આવ. નિર્ણુ. હારિ.ટીકા; ગાથા : ૧૪૮૩

નિષ્પ્રકમ્પ ચિત્તા શી રીતે બને છે એ પ્રક્રિયાનું વર્ણન અધ્યાત્મસાર ગ્રન્થમાં મળે છે.^૩ એક પદાર્થનું અવલંબન લીધું સાધકે. માત્ર તેને જોવામાં ઉપયોગ વહ્યા કરશે. બીજું કંઈ જ વિચારવાનું છે નહિ. અને ત્યારે ઈંધણ ન મળવાથી અગ્નિ બૂઝાઈ જાય તેમ નિર્વિકલ્પતા, નિષ્પ્રકમ્પતા ચિત્તને મળે છે.

પોતાનું પોતાની ભીતર ઠહેરવું

આચારાંગ સૂત્રમાં પ્રભુ મહાવીર દેવની સાધનાના વર્ણનમાં પણ આ વાત પર ભાર મૂકાયો છે. ત્યાં લખાયું છે કે એકાદ પહોર સુધી પરમાત્મા ભીંત પર (કે સામે રહેલ કોઈ પદાર્થ પર) આંખોને ટેકવીને ધ્યાન કરતા.^૪

પર્યાય ધ્યાનમાં આવતી અનિત્યત્વ ભાવના એવું અવલમ્બન બની જતી, જેના પરથી નિત્યત્વનું - આત્મદ્રવ્યનું ધ્યાન લાગી જતું.

અહીં ધ્યાન એટલે સ્વરૂપસ્થિતિ. પોતાનું પોતાની ભીતર ઠહેરવું એવો અર્થ સ્પષ્ટ રીતે મળે છે.

પ્રભુ એક પ્રહર સુધી ચક્ષુને બરોબર તે પદાર્થ પર ટેકવી ધ્યાન કરતા આવું સૂત્ર કહે છે.

અહીં માત્ર જોવાનું ઘટિત થાય છે. બાહ્ય રૂપે ત્રાટક લાગે - આંખોને નિર્નિમેષ એક પદાર્થ પર ચોટાડી દેવી; ભીતરથી આ દ્રષ્ટાભાવની સાધના છે.

આંખો ખુલ્લી હોય છે અને પ્રભુ ભીતર પહોંચી ગયા હોય છે. અને એટલે જ ઉપરના સૂત્ર પછીનું આચારાંગનું સૂત્ર કહે છે : પ્રભુ અંદર પ્રવેશીને ધ્યાન કરે છે.^૫ અને એના પછીનું સૂત્ર કોલાહલ વચ્ચેય પ્રભુ શી રીતે ધ્યાન કરતાં એનું વર્ણન કરે છે. કોલાહલની વચ્ચે પણ પ્રભુનો ભીતરી ખંડ નીરવ હતો.^૬

‘જેસે પંખી જહાજ સે ઊડી’

પ્રારંભિક સાધનાક્રમ આ હશે : બહારની નિરર્થકતાઓની પ્રતીતિ વચ્ચે સાધકનું ભીતર જવું. સંત સૂરદાસજીએ ભક્તિધારાની પોતાની સ્થિતિનું વર્ણન

૩. આલખ્યંકપદાર્થ યદા ન કિઞ્ચિદ્ વિચિન્તયેદન્યત્ ।

અનુપનતેન્ધનવદ્ધિવ-દુષશાન્તં મ્યાન્તદા ચેતઃ ॥ -અધ્યાત્મસાર, ૯૮૫

૪. અદુ પોર્ગિસિ તિરિયં ખિન્તિ ચક્ષુમામજ્જ અન્નસં જાઝ ॥ (૧/૧/૫)

૫. સે સયં પવેસિયા જ્ઞાતિ ॥ (૧/૧/૬)

૬. યોસીભાવં પહાય સે જ્ઞાતિ ॥ (૧/૧/૭)

કરતાં આવી જ કેફિયત આપી છે. તેઓ પ્રભુને પૂછે છે : ‘મેરો મન અનત કહાં ઊડ જાવે ?’ તને છોડીને મારું મન બીજે ક્યાં જાય ?

સરસ ઉદાહરણ તેઓ આપે છે : વહાણમાં કબૂતરો છે. દરિયામાં દિશાભ્રષ્ટ બનેલ વહાણનો ખલાસી કબૂતરોને આકાશમાં છોડે છે. એ જોવા કે બે-ત્રણ ગાઉમાં જો ધરતી દેખાશે તો પંખી વનનાં વૃક્ષો પર જતું રહેશે. પાછું નહિ આવે... પરંતુ ખૂબ ચક્કર આકાશમાં લગાવવા છતાં એકે દિશામાં ધરતી ન દેખાય તો કબૂતર ફરી વહાણ પર આવશે જ. ‘જેસે પંખી જહાજ સે ઊડી, ફિર જહાજ પે આવે....’

સૂરદાસ કહે છે કે પ્રભુ ! તારા સિવાય કોઈ અવલંબન નથી, જ્યાં મન ઠરી શકે. ને એટલે એ તારા પર જ કેન્દ્રિત થશે...

ધ્યાનમાં આ જ પ્રયોગ છે. કોઈ પદાર્થ પર કે કોઈ વ્યક્તિ પર મન સ્થિર થતું નથી. કશાનો કશો અર્થ નથી. ને ઉપયોગ સ્વમાં સ્થિર થાય છે. સ્વરૂપસ્થિતિ.

ઉપયોગની દ્વિવિધતા

ધ્યાન એટલે શુભોપયોગ અને શુદ્ધોપયોગ એ આપણે જોયું. આ જ અનુક્રમે આલંબન ધ્યાન અને અનાલંબન ધ્યાન છે.

શુભ આલંબન

ભૂગર્ભમાં આવેલું સરસ દહેરાસર. તેમાં પ્રાચીન, ભુવનવિમોહન પરમાત્માની મૂર્તિ...જોતાં જ ધ્યાન લાગી જાય. આંખો પલકારા મારવાનું ભૂલી જાય.

જિનરૂપદર્શન અહીં જિનગુણદર્શનમાં પરિણમે છે. પરમાત્માની શાન્ત મુખમુદ્રા ભીતર ઊતરતી જ જાય છે. વિકલ્પહીનતાની સપાટી પર જિનરૂપદર્શન ઊંડું ને ઊંડું ઊતરતું જાય છે.

અને એક પળે-

ભીતર ઝળાંહળાં થઈ ઊઠે છે.

ભક્તિ દ્વારા જેમ શુભમાં સ્થિર થઈ શકાય. એમ જ વિનયયોગ દ્વારા કે વૈયાવચ્ચયોગ દ્વારા પણ શુભમાં સ્થિર થઈ શકાય.

એ યોગ અભ્યસ્ત હોવાને કારણે, તેમાં ગમે ત્યારે પ્રવેશ કરી શકાય. અભ્યસ્ત યોગને કિલ્લાની ઉપમા આપી છે. દૂરથી દુશ્મન-દળ આવતું દેખાય કે તરત કિલ્લાના દરવાજા બંધ કરી સુરક્ષિત થઈ જવાય.

એક યોગ... એક ગ્રન્થ....એક મૂર્તિ.....ભીતર ઝડપથી સરી શકાય. શુભ યોગોને લાવી શુદ્ધ ભણી જઈ શકાય.

શુદ્ધોપયોગ

‘જ્ઞાનાર્ણવ’માં શુદ્ધોપયોગની આ રીતે વ્યાખ્યા કરાઈ છે :

‘ક્ષીણે રાગાદિસન્તાને, પ્રસન્ને ચાન્તરાત્મનિ ।

યઃ સ્વરૂપોપલમ્ભઃ સ્યાત્, સ શુદ્ધાચ્ચઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥

રાગાદિ પ્રવાહની ક્ષીણતા થયે છતે ચિત્તની પ્રસન્નતા પૂર્વકની જે સ્વરૂપપ્રાપ્તિ તે શુદ્ધોપયોગ.

કેટલી તો સ્પષ્ટતા છે ! શુદ્ધોપયોગ એટલે અનાલંબન યોગ. પોતાની ભીતર સરવા માટે અહીં હવે બાહ્ય આલંબનની જરૂર પડતી નથી. સ્વગુણોના આલંબને ધ્યાન-ધારા પ્રવહમાન રહે છે.

મુનિત્વ : ધ્યાનની ધારા

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં અનાથી મુનિના અધ્યયનમાં એક સરસ ગાથા સૂત્ર આવે છે. શ્રેણિકરાજાએ અનાથી મુનિને પ્રશ્નો કર્યા....ઉત્તર મેળવ્યા. પછી શ્રેણિકરાજા અનાથી મુનિને કહે છે : પુચ્છિઋણ મૅ તુભ્મં, જ્ઞાણવિગ્ધો ડ જો કઝો । ‘તમને આ પ્રશ્ન કરીને મેં તમારા ધ્યાનમાં જે અવરોધ પેદા કર્યો એ બદલ તમે મને ક્ષમા આપો, મુનિવર!’ શ્રેણિકરાજાનું આ વક્તવ્ય ધ્યાનધારાનું કેટલું તો મહત્ત્વ દર્શાવે છે. હમણાં જ જેમણે દીક્ષા લીધી છે એ અનાથી મુનિ ઉદ્યાનમાં જઈ જ્ઞાનાધ્યયન કરે છે એમ નથી કહ્યું; ધ્યાનાભ્યાસ કરી રહ્યા છે....

‘ઈસિભાસિઆઈ’સૂત્રની અર્દ્ધ દગમાલી ભાષિત આ ગાથા જુઓ :

સીસં જહા સરીસ્સ, જહા મૂલં દુમસ્સ ય ।

સવ્વસ્સ સાધુધમ્મસ્સ, તહા જ્ઞાણં વિધીયતે ॥

શરીરનો મહત્વપૂર્ણ ભાગ મસ્તક છે, વૃક્ષનો મહત્વપૂર્ણ ભાગ મૂળ છે; તેમ સકળ સાધુધર્મનું મહત્વપૂર્ણ અંગ ધ્યાન છે.

શાશ્વતીનો લય

ધ્યાન શાશ્વતીના લયમાં હોવું ઘટે. યા તો શુભોપયોગ, યા તો શુદ્ધોપયોગ. અધ્યાત્મોપનિષદ્ સવિકલ્પક અનુભવને શુભોપયોગ કહે છે અને નિર્વિકલ્પક અનુભવને શુદ્ધોપયોગ કહે છે.

નિર્વિકલ્પક અનુભવમાં માત્ર આત્મદર્શન ચાલ્યા કરે છે.*

સવિકલ્પક અનુભવ તે જ આલંબન યોગ. નિર્વિકલ્પક અનુભવ તે અનાલંબન યોગ.

સરસ ઉદાહરણ આપ્યું છે અધ્યાત્મોપનિષદ્ ગ્રન્થે : દર્પણ હોય તો મુખનું પ્રતિબિંબ દર્પણમાં પડશે. પણ દર્પણ નહિ હોય તો પ્રતિબિંબ ક્યાં પડશે ? બિંબ અને પ્રતિબિંબ બધું મુખમાં !* એમ વિકલ્પો જ નહિ હોય તો પ્રતિબિંબ ક્યાં પડશે ?

આત્મદર્શન

નિર્વિકલ્પક ધ્યાન, અનાલંબન ધ્યાન એટલે આત્મધ્યાન.

આત્મદર્શન માટેની શરૂઆતની વિધિ 'નેતિ-નેતિ'ની છે. રસ, રૂપ, ગન્ધ આદિ બધા જ પૌદ્ગલિક ગુણધર્મોથી પર આત્મા છે.*

એથી પણ એક સૂક્ષ્મ વ્યાખ્યા અહીં મૂકી છે : જેને દેખી શકાય, બોલી શકાય કે વિચારી શકાય. તે બધું જ પરના ખાનામાં જશે; એથી ભિન્ન હું છું...**

૭. શુભોપયોગરૂપોઽયં સમાધિઃ સવિકલ્પકઃ ।

શુદ્ધોપયોગરૂપસ્તુ નિર્વિકલ્પસ્તદેકદૃક્ ॥ ૨/૧૬

૮. આદ્યઃ સાલમ્બનો નામ, યોગોઽનાલમ્બનઃ પરઃ ।

છાયાયા દર્પણાભાવે, મુખવિશ્રાન્તિસન્નિભઃ ॥ ૨/૧૭

૯. અપદસ્ય પદં નાસ્તિ, ઇત્યુપક્રમ્યાગમે તતઃ ।

ઉપાધિમાત્રત્યાવૃત્ત્યા, પ્રોક્તં શુદ્ધાત્મલક્ષણમ્ ॥ ૨/૬૯

૧૦. યદ્ દશ્યં યચ્ચ નિર્વાચ્યં, મનનીયં ચ યદ્ ભુવિ ।

તદ્રૂપં પરસંશિલ્પે, ન શુદ્ધં દ્રવ્યલક્ષણમ્ ॥ ૨/૬૮

‘સમયસાર’ ગ્રન્થ સ્વ અને પરના ખાનાનું વર્ગીકરણ સરસ રીતે કરે છે... એનું પ્રસિદ્ધ ગાથા સૂત્ર કહે છે તેમ ઉપયોગમાં ઉપયોગ છે, ક્રોધમાં ક્રોધ છે... અને એથી જ, ક્રોધમાં ઉપયોગ કેમ હોઈ શકે ?^{૧૧}

‘નેતિ-નેતિ’ની આ વિધિ આત્મસ્વરૂપની એક આછી ખબર આપી શકે કે એ આત્મા રૂપ, રસ, ગન્ધ આદિથી બિલકુલ પર છે.

એ પછી જ્ઞાનાદિ ગુણોમાં વિહરવાનું થાય છે અને આત્મસ્વરૂપનો ખ્યાલ આવવા માંડે છે.

જ્ઞાનસાર યાદ આવે : પોતાની ભીતર મહાલવું તે જ સમ્યગ્દર્શન, તે જ સમ્યગ્જ્ઞાન અને તે જ સમ્યક્ચારિત્ર. (ચારિત્રમાત્મચરણાદ્ જ્ઞાનં વા દર્શનં મુનેઃ-મૌનાષ્ટક)

રત્નત્રયીમાં ફૂલવું તે શુદ્ધોપયોગ. તે જ ધ્યાન.

૧૧. ઉવઓગે ઉવઓગો, કોહે કોહો.... - સમયસાર

आधारसूत्र

१ एयाओ पंचसमीडओ, चरणस्स य पवत्तणे ।
गुत्ती नियत्तणेऽवुत्ता, असुभत्थेसुय सव्वसो ॥

उत्त. २४/२६

तथा 'गुत्तीत्ति.... गुप्तयो निवर्तनेऽप्युक्ताः । अशुभार्थेभ्यः, अशुभमनो-योगादिभ्यः, सूत्रे तु सुब्व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे सप्तमी। 'सव्वसो'त्ति. सर्वेभ्यः ।

अपि शब्दात् चरणप्रवर्तने च । उपलक्षणं चैतत् शुभार्थे-भ्योऽपि निवृत्तेः । वाक्काययो निर्व्यापारताया अपि गुप्तिरूपत्वात्। उक्तं हि गन्धहस्तिना सम्यगागमानुसारेणारक्तद्विष्टपरिणति-सहचरित मनोव्यापारः कायव्यापारो वाग्व्यापारश्च, निर्व्यापारता वा वाक्काययोर्गुप्तिरिति... तदनेन व्यापाराव्यापारात्मिका गुप्तिरुक्तेति सूत्रार्थः ॥

-उत्त. बृहद्वृत्ति

२ स्यादेतद्, यदि क्षपकश्रेणिद्वितीयापूर्वकरणभावी सामर्थ्ययोग एवानालम्बन-योगो ग्रंथकृताऽभिहितस्तदा तदप्राप्तिमतामप्रमत्तगुणस्थानानामुपरत-सकल-विकल्प-कल्लोलमालानां चिन्मात्रप्रतिबन्धोपलब्धरत्नत्रयसाम्राज्यानां जिनकल्पिकादीनामपि निरालम्बनध्यानमसंगताभिधानं स्यादिति। मैवम्-यद्यपि तत्त्वतः परतत्त्वलक्ष्यवेधाभि-मुखस्तदविसंवादी सामर्थ्ययोग एव निरा-लम्बनस्तथापि परतत्त्वलक्ष्यवेधप्रगुणता-परिणतिमात्रादर्वाक्तनं परमात्मगुणध्यानमपि मुख्य-निरालम्बनप्रापकत्वादेकध्येयाकार-परिणति शक्तियोगाच्च निरालम्बनमेव ।

अत एवावस्थात्रयभावने रूपातीतसिद्धगुणप्रणिधान-वेलायामप्रमत्तानां शुक्लध्यानांशो निरालम्बनोऽनुभवसिद्ध एव।

संसार्यातऽपि च व्यवहारनयसिद्धमौपाधिकं रूपमाच्छद्य शुद्धनिश्चयनयपरिकल्पितसहजात्मगुणविभावने निरालम्बनध्यानं दुरपह्वमेव,

परमात्मतुल्यतयाऽऽत्मज्ञानस्यैव निरालम्बन-ध्यानांशत्वात् तस्यैव च मोहनाशक-त्वात् ।

(૩) શુક્લધ્યાન શ્રુતાલંબના,
એ પણ સાધન દાવ;
વસ્તુધર્મ ઉત્સર્ગ મેં રે,
ગુણગુણી એક સ્વભાવો....

(૪) સવિકલ્પ ગુણ સાધના,
ધ્યાનીને ન સુહાય;
નિર્વિકલ્પ અનુભવ રસી રે,
આત્માનન્દી થાય...

(૫) પરસહાય ગુણવર્તના રે,
વસ્તુધર્મ ન કહાય;
સાધ્યરસી તે કિમ ગ્રહે રે,
સાધુ ચિત્ત સહાય.

-મનોગુપ્તિ સજ્જાય. (પૂ. દેવચંદ્રજી)

(૬) અનુભવ રસ આસ્વાદતાં,
કરતાં આતમધ્યાન;
વચન તે બાધકભાવ છે,
ન વદે મુનિય નિદાન. (૩)

(૭) વચનાશ્રવ પલટાવવા,
મુનિ સાધે સ્વાધ્યાય;
તેહ સર્વથા ગોપવે,
પરમ મહારસ થાય....

-વચનગુપ્તિ સજ્જાય (પૂ. દેવચંદ્રજી)

(૮) સમકિત ગુણઠાણે કર્યો,
સાધ્ય અયોગી ભાવ;
ઉપાદાનતા તેહની,
ગુપ્તિ રૂપ સ્થિર ભાવ... (૯)

(૯) યાવત્ વીરજ ચેતના,
આતમ ગુણ સંપન્ન;

તાવત્ સંવર નિર્જરા,
આશ્રવ પર આયત્ત.... (૬)

(૧૦) વીર્ય ચપળ પર સંગમી,
એહ ન સાધક પક્ષ;
જ્ઞાન ચરણ સહકારતા,
વર્તાવે મુનિ દક્ષ. (૫)

-કાયગુપ્તિ સજ્જાય (પૂ. દેવચંદ્રજી)

(૧) આ પાંચ સમિતિઓ ચારિત્રની પ્રવૃત્તિ કરાવે છે. ત્રણ ગુપ્તિઓ અશુભયોગોમાંથી નિવૃત્તિ કરાવે છે.

ગુપ્તિઓ અશુભ મનોયોગ આદિથી નિવૃત્તિ પણ કરાવે છે. (સૂત્રમાં વિભક્તિનો વ્યત્યય થઈ શકે છે તેથી પંચમીના અર્થમાં સપ્તમી વિભક્તિ વપરાઈ છે.)

‘અપિ’ શબ્દ મૂકેલ હોવાથી ચરણમાં પ્રવૃત્તિ પણ ગુપ્તિઓ કરાવે છે.

આ ઉપલક્ષણ છે. એથી એમ સમજવાનું કે શુભ મનોયોગ આદિથી પણ નિવૃત્તિ મળે છે. વચન અને કાયાની નિર્વ્યાપારતા પણ ગુપ્તિ રૂપ જ છે.

ગન્ધહસ્તિજીએ કહ્યું છે કે : સમ્યગ્રીતે, આગમના અનુસારે રાગ-દ્વેષની પરિણતિ વગરનો મનોવ્યાપાર, કાયવ્યાપાર અને વાગવ્યાપાર અથવા મન-વચન-કાયાના યોગોની નિર્વ્યાપારતા એ પણ વચનગુપ્તિ, કાયગુપ્તિ છે.

તેથી સૂત્રાર્થ એ થયો કે ગુપ્તિ વ્યાપારાત્મિકા પણ છે અને અવ્યાપારાત્મિકા પણ છે.

(૨) પ્રશ્ન : જો ક્ષપક શ્રેણિના બીજા અપૂર્વકરણ વખતે થનાર સામર્થ્યયોગ એ જ અનાલંબન યોગ છે એવું ગ્રન્થકારે કહ્યું હોય તો તે ક્ષપકશ્રેણિને ન પામનાર અપ્રમત્ત ગુણસ્થાનકે રહેલ સઘળાંય વિકલ્પોથી પર અને ચિન્માત્ર પ્રતિબદ્ધતા વડે રત્નત્રયીને પામનાર જિનકલ્પિકોને પણ અનાલંબન ધ્યાન નહિ રહે.

ઉત્તર : એવું નથી. જો કે પરતત્ત્વ લક્ષ્યવેધમાં અભિમુખ અને તેમાં અવિસંવાદી સામર્થ્યયોગ એ જ નિરાલંબન યોગ છે, તો પણ પરતત્ત્વ લક્ષ્યવેધ

માટેની સજ્જતા હોવાથી તે પહેલાનું (ક્ષપકશ્રેણિ પહેલાનું) ધ્યાન પણ નિરાલંબન છે જ. કારણ કે તે મુખ્ય નિરાલંબન ધ્યાનને મેળવી આપનાર છે અને એક ધ્યેયાકાર પરિણમવાની શક્તિવાળું છે.

આથી જ, અવસ્થાત્રયના ભાવન વખતે રૂપાતીત સિદ્ધના ગુણોના પ્રણિધાન વખતે અપ્રમત્ત સાધકોને શુક્લધ્યાનના અંશરૂપ નિરાલંબન ધ્યાન અનુભવસિદ્ધ છે જ.

એથી પણ આગળ, સંસારી આત્મા પણ વ્યવહારનયસિદ્ધ ઔપાધિક આત્મરૂપને બાજુએ મૂકીને શુદ્ધનિશ્ચય નય દ્વારા પરિકલ્પિત સહજ આત્મગુણ વિભાવન કરે છે ત્યારે તે સાધકને પણ અનાલંબન ધ્યાન હોય છે જ. પરમાત્મ-તુલ્યતા વડે સ્વગુણોનું જ્ઞાન તે જ નિરાલંબન ધ્યાનનો અંશ છે અને તે જ મોહનો નાશક છે.

(૩) શુક્લધ્યાનના શરૂઆતના પાયામાં શ્રુતનું આલંબન જે લેવાય છે, ત્યાં પણ તે શ્રુત સાધનકોટિમાં અને તેના દ્વારા ઉપજતી આત્મપરિણતિ સાધ્યકોટિમાં જશે. ગુણ (શ્રુત) અને ગુણી (આત્મા [આત્મદશા]) હકીકતમાં એક સ્વભાવવાળા જ જોઈએ. અહીં એક સાધન રૂપે ને એક સાધ્યરૂપે થયું છે. ગુણ-ગુણીની એકાકારતા એ ઉત્સર્ગ છે. (એટલે જ ગુણિને ઉત્સર્ગ કહેવાય છે. મનોગુણિની ઉપરની ભૂમિકાએ શ્રુત દ્વારા થતા વિકલ્પો પણ હોતા નથી. હોય છે માત્ર સ્વરૂપ સ્થિતિ....)

(૫) વિકલ્પો સહિતની ગુણ સાધના ધ્યાનીને માટે યોગ્ય નથી. ધ્યાન એટલે જ નિર્વિકલ્પતાની પૃષ્ઠભૂ પરનો સ્વગુણાનંદ.

ધ્યાની સાધક નિર્વિકલ્પતાની પૃષ્ઠભૂ પર આત્માનંદ મેળવે છે.

બીજાની સહાયથી પોતાના ગુણોમાં જવું કે હોવું એ હકીકતે બરોબર નથી. તો પછી સાધક મનની, વિકલ્પોની સહાય વડે જ્ઞાનાદિ ગુણોમાં શી રીતે જાય કે હોય ?

(૬) અનુભવ રસનો આસ્વાદ ચાલુ હોય છે, આત્મદશા નિખરેલી હોય છે; ત્યારે વચન અવરોધ રૂપ લાગે છે. માટે (આવી અવસ્થા હોય ત્યારે) મુનિ બોલે જ નહિ.

(૭) હા, બોલવાની ઈચ્છા થાય ત્યારે મુનિ વચનાશ્રવ ને નિર્જરામાં પલટવાના ઉદ્દેશથી સ્વાધ્યાય કરે છે.

પણ એવી જરૂર ન હોય ત્યારે બોલે જ નહિ (વચનગુપ્તિમાં જ રહે.) અને ત્યારે કેવો રસ ઝરે ? પરમ મહારસ... કહો કે શબ્દોમાં ન મૂકાય તેવો રસ.

(૮) સમકિત ગુણ ઠાણે અયોગી બનવાનું સાધ્ય નક્કી કરેલું. તે સાધ્યની દિશામાં જવાનું સાધન છે સ્થિરતા રૂપ ગુપ્તિ.

(૯) વીર્યચેતના જ્યાં સુધી આત્મગુણોમાં લાગેલ હોય ત્યાં સુધી સંવર અને નિર્જરા છે. પણ જો વીર્યચેતના પર ભણી જાય તો કર્મોનો આશ્રવ (આગમન) જ આશ્રવ છે.

(૧૦) આત્મ શક્તિ (વીર્ય) ચપળ અને પર તરફ વહેતી હોય તો એ સાધક માટે અનુકૂળ વાત નથી. જ્ઞાન અને ચારિત્ર આદિની પુષ્ટિ માટે જ આત્મશક્તિ વપરાવી જોઈએ.

૧૫

શુભ અને શુદ્ધ
પ્રવાહો :
શુષ્કિઓ અને
સમિતિઓ

ધ્યાન માટે જે વાત છે, એ જ
ગુપ્તિ માટે છે : શુભમાં વહેવું તે પણ
ગુપ્તિ. શુદ્ધમાં હોવું તે પણ ગુપ્તિ.

શુભ અને શુદ્ધ પ્રવાહ

મનોગુપ્તિ એટલે મનનું શુભ-
ધારામાં હોવું. શુભ વિચારો, શુભ
ભાવનાઓ... અહોભાવની ધારા....
અને શુભ અભ્યસ્ત બને એટલે શુદ્ધ
પકડાઈ જાય. શુભના રન-વે પર
આતમ-વિમાનની થોડીક લટાર અને
શુદ્ધના આકાશમાં એનું ઉડ્ડયન

વચનગુપ્તિ એટલે ધર્મકથા
આદિમાં પરોવાવું. અથવા તો મૌનના
વિશ્વમાં પહોંચી જવું.

કાયગુપ્તિ એટલે ઈર્યાસમિતિ
આદિ પૂર્વક ચાલવું અથવા બિલકુલ
સ્થિર, કાયોત્સર્ગ ધ્યાને રહેવું.

પાંચ સમિતિઓ તેમનું નામ દશાંવં છ તંમ સમ્યક્ ઇતિ (પ્રવૃત્તિ) છે
જ. શુભની ધારામાં વહેવા માટેનાં સરસ આ માધ્યમો.

શુદ્ધ પ્રવાહ

પૂજ્યપાદ દેવચન્દ્રજી મહારાજની અષ્ટપ્રવચન માતાની સજ્જાયમાં
ગુપ્તિના શુદ્ધ પ્રવાહની સરસ પ્રસ્તુતિ કરે છે :

શુક્લધ્યાન શ્રુતાલંબના, એ પણ સાધન દાવ;

વસ્તુ ધર્મ ઉત્સર્ગ મેં રે, ગુણ ગુણી એક સ્વભાવો રે.....

શુક્લધ્યાનના પ્રથમ પાયામાં શ્રુતનું આલંબન છે, એને સાધન કોટિમાં
ગણ્યું છે. શ્રુતના આલંબનથી સ્વગુણની ધારામાં પ્રવેશવું એ લાકડીને ટેકે
ચાલવા જેવી વાત છે.

તમારા સ્વરૂપની સ્મૃતિ શું બીજો કરાવે ? સાઈન-બોર્ડ દ્વારા બીજાનું
ઘર શોધી શકાય. આપણા ઘરે જવા માટે શું પાટિયાની જરૂર પડે ?

‘નીરખ ને ગગનમાં....’

હા, પ્રારંભિક સાધક માટે ક્યારેક આવું બની શકે : સ્વની વિસ્મૃતિના
તીવ્ર ઓથાર વચ્ચે, પરરૂપને જ પોતાનું માનીને ચાલવાની ટેવ પડેલી હોય
ત્યારે કો’ક પ્રબળ નિમિત્ત સ્વ-સ્મૃતિ પર જામેલી રાખને ખંખેરી શકે.

પૂજ્યપાદ દેવચન્દ્રજી મહારાજ આવી અનુભૂતિને વર્ણવે છે :

મોહાદિકની ધૂમી અનાદિની ઊતરે હો લાલ,

અમલ અખંડ અલિપ્ત સ્વભાવ જ સાંભરે હો લાલ.....

મોહ...આત્મ વિસ્મૃતિ... એક પળે એક સશક્ત નિમિત્તની લાકડી વડે
મોહની ધૂળનું ખરી જવું ને આત્મસ્મૃતિનું ઝગી ઊઠવું.

નરસિંહ મહેતાની સરસ, રહસ્યાવૃતા અભિવ્યક્તિ છે :

‘નીરખ ને ગગનમાં કોણ ધૂમી રહ્યું ?

‘તે જ હું, તે જ હું’ શબ્દ બોલે.....’

એ કોણ છે ? પૂ. ચિદાનંદજી મહારાજ એટલે તો કહે છે : ‘સોહં સોહં
રટના લગી રી...’ ‘એ’ જ હું અને ‘એ’ને રૂપનો સાક્ષાત્કાર થતાં શું થાય છે?

‘નીરખ પ્રેમભર બુદ્ધિ થગી રી....’ એને જોતાં જ બુદ્ધિ સ્તબ્ધ બની જાય છે. મનના કોમ્પ્યુટરમાં ન સમાય તેવી આ વાત.... બુદ્ધિ ચકરાઈ જ જાય ને !

આરામદાયક આ ઘર

તો, પ્રારંભિક સાધક માટે સશક્ત શબ્દો આત્મસ્મૃતિ ભણી લઈ જનારા નીવડે. પણ એ ધારામાં વહી રહેલ વ્યક્તિત્વ માટે શું ? એની ચર્ચા પૂ. દેવચંદ્રજી મહારાજ કરે છે : ‘શુક્લ ધ્યાન શ્રુતાલંબના, એ પણ સાધનદાવ...’

પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિર થવું છે, સ્વગુણમાં પ્રવેશ કરવો છે આવા સાધકે. શબ્દો ત્યાં જરૂરી ન બનવા જોઈએ. અને એટલે જ શુક્લધ્યાનના આગળના ચરણોમાં શ્રુતાલંબન નીકળી જાય છે.

હકીકતે, વિભાવમાં જવા માટે નિમિત્ત હોય. સ્વભાવમાં રહેવા માટે કયું કારણ જોઈએ ? માણસ ઘરમાં જ તો હોય ને આખો દિવસ, કામ પડે જરૂરી ત્યારે બહાર જાય.

સ્વરૂપસ્થિતિ એટલે આરામદાયક ઘર. એના ઠંડાગાર વાતાવરણને છોડીને કોઈ પણ બળબળતા વિભાવમાં કેમ જઈ શકે ?

મૌનનો આનંદ

મૌનનો આનંદ જેણે માણ્યો છે, તે સાધક શબ્દોની દુનિયામાં કેમ ઉતરી શકે ?

હા, એ મૌનના સાધક સદ્ગુરુ શિષ્યોને શબ્દો આપવા જ પડે તેમ હોય ત્યારે શબ્દોની દુનિયામાં જરૂર આવશે..... પણ એ શબ્દો..... અનુભૂતિના પ્રકાશને વહી આવતા એ શબ્દો. એ શબ્દોમાં નીખરતું હશે મૌન.

પરંપરામાં એક શ્લોક છે : ‘ગુરોસ્તુ મૌનં વ્યાખ્યાનમ્, શિષ્યસ્તુ છિન્નસંશયઃ’ ગુરુની માત્ર ઉપસ્થિતિ, ઉપનિષદ્ તેમનું મૌન શિષ્યોના સંશયોને છેદી નાંખે. હું આ રીતે શ્લોકના ચરણોને મૂકું છું : ‘ગુરોસ્તુ વ્યાખ્યાનમ્ મૌનં, શિષ્યસ્તુ છિન્નવિકૃતિઃ’ ગુરુ બોલે તોય મૌન.... એવું મૌન : જે શિષ્યના વિકારોને ભેદી નાખે....

અનાલંબન ધ્યાન

‘શુક્લધ્યાન શ્રુતાલંબના....’ શ્રુતના અનાલંબનનો અર્થ એટલો જ થયો

કે આત્માનુભૂતિ એટલી બળુકી છે કે એ ધારામાં આગળ વધવા માટે કોઈ શબ્દોની આવશ્યકતા નથી.

પહેલાંની ગાડીઓને સ્ટાર્ટ કરતી વખતે ધક્કા મારવા પડતા. આજની ગાડીઓ તરત જ દોડવા લાગે છે.

અનાલંબન : આત્મગુણાવલંબના

અનાલંબન ધ્યાન સામાન્યતઃ શ્રેણિ (ઉપશમશ્રેણિ-ક્ષપકશ્રેણિ) વખતે હોય છે. પરંતુ ‘યોગવિંશિકા’ની ટીકામાં પૂ. ઉપાધ્યાયજી યશોવિજય મહારાજે અપ્રમત્ત સાધકની દશામાં અનાલંબનને માન્યું છે.

‘નૈશ્ચયિક રીતે આત્મગુણોનું વિભાવન કરનાર સાધકને અનાલંબન હોય છે જ’ આ વિધાન આપણા માટે બહુ મોટું આશ્વાસન પૂરું પાડે છે.

અનાલંબન : સીધું જ આત્મ ગુણાવલંબન.

તો, શુભ દ્વારા શુદ્ધમાં જવું તે પણ ગુપ્તિ છે. અને સીધા જ શુદ્ધમાં વહેવું તે પણ ગુપ્તિ છે.

અનુભવ નિર્વિકલ્પ છે

મનોગુપ્તિની સજ્જાયની એક સરસ પંક્તિ યાદ આવે છે :

સવિકલ્પ ગુણ સાધના, ધ્યાનીને ન સુહાય;

નિર્વિકલ્પ અનુભવ રસી રે, આત્માનંદી થાય. (૬)

ગુણોમાં વિકલ્પો સાથે - વિચારો સાથે જવું તે ધ્યાનીને નહિ ગમે. અનુભવ નિર્વિકલ્પ છે અને તેથી ધ્યાની નિર્વિકલ્પ બનીને આત્માનંદી થાય છે.

વિચારો સ્વગુણસ્થિતિ માટે અવરોધક છે. જરૂર હોય ત્યારે શુભ વિકલ્પો - અહોભાવ આદિ રહેશે. નહિતર વિકલ્પો વગરની ભૂમિકા ચાલ્યા કરશે.

મનની મદદ શા માટે ?

એક બહુ જ સરસ પ્રશ્ન પૂ. દેવચંદ્રજી મહારાજે છેડ્યો છે: પોતાના ગુણોમાં રહેવાનું શું પરની-વિચારોની/ભાવની સહાય વડે હોઈ શકે? સાધ્ય-આત્મગુણ પ્રતિષ્ઠામાં જેને રસ છે એવા મુનિ શું મનની, ચિત્તની સહાય લઈ શકે ?

ગુજરાતી ભાષામાં તત્ત્વજ્ઞાનની આટલી ઊંચાઈ જવલ્લે જ મળી શકે :
 પરસહાય ગુણવર્તનારે, વસ્તુ ધર્મ ન કહાય;
 સાધ્ય રસી તે કિમ ગ્રહે રે, સાધુ ચિત્ત સહાય.... (૮)

વચનગુપ્તિ

શુદ્ધનો પ્રવાહ ચાલુ થાય છે ત્યારે શુભમાં જવાનું નથી રહેતું આ વાતને
 પૂ. દેવચંદ્રજી મહારાજે વચનગુપ્તિની સજ્જાયમાં સમજાવી છે :

અનુભવ રસ આસ્વાદતાં, કરતા આતમધ્યાન;
 વચન તે બાધક ભાવ છે, ન વઢે મુનિય નિદાન. (૩)

શુદ્ધ દશા.....અનુભવ રસનો આસ્વાદ ચાલુ છે. આત્મધ્યાન લાગી
 ગયેલું છે. અહીં વચનોની - શબ્દોની કોઈ જરૂરિયાત નથી. તેથી મુનિ ન
 બોલે.

શુભમાં જવું એ કારણિક ઘટના થશે. તો, મુનિ સ્વાધ્યાય કરે છે શા
 માટે ? અદ્ભૂત પંક્તિ ઊતરી આવી છે :

વચનાશ્રવ પલટાવવા, મુનિ સાધે સ્વાધ્યાય;
 તેહ સર્વથા ગોપવે, પરમ મહારસ થાય....(૪)

વચનાશ્રવને પલટાવવા માટે મુનિ સ્વાધ્યાય કરે. બોલવાની ઈચ્છા થઈ
 આવી. બીજું કંઈક બોલાશે તો એ વચનો આશ્રવરૂપ થશે. હા, આવું કોઈ
 કારણ ન હોય અને વચનગુપ્તિ સર્વથા મળે ત્યારે પરમરસ મળે...

‘વચનાશ્રવ પલટાવવા...’ ડાયાબિટીસનો દર્દી હોય અને મિઠાઈ ખાવાની
 ઈચ્છા થઈ. મિઠાઈ લેવાથી સાકર વધી જશે. એ ઈચ્છાને તૃપ્ત કરવા માટે
 સમજુ દર્દી સફરજનની બે-ચાર ચીરીઓ લઈ લે છે. મિઠાશનો આસ્વાદ
 મળે. પણ સાકર વધારે ન વધે.

એમ બોલવાની ઈચ્છા થાય તો સ્વાધ્યાય..... નહિતર મૌન.

લક્ષ્યાનુસંધાન

આશ્રવ અને સંવરના કારણોની બહુ જ સરસ ચર્ચા અહીં થઈ છે :
 યાવત્ વીરજ ચેતના, આતમ ગુણ સંપન્ન;
 તાવત્ સંવર નિર્જરા, આશ્રવ પર આયત્ત. (૬)

વીર્ય - આત્મશક્તિનું સ્વગુણો તરફ વહેવું તે સંવર-નિર્જરા અને પર તરફ વહેવું તે આશ્રવ.

હવે નિર્ધાર છે માત્ર સ્વગુણોની ધારામાં વહેવાનો. આ નિર્ધાર - લક્ષ્ય ભણીની સ્પષ્ટતા જથા ગુણઠાણે મળી ગયેલી. આંશિક આત્મગુણાનુભૂતિ થઈ ત્યારથી જ નક્કી થઈ ગયેલું કે હવે સ્વાનુભૂતિ એ જ લક્ષ્ય છે. અયોગી બનવું એ જ ચરમ ધ્યેય છે.

સમકિત ગુણ ઠાણે કર્યો, સાધ્ય અયોગી ભાવ;

ઉપાદાનતા તેહની, ગુપ્તિ રૂપ સ્થિર ભાવ. (૯)

સાધ્ય કતો અયોગી ભાવ. સાધન રૂપે હતું ગુપ્તિ સામ્રાજ્ય.

કાયગુપ્તિ

અયોગી બનવું છે. યોગોની પાર જવું છે.

યોગ એટલે શું ? સરસ વ્યાખ્યા છે : યોગ તે પુદ્ગલ જોગ છે રે, બાંધે અભિનવ કર્મ; યોગ વર્તના કંપના, નવિ એ આતમધર્મ. (૪)

યોગ એટલે વર્તવું - કંઈક કરવું, સક્રિય હોવું. આત્મધર્મ છે અકંપતા. સ્વગુણોમાં સ્થિરતા એ પ્રાપ્ય છે આપણા માટે. અને એ માટે જોઈશે ભીતરી અકંપ દશા.

યોગ એટલે જોડાણ. પણ અહીં કોની સાથે જોડાણ છે ? મન, વચન, કાયાના યોગો એટલું શું ? વિચારોના કે શબ્દોના પુદ્ગલો સાથે જોડાણ. આ તો છે પુદ્ગલ-યોગ. અને એનાથી તો નવું કર્મ બંધાશે.

તો શું કરવું જોઈએ ?

‘વીર્ય ચપળ પરસંગમી, એહ ન સાધક પક્ષ;

જ્ઞાન ચરણ સહકારતારે, વર્તાવે મુનિ દક્ષ. (૫)

પર તરફ વહેનાર શક્તિને સ્વગુણ ભણી વાળવી જોઈએ. મુનિની દક્ષતા, કુશળતા આ જ છે કે એ પોતાની શક્તિને જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રને પુષ્ટ કરવા માટે વાપરે છે.

અભોજુભૂતિ

આત્માનુભૂતિ

સાધક માટે આ પુસ્તક પાઠ્યગ્રંથ છે. સાધકે તેને સાચે રૂપી તેની ચંદ્રિતનો સ્વાધ્યાય કર્યો જોઈએ.

પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં સાધના અને તે યજ્ઞ વક્ષ્ય થતી પત્ની સાધના; તેનો ક્ષ, પ્રયોગ અને પરિશ્રમ દર્શાવાયેલ છે. વળી તે બધું જ સાધાર. આ કર્યાંથી લાગ્યા ? તે પૂછવાની જગ્યા જ દેવા દેવી નથી. લેખક પૂર્વર્ષિનાં વચનો ને લઈને ચાલે છે. અને સાચે આપણને આંગળીએ વળગાડીને ચલાવે છે.

‘ધ્યાનઃ સ્વસ્મૃત્થિતિ’ એ પ્રકરણમાં ધ્યાનનું શાસ્ત્રિય સ્વસ્મૃત્ વર્ણવાયું છે.

દયોત્સર્ગ તો માત્ર અર્હત્યસંપદમાં જ મળે છે. ‘પ્રભુ મહાવીરદેવની લોદોત્તર સાધના’ એ પ્રકરણમાં આનું વિસ્તૃત છે તે ધ્યાનથી વાંચવા જેવું છે.

-આચાર્ય પ્રદ્યુમ્નભૂષિ
(આ ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાંથી)